

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

НАУКОВІ ЗАПИСКИ НаУКМА ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 7 ♦ 2024

Науковий журнал ♦ Щорічник ♦ Заснований у 1996 р.

Київ
2024

**Національний університет «Києво-Могилянська академія»
заснував видання «Наукові записки НаУКМА» 1996 року**

«Наукові записки НаУКМА. Історичні науки» (англ. NaUKMA Research Papers. History) — науковий рецензований журнал відкритого доступу, що публікує дослідницькі статті, джерела та фахові рецензії з історії.

Випуск присвячено пам'яті засновників кафедри історії НаУКМА — професора Михайла Володимировича Кірсенка і Тетяни Аркадіївни Балабушевич, які трагічно загинули у вересні 2023 р. Випуск відкриває меморіальний блок, у якому подано їхні неопубліковані статті та плани навчальних програм, а також спогади колег, присвячені їм. Продовжує випуск тематична рубрика — «Історія України в європейському контексті: від ранньомодерного до новітнього часу». Уміщені тут наукові розвідки представляють різноманітні історичні напрями: економічну та інтелектуальну історію, дослідження медіа та української еміграції за кордоном. Значна кількість поданих тут статей співвідноситься з науковими інтересами Т. А. Балабушевич і М. В. Кірсенка. Далі йде блок «Історіографічні та джерелознавчі питання. Публікації джерел», де представлено історіографічні дослідження, а також введено до наукового обігу низку джерел, які до цього часу залишалися поза увагою дослідників. Рубрика «Рецензії та огляди» містить рецензії на нещодавню резонансну монографію в царині імперських студій та огляд круглого столу «Радянське “я” і радянське “ми”», який відбувся на кафедрі історії НаУКМА 2 липня 2024 р. Завершує том рубрика спогадів про визначного викладача НаУКМА, який відійшов у засвіти в 2024 р., — кандидата історичних наук, доцента Костянтина Юхимовича Гломозду.

Журнал призначений для науковців, викладачів, аспірантів, докторантів і всіх, хто цікавиться історією України, всесвітньою історією, історіографією та джерелознавством.

Мови видання: українська, англійська

Редакційна колегія

Шліхта Н. В., PhD, канд. іст. наук, професор — голова редколегії (НаУКМА)
Богачевська-Хом'як М., PhD, професор-емерит (Університет Джона Гопкінса (США))
Волишин Ю. В., д-р іст. наук, професор (Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка)
Воробець К., PhD, професор-емерит (Університет Північного Іллінойсу (США))
Гнатюк А., д-р. габ. з історії, професор (НаУКМА, Варшавський університет (Польща))
Григор'єва Т. Ю., канд. іст. наук (НаУКМА) — відповідальний секретар
Грінченко Г. Г., д-р іст. наук, професор (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)
Диса К. Л., PhD, канд. іст. наук, доцент (НаУКМА)
Довга Л. М., д-р. філос. наук, доцент (НаУКМА)
Єкельчик С., PhD, доцент (Associated Professor) (Університет Вікторії (Канада))
Кірсенко М. В., д-р іст. наук, професор (НаУКМА)
Мицик Ю. А., д-р іст. наук, професор (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України)
Плохий С., д-р іст. наук, професор, директор Українського наукового інституту Гарвардського університету (Гарвардський університет (США))
Стяжкіна О. В., д-р іст. наук, професор (Інститут історії України НАН України)
Щербак В. О., д-р іст. наук, професор (Київський державний університет ім. Б. Грінченка)
Яковенко Н. М., д-р іст. наук, професор (НаУКМА)
Яременко М. В., д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри історії (НаУКМА)
Стафійчук М. В. — технічний секретар (НаУКМА)

Здійснюється подвійне анонімне рецензування матеріалів

Засновник і видавець:
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

Ідентифікатор у Реєстрі суб'єктів
у сфері медіа:
R40-04344

Внесено до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук категорія «Б» (наказ МОН України від 02.07.2020 № 886)

*Випуск присвячено пам'яті
Тетяни Аркадіївни БАЛАБУШЕВИЧ
і Михайла Володимировича КІРСЕНКА*

СЛОВО ГОЛОВНО РЕДАКТОРКИ

Любі читачі!

Ви тримаєте в руках сьомий том видання «Наукові записки НаУКМА. Історичні науки», підготовлений, як і попередні два, в умовах повномасштабної російсько-української війни. Робота над цим випуском була особливо складною для нас також в емоційному плані. У вересні 2023 року трагічно загинули засновники кафедри історії НаУКМА, наші вчителі й колеги — Михайло Володимирович Кірсенко й Тетяна Аркадіївна Балабушевич. Присвячуючи цей том їхній світлій пам'яті, ми висловлюємо їм заслужену вдячність і шану, стверджуючи спадкоємність поколінь могилянських істориків і відстежуючи їхній вплив на дослідницьке й освітнє життя кафедри, 30-ліття якої ми відзначали минулоріч.

Користуючись із нагоди, я хочу висловити особливу вдячність учням професора Михайла Кірсенка і Тетяни Балабушевич, які подали свої дослідницькі тексти до цього випуску або ж поділились своїми спогадами про дорогих учителів. Наша особлива подяка — Надії Дмитрівні Довженко, яка надала нам матеріали з сімейного архіву, поділилась унікальними родинними спогадами і загалом стала тією людиною, без якої цей том не був би таким особливим, емоційним і трошки навіть особистим для кожного і кожної з нас.

Цей том відкриває меморіальна рубрика «Пам'яті Михайла Кірсенка і Тетяни Балабушевич». Нам пощастило віднайти неопубліковану раніше доповідь Михайла Володимировича про долю Криму початку 1990-х рр., яка містить його історичні рефлексії щодо тогочасного конфлікту навколо Чорноморського флоту колишнього СРСР і статусу Севастополя. Також ми публікуємо унікальний документ 1996 року, з якого починається історія магістерської програми нашої кафедри. Це розроблена Тетяною Балабушевич і Михайлом Кірсенком, за допомоги їхнього доброго друга і колеги професора Вільяма Глісона, програма магістеріуму з новочасної історії Європи і України. Зроблені розробниками акценти (проблемні семінари, індивідуальний підхід, ґрунтовна мовна підготовка) заклали основи розвитку магістерської програми упродовж наступних десятиліть, а окремі навчальні дисципліни, які вони запропонували, є в навчальному плані актуальної освітньо-наукової програми «Історія».

Також у меморіальній рубриці ми подали спогади учнів і колег Тетяни Балабушевич і Михайла Кірсенка. Особливо цікавим і цінним із джерелознавчого погляду є інтерв'ю з Надією Довженко, що його провів Ярослав Борицький. Оповідачка згадує унікальні сімейні історії Тетяни Балабушевич і Михайла Кірсенка, вписуючи їх у ширший контекст життя київської інтелігенції другої половини ХІХ — першої половини ХХ ст.

Тематична рубрика цього випуску також відображає обшир дослідницьких і викладацьких інтересів Михайла Кірсенка і Тетяни Балабушевич. Історія України в контексті Центрально-Східної Європи і ширше — в європейському контексті — завжди перебувала у фокусі їхніх зацікавлень. Статті, вміщені до цієї рубрики, охоплюють значний хронологічний період (від ХVІІІ до ХХ ст.) і висвітлюють малодосліджені аспекти соціальної, культурної та економічної історії України, регіону та окремих європейських країн, базуючись на унікальних джерелах. Найширший спектр ідеологічних (від соціалістичних до націоналістичних) переконань, політичних заангажувань і видів діяльності (від революційної діяльності початку ХХ ст. до дисидентських акцій) представників української інтелігенції у ХХ ст. відображено у статтях Юлії Орел, Владислава Пилипенка, Антона Ситора, Богдани Деріши і Ганни Малої. До «Східного питання», що тривожило британців упродовж

XIX ст., на різних джерелах і з використанням найновіших методологічних підходів звертаються Костянтин Положай та Євген Яцук. А Володимир Маслійчук робить внесок у студії початків міст Донбасу своїм дослідженням Тора (Слов'янська) і Бахмута у XVIII ст.

Автори нашої традиційної джерелознавчо-історіографічної рубрики вводять до наукового обігу раніше не відомі джерела та порушують важливі історіографічні питання. Сюжети з ранньомодерної історії України висвітлено в публікаціях Маргарити Стафійчук та Ігоря Тесленка. Джерела (топографічні й тревелоги) до історії Львова кінця XVII — початку XVIII ст. представлено й проаналізовано в статтях Мар'яни Долинської і Маркіяна-Любарта Кирчіва, а також Ірини Папи. Важливе джерело до історії україно-польських взаємин вводить до наукового обігу Ярослав Борицький. А Юрій Мицик підготував до публікації сім документів Яна III Собеського, знайдених у польських архівах.

Завершує цей том рубрика «Рецензії та огляди», яка, серед іншого, містить огляд круглого столу з питань наукового осмислення радянського минулого в контексті російсько-української війни «Радянське “я” і радянське “ми”», зорганізованого і проведеного силами кафедри історії 2 липня 2024 р.

На жаль, цей том також містить рубрику In memoriam. 4 липня 2024 року пішов у засвіти доцент кафедри історії Костянтин Юхимович Гломозда. Костянтин Юхимович працював на кафедрі історії майже з моменту її заснування, був неймовірно світлою, доброю, інтелігентною людиною, одним з улюблених викладачів усіх поколінь студентів-істориків. Вічна і світла пам'ять.

Ми підготували наш журнал для широкої аудиторії науковців, викладачів, аспірантів, докторантів та усіх, хто цікавиться історією України у регіональному і європейському контекстах, сучасними підходами, методологіями та джерелами для її вивчення. Ми присвячуємо цей том світлій пам'яті колег, які передчасно залишили нас, і вкотре засвідчуємо нашу відданість місії журналу — примноженню й популяризації історичного знання, що як ніколи актуальні в умовах повномасштабної війни.

Наталя Шліхта,
головна редакторка видання

Кірсенко М. В.

ДОЛЯ КРИМУ І МІЖНАРОДНИЙ МИР

Спалах емоцій навколо Севастополя заважає неупередженому розглядові проблеми, що може завдати непоправної шкоди не лише Україні й Росії, а й за своїми наслідками також Європі в цілому. Досвід розв'язання територіально-політичних суперечок свідчить, що найпереконливіші етнічні, історичні, економічні, стратегічні обґрунтування виявляються тенденційними і ведуть до конфронтації. З іншого боку, незнання чи ігнорування аргументації обох сторін спричиняється до помилкових рішень, а це катастрофа для політиків і трагедія для народів, бо загрожує кривавими конфліктами. Тому потрібно чітко уявляти собі попередній розвиток і сучасний стан речей, прорахувати ймовірні варіанти й робити практичні висновки, керуючись інтересами реального життя.

Отже погляньмо на це з точки зору національних інтересів Києва і Москви, добробуту Криму і миру в Європі. Географічне розташування півострова цілком однозначно пов'язане з українським гінтерляндом і не потребує коментарів. Етнічно його завжди заселяли ті самі народи, що й цілу прилеглу степову зону нашої землі: від кіммерійців і скіфів аж до греків і татар. Політично та історично ціла територія Кримського ханства лежала в межах теперішньої України, і вона є спадкоємицею цієї держави так само, як і козацької Гетьманщини. Тому хибним є саме формулювання, чи має бути Крим з Україною або поза нею, бо він був і є в Україні, якій належить повністю чи частково правонаступництво за всіма державними утворами, що існували в межах її кордонів.

Україну не можна ототожнювати з Гетьманщиною так само, як Росію не можна ототожнювати з Московським князівством, бо вона є наступницею багатьох держав, зокрема багатонаціональної Золотої Орди. До речі, коли Москва

у XV ст. відмовилася від ролі вірного васала Орди і спершу відокремилася, а незабаром зруйнувала цю східну імперію, то московським інтересам відповідало провокування нападів кримських татар на Наддніпрянщину. Адже це відволікало на оборону Києва сили Великого князівства Литовського, яке визволило від ординців Південну Русь і конкурувало з Москвою. Крим також прагнув сепаруватися від Золотої Орди і лише згодом визнав свою залежність від Османської Порти, зберігши під її протекторатом широку внутрішню автономію і своєрідну цивілізацію.

В офіційній історіографії наголошувались агресивність і зрадливість татар, але ж інші армії теж плюндрували і грабували нашу землю. А Москва теж у розпалі війни проти Польщі уклала з нею союз за спиною козаків, жертвуючи половиною надто вже вільної з царського погляду України. Тим часом українці й татари часто воювали пліч-о-пліч проти спільних ворогів, мали налагоджену систему взаємобмінів, родичались і добре розуміли одне одного. Траплялося, що під час запорозьких походів тисячі кримських християн відмовлялися від закликів повертатися з визволителями на береги Дніпра, бо вважали своє життя зовсім непоганим. А у XVIII ст. козаки настільки звикли до взаєморозуміння з татарами, що царському урядові було важко примусити їх до війни.

Та врешті-решт брутальною силою було знищено майже водночас незалежність польської Речі Посполитої, автономію козацької Малоросії, полковий лад Слобожанщини, вольності Запорозької Січі та державність Кримського ханства. Царат цинічно знехтував усіма урочистими обіцянками, гарантіями і офіційними угодами, мотивуючи всі ці загарбання необхідністю покласти край анархії та безладдю. Оголосивши

себе Третім Римом і зазіхаючи на візантійську спадщину з виходом до теплих морів через Босфор і Дарданелли, Росія розпочала будівництво військового флоту. Вибір для нього андріївських прапорів покликано було символізувати зв'язок із традицією апостола, який за легендою прийшов із Середземномор'я і провістив виникнення величного міста на київських пагорбах. Отже, на зміну запорозьким чайкам прийшли кораблі держави, яка привласнила собі монопольне право на спадщину Київської Русі, Польщі й Литви, Орди і Криму, Візантії та Римської імперії. На місці грецького міста Херсонеса і татарського селища Актіра було збудовано і заселено колоністами фортецю Севастополь. Це не було винятком, досить згадати Порт-Артур на китайській землі сторіччям пізніше, хоча загарбати Маньчжурію росіянам не поталанило. Для кримських татар перебування під владою Росії означало масову добровільну еміграцію до Туреччини у минулому сторіччі та тотальну примусову депортацію з незліченними людськими жертвами за наказом Москви у радянські часи. Зникла багатюща культура греків, вірмен, караїмів, болгар і багатьох інших споконвічних мешканців Криму.

Чорноморський флот у XIX і XX сторіччях не здобув жодної перемоги, крім Синопської, і незважаючи на справді героїчний опір, не зміг захистити свою головну базу від ворога під час першої та другої облоги. Коли після повалення царського самодержавства Україна розпочала відбудову національної державності, лінкори та крейсери у Севастополі підняли синьо-жовті прапори. Моряки добре розуміли, що будівництво на верфях Миколаєва і Херсона, поповнення новими матросами з України і покликання захищати її береги міцно пов'язують флот із цією землею, бо лише пірати не мають берега. Навіть у складі Російської Федерації в 1920–1930-ті роки господарство Криму було підпорядковано українським відомствам, бо цього вимагала не адміністративна, а значно сильніша економічна логіка.

Якщо флот і Севастополь відрізані від України, вони стають не лише беззахисними і непотрібними з погляду оборони, бо невідомо кого оборонятимуть. З оборонного форпосту вони цілком автоматично перетворилися би на плацдарм імперської агресії проти країн Чорноморського басейну і потенційну загрозу їхньому суверенітету, тому що без цього існування такої збройної сили взагалі втрачить сенс. Експерти з різних країн останнім часом міркують, чи не становитиме штучно створений півсторіччя

тому анклав Калінінграда якоїсь небезпеки для прибалтійських держав, якщо до влади в Москві прийдуть екстремістські сили. Немає потреби розтлумачувати те, наскільки небезпечнішим було б утворення аналогічного анклаву на півдні, так само пов'язаного з Росією лише морським шляхом.

Питання комунікацій завжди відіграло згубну роль у разі загострення міжнародної напруженості, стаючи приводом до збройних інтервенцій. Згадаймо хоч би населений здебільшого німцями і відокремлений від решти Німеччини смужкою польської землі передвоєнний Данциг, пов'язаний із фатерляндом лише морем. Він завжди співіснував і з економічного погляду вигідно взаємодівав зі слов'янськими країнами, поки до влади в Берліні не прийшов нацизм. А тоді спалах істерії, роздуваної навколо шляхів сполучення між Данцигом і Німеччиною через польський коридор, став приводом до знищення Польщі та розв'язування Другої світової війни. Менш помітну, але аналогічну роль для Литви відігравав колишній Мемель із його німецькомовним населенням.

Проте, як колись зауважив Наполеон, сірник завжди згоряє першим незалежно від результатів пожежі, а тому тепер замість німецьких Данцига і Мемеля є польський Гданськ і литовська Клайпеда. Давнім мешканцям обох міст довелося дорого заплатити за злочинні авантюри мілітаристів, але сторінку перегорнуто, і вогнища напруженості зникли. Сорок років тому почастило запобігти збройному конфліктові між Югославією та Італією за належність Трієста, який колись був перлиною Адріатики і головним портом Австро-Угорщини. Суперечку вирішили тим, що задовільнили претензії Рима на це місто з переважно італійським населенням, але, відрізане від слов'янської округи, воно швидко занепало, тоді як Югославія збудувала собі інші порти.

Проте Трієст мав принаймні вузьку смужку територіального сполучення з Венецією, яка зрештою й задушила його своєю конкуренцією. А Гданськ і Клайпеда цілком природно відновили свою роль головних портів і важливих центрів Польщі та Литви, хоча місцевим німцям довелося звідти виїхати, бо свого часу вони не схотіли бути лояльними польськими і литовськими громадянами, а дозволили себе спровокувати. З історії треба вчитися для того, щоб уникнути повторень її трагічних уроків і не дозволити політичним пройдисвітам втягувати народи до смертельно небезпечних чвар. Коли більшість учасників референдуму 1 грудня 1991 р. в Криму і Севастополі підтримали неза-

лежність України, це свідчило про їхню зрілість і здоровий глузд свідомих громадян.

Але не можна заспокоюватися ілюзіями, ніби це гарантує від рецидивів сепаратизму, адже нацистська пропаганда також грала на невдоволенні німецькомовних меншин у сусідніх країнах економічною кризою. Крим є надто ласим куснем, а перспектива зробити з нього яблуко розбрату для нацькування російської демократії на українську в надії розтрощити обидві надто спокуслива для тих, хто мріє про реставрацію концтабірного раю. На жаль, і народи здатні на певний час помилятися, якщо їх відрізано від джерел об'єктивної та різноманітної інформації. А кримчанам справді важко зорієнтуватися у брудному потоці наклепів і цілеспрямованої пропагандистської кампанії на залякування населення примарами примусової українізації та іншими націоналістичними жахами.

Зазвичай злодій найгучніше кличе ловити злодія, і периферія повільніше сприймає сучасні тенденції світового прогресу, що здаються зрозумілими у столиці. Тим більш у Криму, де радянська влада розпочалася з масових розстрілів власних союзників після перемоги над Білою гвардією — махновців, а також спокушених брехливою обіцянкою амністії врангелівців, які здались у полон. Винищення потенційних опозиціонерів і превентивний терор проти інтелігенції у сполученні з інтенсивним психологічним обробленням дали результат у спотвореній свідомості позбавлених вітчизни безбаченків. Із плином часу вони протверезішають від омани, бо ж між прагматичних південців з їхнім практичним мисленням важко знайти справді фанатичних прихильників необільшовизму чи великоросійського монархізму.

Не так ідеалістичні міркування, як здорове розуміння реальних сподівань на добробут для себе і своїх дітей вплинуть на громадську думку, але для цього потрібен час. І тому дуже важливо постійно пояснювати кримчанам, що поки що досить туманні перспективи відродження справді знищених української чи татарської культур не можуть аж ніяк загрожувати російськомовному населенню. Адже навіть не беручи до уваги загальноєвропейських положень про людські права, молода нація просто не може бути зацікавлена в дестабілізації внутрішньої злагоди чи міжетнічних чварах. Навпаки, це потрібно її ворогам, які відчують поступову втрату ґрунту під ногами і саме тому так істерично квапляться, бо це їхній останній шанс. Зрештою досить порівняти статус росіян в Україні та українців у Росії.

Коли переважно російськомовний Київ у березні 1991 р. більшістю голосів на референдумі висловився проти збереження Радянського Союзу навіть у найліберальнішій реформованій іпостасі, це було промовистим аргументом на користь незалежності. Грудневий референдум також був разючим прикладом однакості по всіх, у тому числі російськомовних, областях. Творення нової держави завжди було справою свідомої патріотичної меншості, яка вела за собою народи, тому питання незалежності в інших країнах не виносилося на референдум. Україна приголомшила світ цивілізованістю свого відродження, але вороги незалежності швидко прийшли до тям. Корумпованість адміністрації та незграбність у пошуках виходу з господарських негараздів сприяли цій руйнівній активності, зокрема роздмухуванню сепаратизму.

Коли чуємо про дискримінацію меншин, потрібні докази, проте вболівальники за долю російськомовного населення Естонії чи Латвії не змогли показати бодай одного біженця з Прибалтики. Вони мовчать про становище слов'ян у Середній Азії, бо зацікавлені у зміцненні тамтешніх режимів. Можна було би риторично спитати, де зникли мільйони українців, які за довоєнними переписами становили більшість населення Кубані, багатьох приволзьких, північнокавказьких і далекосхідних регіонів. Можна поцікавитися, чи Москва фінансує і підтримує освітні, культурні та інформаційні інституції своїх меншин так, як це роблять Київ і прибалти. Жоден зі спалахів праведного гніву щодо буцімто упосліджених росіян не пов'язується зі станом етнічних меншин і малих народів у самій Російській Федерації. Подвійний критерій затьмарює очі тим, хто вважає природньою асиміляцію у своїй державі, але зчиняє галас і погрожує іншим, роблячи росіян за кордоном розмінною монетою і заложниками брудного політиканства. Україна не загарбувала Крим військовою силою, не позбавляла прав і не знищувала його населення. Вона відродила натомість зруйноване депортаціями господарство півострова, бо саме для цього одержала його з дотриманням усіх формальностей назавжди. Вона не дала підстав до жодних нарікань протягом сорока років, і зараз тамтешні росіяни не виглядають зацькованими чи заляканими. Вона відновила автономію і уможливила репатріацію вигнанців, хоча, на жаль, зробила це непослідовно і надто мало піклується про долю колишніх депортованих народів, повільно відновлює їхній статус.

Можна зрозуміти невдоволення флотських офіцерів матеріальним станом, але він не гірше від їхніх колег у Росії в Арктиці чи на Тихому океані. Важко заперечити професійні аргументи щодо неподільності флоту і берегових структур, але тоді Естонія і Латвія мають підстави претендувати на Кронштадт, бо володіють більшістю балтійського узбережжя СРСР. Вони мають здоровий глузд цього не вимагати, хоч у розбудові військово-морських сил брали участь усі республіки Союзу. Та марно було б казати про якісь права на компенсації чи поділ. Якщо ж виходити з нульового варіанта, то за законами кораблі належать до портів реєстрації, а не навпаки. Отже севастопольська ескадра має належати Україні, яка могла би на певних умовах допомогти береговій обороні відповідних ділянок акваторії Росії та Грузії.

Таке рішення диктує сила права, проте, на жаль, у реальних відносинах між державами надто часто переважає право сили, коли під тиском ультратрашовіністичних сил нехтують національними інтересами. При цьому справжні інтереси Росії опиняються також під загрозою, адже вона протиставляє себе загальновизнаним нормам міжнародного права і власним зобов'язанням шанувати недоторканність кордонів і цілісність інших країн — учасниць європейського процесу. Настільки одіозна позиція загрожує зовнішньою ізоляцією, і не випадково фахівці-дипломати з московського МЗВ воліли б відмежуватися від цього. Навіть у мріях про майбутнє чергове возз'єднання України в обіймах російського ведмеда вони усвідомлюють, що відвертий шантаж не є найкращим способом досягти такої мети. Він може лише розсварити обидва народи.

Постає питання: якщо загострення відносин шкодить обом державам, то кому це вигідно і яких результатів сподіваються досягти такими негідними засобами? Цілком очевидно, що дестабілізація ситуації потрібна антидемократичній опозиції, яка марить відновленням старого режиму, відновленням за будь-яку ціну. Реставрації в історії траплялись і коштували дуже багато крові народам, відкидаючи країни назад і гальмуючи їхній розвиток. І потрібно багато зусиль, щоби зараз відвернути таку небезпеку, бо лише з ліквідацією СРСР виникли перші умови налагодження й розвитку нормальних двосторонніх відносин між Україною і Росією. Адже раніше все поглинав всемогутній союзний центр, і Росія була також найбільшою радянською колонією поряд з іншими республіками, хоча не всі це достатньою мірою усвідомили.

Кількадесят років тому Англія погодилася на усамостійнення афро-азіатських країн не тільки під тиском національно-визвольного руху, а й із розрахунку, щоб не перетворитися на останню колонію Британської імперії. Багатьом у Лондоні важко було звикнути до цієї думки, але зараз члени Співдружності дуже цінують свій статус і над усе бояться втратити його. Для збереження ефемерної конструкції СНД у Москві мусять не шантажувати партнерів сировинним зашморгом і силовим тиском, а зацікавлювати співробітництвом. Спроби Кремля повернути собі російську Польщу 1920 р. і Фінляндію 1939 р. скінчилися ганебними поразками. Спроба відкритою силою повернути Київ зараз неможлива, бо призвела би в ядерну добу до глобальної катастрофи, проте залишається певна спокуса вдатися до прихованої анексії.

Якщо розігрування севастопольської і кримської карти паралізує самостійність України, ефект буде згубним. В економіці це ускладнить транзит і взаєморозрахунки, заплутавши суперечки за постачання енергоресурсами, транспорт тощо. У моральній площині це виховає в кількох поколінь українців русофобію не менше, ніж у чехів симпатії до Росії було роздушено танками 1968 р. З військового погляду це прирече Чорноморський флот на швидке розформування, бо Криму і Москві він не буде потрібен, а толерувати сваволю офіцерських вимог жоден нормальний уряд не схоче. Адже якщо сьогодні офіцери диктують волю президентам, то завтра будуть їх скидати. Нарешті в міжетнічних взаєминах це загострить конфлікти навколо репатріації депортованих народів і їхнього статусу.

Запобігти перетворенню цих небезпек на кошмар громадянської війни за югославським сценарієм можна лише виваженою і гнучкою, але твердо послідовною політикою Києва. Не можна придушувати ошуканих маніфестантів, але щодо нечисленних підбурювачів треба застосувати закон України про відповідальність за зазіхання на її незалежність і цілісність. Якщо це справжня країна, вона не може мати двох президентів, і обраний кримчанами разом із населенням інших регіонів глава української держави повинен вжити заходів на захист її громадян у межах державних кордонів. Національна територія не сміє підлягати змінам без прямої й добровільної згоди цілої нації, навіть якщо йдеться про часткові зміни під зовнішнім тиском. Врешті залишається авторитет дипломатії світового співтовариства.

Від України вже за радянських часів було силоміць відрізано Стародубщину, Таганрог з ок-

ругою, деякі райони Слобожанщини та інші території. Проте навіть і найсправедливіші претензії з обґрунтуванням прав на суміжні землі з етнолінгвістичною чи історико-культурною спорідненістю не можуть вважатися підставою для територіальних вимог у Європі наприкінці нашого сторіччя. Адже варто лише похитнути крихку будову міжнародної стабільності, щоби виникло одразу безліч боснійських вогнищ із тисячами жертв. Єдино допустимим є піклування про самобутність своїх земляків із якнайширшою культурно-національною автономією меншин на базі взаємності та поваги до суверенних прав усіх держав без винятку. Не може бути виняткового тисячокілометрового близького зарубіжжя з одного боку без балансу взаємин з іншого.

Близьким зарубіжжям для України є Польща, Білорусь, Словаччина, Угорщина, Молдова і Румунія на тих самих підставах, що й Росія, яку, до речі, в нас із незрозумілих причин часто називають північною сусідкою, хоча вона розташована на сході. Не має бути держав напівєвропейських або чвертьєвропейських, якщо їхня національна територія цілком лежить у Європі. Взаємозалежність будь-яких країн у господарчій площині не може ставати на заваді їхній політичній самостійності, а союзи і альянси мають сенс лише за умови добровільності, взаємовигідності та поваги, на чітко визначених умовах і термінах. Жодну націю не можна трактувати як чужий протекторат, адже навіть малий народ має рівні права, самовизначені за нормами сучасного цивілізованого правового світу.

Якщо цей народ становить меншість населення на своїй єдиній історичній батьківщині, подібно до кримських татар, він управі претендувати не на державну незалежність, а на внутрішню автономію з гарантованими правами та можливостями розвитку власної ідентичності. Решта меншин можуть мати такий самий статус, як у будь-якій державі демократичного світу, але підбурення з-за кордону локального сепаратизму абсолютно неприпустиме. Виступаючи за створення зони стабільності та безпеки у Центрально-Східній Європі, варто подбати про те, щоби ця ідея не обмежилася декларуванням намірів і засад. Потрібно разом з іншими державами виробити механізм застосування ефективних санкцій проти порушників миру і не покладатися лише на епізодичне формування тимчасових миротворчих контингентів.

Зараз єдиним потужним військово-політичним гарантом безпеки в Європі є Організація Північноатлантичного Договору, не схильна розширювати кількісний склад своїх учасників. Ідеї

НАТО-біс або ЄС-біс поки що не вийшли за межі загальних побажань, а система НБСЄ і цілий Гельсінський процес відіграли позитивну роль, але ж їх було започатковано за якісно інших обставин з метою фіксування повоєнного статус-кво і рівноваги страху. Зараз треба замислитися над можливістю створення і взаємодії гнучкої та пружної комбінації субрегіональних структур безпеки і співпраці. Вакуум у міжнародних відносинах є небезпечним, якщо він відкриває можливості для найбільш агресивних і хижих сил безкарно грати долями народів і провокувати балансування на грані війни.

Відомо, що Іспанія має поза Європою великий авторитет у Латинській Америці, Франція — в Африці, а Велика Британія — в країнах своєї Співдружності. Якоюсь мірою співмірна з ними за формальними параметрами Україна також належить одночасно кільком регіонам і рівною мірою є державою Центрально-Східної Європи, учасницею СНД, країною Середземномор'я. Паралельна діяльність у різних структурах з дотриманням балансу між ними збереже свободу рук і дасть змогу на кожному етапі розвитку визначити пріоритети сьогодення та курс оптимальної орієнтації на перспективу. Якщо зараз СНД виявляється неспроможною забезпечити спокій і цивілізовані взаємини, то слід пам'ятати, що Центрально-Східна Європа не становить загрози нікому і здатна перетворитися на взірць гармонійних відносин.

Дуже багато залежатиме від внутрішнього громадянського спокою, бо розумні компроміси всередині суспільства і консолідація навколо державотворчої домінанти сприятимуть міжнародному авторитетові та досягненню консенсусів. Принциповість української дипломатії здатна захистити державу, яка здобуде повагу світу згуртованістю на шляху ринкових реформ, демократизації та незалежності. Тоді нащадки лише з підручників історії довідуватимуться про хиMERні пристрасті навколо Криму, як цивілізовані французи й німці не без подиву читають про криваві чвари предків за Ельзас-Лотарингію. Проте сьогодні мрії не повинні затьмарити суворих реалій і послабити пильність перед підступними спробами реваншистів реанімувати злочинну більшовицьку імперію, що загрожуватиме в ядерну добу цілому світові.

Невипадково горезвісний Фронт національного порятунку влаштував збіговисько у Севастополі саме в річницю Декларації про державний суверенітет України. Це збіглось у часі з активізацією тиску з Москви на пострадянські країни від Естонії до Таджикистану, хоч і в різ-

них формах. Зіштовхнувши Росію з Україною, змовники хочуть спровокувати інцидент або продемонструвати боягузливу безпорадність і капітулянтство Києва. Звісно, згода державних чинників і посадових осіб на протизаконні територіальні поступки під виглядом якогось фік-

тивного кондомініуму буде кваліфікуватися громадськістю цілком однозначно як зрада батьківщині. Уникнути персональної відповідальності за це неможливо, і наслідком може бути лише деморалізація, крах ліберальних ілюзій і державності.

Статтю написано на початку 1990-х рр.

МАГІСТЕРІУМ ІЗ НОВОЧАСНОЇ ІСТОРІЇ ЄВРОПИ І УКРАЇНИ (НаУКМА, кафедра історії, 1996 р.)

Дворічна програма формує дослідників вітчизняної історії в її європейському контексті. Фундаментальні засади циклу враховують новітні здобутки науки, увагу зосереджено на узагальнювальних курсах, порівнянні найважливіших феноменів, виявленні першовитоків і аналізі специфічних рис у тенденціях новітнього самовизначення і сучасної ментальності.

Магістрант сполучатиме лекції та проблемні семінари, всіляко заохочуватиметься до самостійності. Залучені фахівці з України і США мають досвід викладання в університетах Європи. Поряд з удосконаленням англійської, буде змога опанувати інші мови. У праці з документальними джерелами буде застосовано методи спеціальних історичних дисциплін.

Програма забезпечить здобуття престижного звання магістра і підставу для захисту кандидатської дисертації, після належних іспитів. Набута кваліфікація дає змогу працювати в наукових установах, навчальних закладах, засобах масової інформації, осередках культури, органах влади і управління, державній адміністрації, політиці, дипломатії тощо.

Перший рік навчання

Іст. 501. Теорія і практика історії (1): вступ до філософії історії. Історіософія. Генеза, школи і напрями. Концепції прогресу. Інтердисциплінарна взаємодія. Стереотипи і міфи. Об'єктивізація. Кінець історії (?). Синхронізованість і порівнювальність процесів. Географічна і тематична засади. Детермінізм і суб'єктивний чинник. Індивід і соціальна група. Мотивованість поведінки. Обґрунтованість і адекватність висновків. Вульгаризація і догматизм. Матеріальна та інтелектуальна історія. Явища і події. Хронологія і періодизація.

Іст. 503. Творення нової Європи (1): Ренесанс. Реформація. Від Середньовіччя, через схоластику до гуманізму. Великі географічні відкриття, наука. Меценати, мистецтво. Універсализація світопізнання. Єресі. Католицтво і протестантизм. Селянські й релігійні війни. Полювання на відьом. Стани і верстви. Соціальні утопії. Химера світової монархії. Від легітимності сюзеренів до ідеї представницького прав-

ління. Криза феодалізму. Міста, комуни, самоврядування. Грошове господарство. Формування абсолютизму. Централізм.

Іст. 505. Історична географія і демографія України. Належність теренів. Еволюція кордонів. Загарбання, угоди. Адміністративний поділ, структура. Експансія Церков, структура парафій. Етногенез. Автохтони, міграції, меншини. Русії природної та примусової асиміляції. Лінгвістичні взаємини. Феномен рухливого кордону. Заселення, внутрішня колонізація. Взаємопов'язаність, особливості субрегіонів. Структура і динаміка. Щільність населення. Соціологічні методи. Віковий, статевий, фаховий, освітній розподіл.

Іст. 506. Розвиток українського суспільства у Нову добу. Від аграрності до урбанізації. Соціальна стратифікація. Майнова диференціація. Харизма влади. Верстви, класи. Магнатерія, шляхта. Роль генеалогії, геральдики. Політичний лад. Устрій держав. Правова свідомість, установи. Конституціоналізм. Взаємини і конфлікти. Інтелектуали. Самоідентифікація. Ремісництво. Міщанство. Самоврядування. Селянство. Пролетаріат. Буржуазія. Локальні риси. Самобутність, вплив супердержав. Порівняння на тлі Європи.

Іст. 507. Семінар: Україна у Польсько-Литовській державі. Київська і Галицько-Волинська спадщина. Велике князівство, Корона. Склад, статус еліт. Династії. Персональна і реальна унія. Річ Посполита обох націй. Елекційність. Сенат, сейм, сеймики. Нові конфесії. Від толерантності до Контрреформації. Ордени, братства. Шкільництво, книгодрукування. Полеміка, компроміси. Роль греко-католицтва. Геополітичні чинники. Ринки, торгівля. Особистість, громада, корпораційність. Повстання, ексцеси. Поділи.

Іст. 502. Теорія і практика історії (2): методологія, методика. Класифікація джерел. Систематизація, добір матеріалів. Визначення вартісності. Техніка. Слов'янська і латинська палеографія. Статистика. Комп'ютерне оброблення відомостей. Застосування спеціальних дисциплін. Значення картографії, топоніміки, гідроніміки. Галузева історія. Проблемний критерій. Персоналії, мемуаристика, біографії. Відомчі, службові, приватні архіви. Літературні та мистецькі пам'ятки. Особисті свідчення, інтерв'ю. Компаративність.

Іст. 504. Творення нової Європи (2): Прогнози, Революції. Енциклопедія. Секуляризація. Плюралізм. Республіканство і бонапартизм. Класицизм і ампір. Монархічна Реставрація. Змови і конспіративні товариства. Конституції. Парламентаризм. Дипломатія, Європейський Концерт. Лібералізм. Патріотизм і націоналізм. Скасування кріпаччини і рабства. Антиклерикалізм. Індустріалізація. Пролетаризація, робітничі рухи. Загальне виборче право. Корпоративність. Синдикалізм. Расизм і шовінізм. Європоцентризм світу.

Іст. 508. Обриси самобутності України в нову добу. Історіографія. Тенденції полеміки. Інтерпретації. Ідеалізація і месіанство. Народництво і державництво. Вульгарна класовість. Українство, малоросійство, хохляцтво. Фальсифікації. Польські, російські й західні концепції. Від заперечення до визнання. Заслуги і вади діаспори. Актуальні питання. Доказовість аргументів. Іноземні джерела. Удостоювання відомчих архівів. Усталені міфи і стереотипи. Комплексність. Від політизації до деідеологізації. Черговість проблем і завдань.

Іст. 509. Семінар: Козацька доба в історії України. Генеза. Соціальний склад. Ватажки. Від сезонності до становості. Реєстр, городове і низове козацтво. Січі. Великий Луг. Кіш, курені. Вольності Війська Запорозькі. Паланки, зимівники. Флот. Зброя, тактика. Ради, старшина. Полки, сотні. Війни, повстання, заколоти. Унікальний феномен автономної державності. Господарство. Дипломатія. Статус гетьмана. Ментальність. Літописання. Козацьке Бароко. Слобідська Україна. Суперечності, деградація, скасування. Легенда.

Іст. 510. Семінар: Україна і Османська імперія. Історія Криму. Степ і Південний берег. Спадок Візантії й Генуї. Улус, Ханат Гераїв. Ясир. Кафа, невільництво. Пашалики, каймаканства, райя. Буджак, Єдисан, Акерман. Ногаї, васальні орди. Іслам. Греки, вірмени, євреї, караїми, кримчаки, болгары. Молдова, фанаріоти. Сюзеренітет Порту. Відносини з Річчю Посполитою, Московією, з козацтвом. Російська анексія. Еміграція, депортація. Автономія. Радянський терор. Мотиви передання. Статус в Україні. Курултай, меджлис.

Іст. 511. Україна та імперська Росія. Московія: з-під Орди до Третього Риму. Політичність і мультинаціональність. Самодержавство, православ'я, візантійство. Етапи і форми експансії. Статус України, Польщі, Фінляндії, Кавказу, Середньої Азії. Придушення сепаратизму і провінційного партикуляризму. Інородці, іновірці. Західництво, панславизм. Бюрократизація, уніфікація. Церква. Аграрні реформи.

Земства, лібералізм. Соціальні протести. Революційність, репресії. Чорна сотня. Партії й програми етнічних меншин.

Іст. 512. Українська революція 1917–1921. Визвольні Змагання. Центральна Рада. Автономія. Народна Республіка. Інтервенція більшовиків. Незалежність. Брестський мир. Австро-німецька окупація. Гетьманат. Інтервенція Антанти. Листопадовий зрив. Злука. Західноукраїнська Республіка. Румунізація Буковини і Бессарабії. Закарпаття: від Угорщини до Чехословаччини. Отаманщина. Польсько-український союз. Війна з Радянською Росією, Ризький мир.

Іст. 513. Семінар: Історія єврейства в Україні. Етапи імміграції. Розподіл. Автаркія юдаїзму. Кагал, секти. Штатл, вплив. Межа осілості. Від ремесла, крамарства, лихварства до індустрії й банківництва. Роль у революції. Погроми. Сіонізм. Інтернаціоналізм. Зв'язки за кордоном. Роль у комуністичному будівництві. Нацистський голокост. Радянський антисемітизм, мотиви. Роль Ізраїлю. Виїзд, відмови. Сучасні міжетнічні відносини. Викриття стереотипів. Відродження культури і релігії. Українська юдаїка. Перспективи взаємин.

Іст. 514. Семінар: Історія жіноцтва. Питома вага у суспільстві й виробництві. Родина. Майнові права. Культ дами. Приклади гінекокрації. Статева експлуатація і дискримінація. Сфери самовияву. Статус у православ'ї, католицтві, протестантизмі, юдаїзмі, ісламі, індуїзмі, цивілізаціях Далекого Сходу і Африки. Освіта, самоусвідомлення. Суфражизм. Фемінізм. Емансипація. Виховання і охорона здоров'я. Захист дитинства. Організації й рухи. Участь у політиці й житті держав. Специфіка становища в Україні. Актуальні процеси.

Другий рік навчання

Іст. 515. Проблема імперії у нові часи. Стимули: сировина, стратегія, робоча сила, еміграція, місіонерство, цивілізаторство. Іспано-португальський, голландський, британський, французький колоніалізм. Інтелектуальна і технічна експансія. Японія і Східна Азія. Панісламізм, пантюркізм. Месіанство панамериканізму. Глобальність пангерманізму. Расизм, месіанство. Архаїзм дуалістичної Австро-Угорщини. Суперечливість Росії. Сфери впливу, інвестиції, напівколонії. Режим капітуляцій, імунітети, екстериторіальність. Бази.

Іст. 516. Розбудова націй Східно-Центральної Європи. Слов'янське Відродження від філології до політики. Австрославизм. Весна Народів. Угорська революція. Лібералізм і автократія. Про-

блема малих народів. Балканізація. Світова війна, крах імперій. Лімітрофи. Санітарний Кордон. Мала Антанга. Нацизм і фашизм: окупація, колабораціонізм, орієнтація рухів Опору. Народні демократії, Варшавський пакт. Обмежений суверенітет, інтернаціоналістські інтервенції. Суверенізація. Демократизація. Паралелі й перспективи.

Іст. 517. Семінар: Україна і Габсбурзька монархія. Етапи творення і сенс конгломерату. Королівство Галичини і Лодомерії, полонізація, міжетнічне балансування. Будителі. Герцогство Буковина, вплив німців і румунів. Аграрні рухи. Руська Рада, Собор, Матиця. Архаїстичний дуалізм. Угорська Русь: мадяризація. Єврейський чинник. Від русинства і москвофільства до українства. Концепція П'ємонту. Греко-католицтво. Кооперація, Економіка. Просвіти. Соколи. Політичні партії, спілки. Січові Стрільці.

Іст. 518. Семінар: Економічна історія України. Географія. Природа. Сировина, корисні копалини. Мережа комунікацій. Трудові ресурси, відносини. Позаекономічний примус. Вільнонаймана праця. Ремесла, промисли. Ярмарки, транзит. Транспорт, залізниці, водні шляхи. Енергетика. Гірничодобувна і важка індустрія. Оброблювальні галузі, легка промисловість. Мілітаризація, конверсія. Регіоналізація. Товарообмін. Підпорядкованість. Самозабезпечуваність. Фінанси. Зовнішня торгівля, ринки. Еволюція інфраструктур.

Іст. 519. Семінар: Українська еміграція і діаспора. Чинники, мотиви. Переселення в Російській імперії. Малиновий, Сірий, Зелений клин. Вийзд з Австро-Угорщини, Польщі, Закарпаття і Буковини. Наслідки поразки у Визвольних Змаганнях. Інституціоналізація. Освіта, культура. Спадок, фермент самозбереження. Архіви. Церкви. Переміщені особи. Табори. Працевлаштування. Фракції. Тероризм. Радянські депортації, новобудови. Цілина, Північ. Винародовлення, асиміляція на Сході. Зв'язки. Осередки. Зворотний вплив.

Іст. 520. Творення нової Європи (3): цивілізація ХХ сторіччя. Еклектизм. Електрика, радіо. Хімізація. Соціал-демократія. Велика війна. Комунізм. Автомобілізація. Авіація. Конструктивізм. Велика Депресія. Авторитаризація. Друга світова війна. Ядерна зброя. Локальні конфлікти. Залізна завіса. Холодна війна. Деколонізація. Третій Світ. Блокова стратегія. Атлантизм. Спільний ринок. Космонавтика. Генетика. Екологія. Неоконсерватизм. Інтеграція. Роль США. Інформатика. Постіндустріальне суспільство.

Іст. 521. Семінар: Україна під радянською владою. Ілюзії суверенітету. Військовий кому-

нізм. Нова економічна політика. Великий терор. Розстріляне Відродження. Колективізація, голодомори. Партократія. Геноцид. Депортації. Мобілізації. Репресії. Відлига. Русифікація. Етноцид. Диспропорції економіки. Питома вага в Союзі. Меліорація, атомна енергетика. Екоцид. Чорнобиль. Догматизм. Номенклатура. Дисидентство. Правозахисництво. Жупел буржуазного націоналізму. Фікція міжнародної політики. Криза.

Іст. 522. Семінар: Західна Україна 1921–1953. Переподіли. Інтернування. Пацифікації. Режим санації на Кресах. Культурна автономія. Аграрні рухи, осадництво. Безробіття, страйки. Легальні партії. Комунисти. Націоналізм: агітація, тероризм. Підкарпатська Русь, Карпатська Україна. Румунська і угорська окупація. Колаборація. Друга світова війна. Підпілля, повстанський рух. Етнічні конфлікти, депортації. Повстання в ГУЛАГу. Репресії, радянізація. Церква в катакомбах. Самосвідомість. Передумови відродження і визволення.

Іст. 523. Семінар: Типологія тоталітаризму. Передумови. Втрачені покоління. Терор. Іредента. Пропаганда. Більшовизм, фашизм, нацизм. Класова боротьба. Расовий геноцид. Однопартійність. Елітні формації. Служби безпеки. Культ вождя, дуче, фюрера. Внутрішні чистки. Різновиди в Піренейських, Придунайських та інших країнах. Аналоги в Азії. Мілітаризація. Агресія. Рухи Опору. Нюрнберзький процес. Денацифікація. Відлиги і рецидиви. Неофашизм. Сучасні модифікації в Росії, Європі, Латинській Америці тощо.

Іст. 524. Семінар: Демократизація Східно-Центральної Європи. Геронтократія та її безвихідь. Солідарність. Утопія Перебудови. Націонал-комунізм. Пліуралізм. Легалізація партій, Церков. Оксамитові революції. Перевороты. Крах соціалістичної співдружності. Дезінтеграція Радянського Союзу, Чехословаччини, Югославії. Україна: суверенізація і незалежнення. Співдружність незалежних держав. Реваншизм. Шантаж. Переорієнтація. Інфляція. Безробіття. Сепаратизм. Монархізм. Приватизація. Пріоритети і орієнтири.

Іст. 525. Підсумкова магістерська праця: Оригінальна тема і джерела. Індивідуальний керівник у кожного магістранта. Затвердження кафедрою і Радою магістерія. Статті, виступи на конференціях. Керування семінарами бакалаврату. Огляд, аналіз, критика історіографії. Логічність, послідовність, аргументованість, самостійність. Доказовість, ілюстративність, компаративність. Основа кандидатської (перспектива докторської) дисертації. Захист на кваліфікаційній комісії магістерія. Інавгурація.

РОДИННІ ІСТОРІЇ ТЕТЯНИ БАЛАБУШЕВИЧ І МИХАЙЛА КІРСЕНКА: БЕСІДА З НАДІЄЮ ДОВЖЕНКО

Розмову вів *Ярослав Борщик*

Ярослав Борщик: Надіє Дмитрівно, наближається річниця тих страшних для Вашої родини вересневих днів 2023 року, коли з життя так раптово пішли доцент кафедри історії НаУКМА Тетяна Аркадіївна Балабушевич і професор Михайло Володимирович Кірсенко. Їхні учні та колеги в некрологах висловили багато поваги та ширих емоцій, зробили перші спроби проаналізувати їхній викладацький та науковий доробок¹.

Ви разом працювали з Тетяною Аркадієвною і Михайлом Володимировичем понад 30 років. Чи не настав час продовжити спомини про наших із Вами викладачів, розпочавши аналіз їхнього творчого та людського внеску?

Надія Довженко: Ви правильно зазначили, Ярославе, що річниця наближається, а ось час для аналізу, вважаю, поки не настав. Необхідна певна хронологічна дистанція. Як досліднику давніх обрядів мені відомо, що за сороковинами та річницями стоїть дещо значно більше, ніж первісні забобони. Думаю, що це взаємопов'язані процеси усвідомлення Втрати, болюче ментальне прощання, формування родинної пам'яті. Мені все ще дуже складно говорити, тим більш думати, про Тетяну Аркадієвну та Михайла Володимировича в Past Indefinite Tense. Вони обоє мої Вихователі та Викладачі, яких я знала з дитинства, вони обоє все ще перебувають поруч зі мною, я їх ще не відпустила...

Я. Б.: Я розумію Вас і щиро поділяю Ваші почуття. Однак як дослідник усної історії розумію, наскільки важливо вчасно та оперативно зафіксувати інформацію, яка стирається з пам'яті, надовго губиться, часто-густо безповоротно втрачається.

Особливо болючі та загрозливі втрати саме зараз через бомбардування, руйнації архівів і музеїв, під час масових переселень. Родинні архіви, якщо дивом і збережуться, то опиняться загубленими, закинутими на інші території або у чужинські держави. Як цьому запобігти?

Н. Д.: Фіксувати втрати та все запам'ятовувати, після Перемоги все розшукаємо, все повернемо...

¹ «Пам'яті Тетяни Балабушевич», Історична правда, <https://www.istpravda.com.ua/columns/2023/09/13/163141/>; «У київській лікарні помер професор Могилянки Михайло Кірсенко», Київ Вечірній, <https://vechirniy.kyiv.ua/news/88451/>; «Не стало професора Михайла Кірсенка», <https://www.ukma.edu.ua/index.php/news/5314-ne-stalo-profesora-mykhaila-kirsenka>.

Я. Б.: Що ми могли б сьогодні обговорити? Про що будемо згадувати, тобто фіксувати, в першу чергу?

Н. Д.: Ярославе, Ви праві у тому, що зараз не до сентиментів, хоч щось слід встигнути розповісти, бо архіви, пов'язані з Кірсенком і Балабушевич, уже розпорошені, зберігаються у прифронтових установах і музеях, чимало документів потрапило в інші країни. Думаю, що в наших воєнних реаліях варто було б поговорити про те, що визначає їх як саме українських освітян і дослідників-науковців. Вони обоє походили з етнічно мікшованих родин, фактично у них в крові були ДНК майже всієї Центрально-Східної Європи. За датами свого народження вони є представниками останнього покоління шістдесятників. Покоління також за соціальними та етнічними параметрами дуже строкатого. Така собі «третя когорта» (нагадую, що Микола Міхновський третьою когортою називав саме українську інтелігенцію). Давайте спробуємо обговорити те, що в першу чергу формувало та визначало їхній культурний і науковий рівень, впливало на вибір професії, позначило громадянську позицію (завжди активну українську та опозиційну офіціозу!), тобто поговоримо про їхніх батьків, дідів, прадідів і прашчурів. Ретроспективно, у зворотній послідовності. Це могло б бути цікавим, бо їхні родинні історії досить довгі, фактично сторічні, щільно пов'язані з Могилянкою, а також зі становленням важливих українських наукових і культурно-освітніх установ, зокрема геологічних та медичних академічних відділів, університетських кафедр.

Я. Б.: Так, це, без сумнівів, важливо. Цікаво було б дізнатися про оточення їхнього дитинства та юності, в якому середовищі вони сформувалися як особистості?

Н. Д.: Нещодавно мене вразила думка соціолога Нікласа Ламана, який стверджує, що перед тим, як вивчати концепції науковців, результати діяльності політичних чи громадських діячів, які запроваджують інновації, створюють нові наукові заклади та очолюють наукові центри, спочатку слід «провести спостереження», проаналізувати безпосередньо ці постаті та їхні конкретні біографії, вивчити їхнє соціально-культурне оточення, а вже потім оцінювати їхні

дослідницькі досягнення, організаційну результативність, ефективність чи, навпаки, їхні гріхи, недоробки та невдачі.

Ось чому генеалогія українських освітян може становити не лише соціальний (чи соціологічний?), а й безпосередньо історичний інтерес.

Я. Б.: Згоден. Тетяна Аркадіївна охоче розповідала про свій рід. Пригадую це як її учень, який шість років слухав її лекції...

Михайло Володимирович, навпаки, більше відмовчувався, згадував неохоче, дуже лаконічно написав про свій «етносоціальний бекграунд» лише у автобіографії². Здавалося б, чому так, вони обидвоє історики, ровесники, київська спадкова інтелігенція...

Н. Д.: Думаю, справа в тому, що Тетяна Аркадіївна знала про своє генеалогічне древо в основному з розповідей численних бабусь і тітоньок (всі родичі чоловічої статі не пережили репресій 1920–1930-х за поодинокими винятками). Лише у 1980-х рр. з'ясувалося, що генеалогію добре документовано. Ці документи рідко демонстрували, але про них багато розповідали на родинних посиденьках, вони ретельно зберігались у родинних приватних архівах, часом дублюючись, про їхнє існування намагались нагадувати байдужим нащадкам.

Опинившись на пенсії, бабусі й тітоньки, як відповідальні спадкоємиці, почали передавати документи в архіви тих академічних установ, де колись працювали на той час уже реабілітовані діди, чоловіки, сини...

Але, на жаль, багато цікавих родинних документів у 1960–1990-х рр. потрапило в руки юному історичу Сергію Білоконю, з батьками якого старенькі родички приятелювали. Саме йому як досліднику та сину друзів довіряли, а тому постійно передавали епістолярні документи на умовах «просто почитати, потім повернеш». Бабусі, представниці родин Балабушевичів, Слю(е)саревських, Пшетоцьких, Глаголевих, Хо(а)йнацьких, Василевських, Романовських, Рі(е)зніченків, дуже наївно, як із часом виявиться, сподівались, що так буде надійніше.

Сьогодні відомо, що значну частину цих архівів уже вивезено за межі держави. Це листування з відомими українськими, польськими, чеськими, російськими науковцями, літераторами та громадськими діячами. Частково їхні прізвища згадує Михайло Володимирович³. Цікаво, що деякі з цих осіб були і в оточенні дідів та бабусь Тетяни Аркадіївни. Серед постійних кореспондентів згадувалися прізвища Павла Флоренсько-

го, братів Тутковських, братів Булгакових... і це лише ті, що мені запам'ятались.

Думаю, що Тетяна Аркадіївна розповідала про ті факти, які розповідали їй, а вона наполегливо транслювала інформацію для родинного користування, яку документально вважала частково або повністю втраченою (родина пережила п'ять обшуків, три примусові переселення у 1920-х, 1930-х та 1940-х рр., два бомбардування осель на Подолі та на Печерську під час війни). Однак оцифрування архівів, зокрема «Спархіяльні відомості...»⁴, «Біографічний словник»⁵, публікація дивом оцифрованих мемуарів буремних подій 1917–1919 рр., доступність їх для ознайомлення суттєво змінили ситуацію для досліджень родинних історій, зокрема Балабушевич і Кірсенка. Сімейні апокрифи (веселі чи дуже трагічні), родинні легенди (не без містики, ну, як без неї!) поступове одержують своє документальне підтвердження та довгоочікувані пояснення.

Я. Б.: Якщо я правильно Вас зрозумів, то родинна історія Вам маловідома?

Н. Д.: Саме так. Усе лише на слуху чи в пасивній дитячій пам'яті. Оповідки бабусь і прабабусь (з дідами ніхто з покоління народжених у 1940–1950-х рр. не зустрівся) коментувались нашими батьками жартівливо-іронічно, як дріб'язкова інформація. Лише з часом, коли розповіді бабусь і тіток почнуть поступово підтверджуватися надійними документами, які вони дбайливо десь переховували, ставлення до родинного минулого зміниться. Аргумент: були збережені всі могили на старих київських кладовищах, відбувалось наполегливе постійне нагадування про те, хто з членів роду та де був похований, які захоронення та коли були знищені советською владою. Знаю про знищений за одну ніч (!) у 1935-му (?) мармуровий некрополь Балабушевичів на Аскольдовій могилі, старий некрополь на верхівці Щекавиці, де останнім із роду був похований П. К. Слю(е)саревський (1835–1902), про це писали київські газети. Пам'ятаю про кенотафи репресованих у 1930-х рр. родичів на старому Лук'янівському кладовищі, під колишнім Жовтневим палацом, а також на Биківні. Багато уточнень надала в свій час краєзнавець Людмила Проценко, дочка професора консерваторії, подруга бабусь Тетяни Балабушевич. Прикро про це згадувати, але саме їй були передані фотографії з родинних альбомів Слю(е)саревських, Глаголевих, Балабушевичів–Хойнацьких, Рі(е)зніченків (єдині екземпляри!), які

² Михайло Кірсенко, *Біобібліографічний покажчик* (Київ, 2006), 71.

³ Там само, 5.

⁴ Е. М. Піскова, «Спархіяльні відомості», в *Енциклопедія історії України*, т. 3 (Київ, 2005), 672.

⁵ *Биографический словарь выпускников Киевской духовной академии: 1819–1920-е гг.*, в 4 т. (Київ, 2014), 576.

вона під присягою обіцяла повернути. Знаю, що її великий архівний каталог потрапив до рук недобросовісних і непрофесійних «києвознавців», бо унікальні фотографії з цього архіву Тетяна Аркадіївна зустрічала на антикварних ринках.

Я. Б.: Чим пояснити таке упереджене та застережливе сприйняття свого минулого родини, з яких походили Тетяна Балабушевич і Михайло Кірсенко?

Н. Д.: Політичними репресіями й тиском, через які пройшов буквально кожний член родини. Мали сумний досвід. Так сталося, що батьки та дядьки працювали над закритими темами у академічних закладах (геофізика, фізика, експериментальна фізіологія), з часом викладали в університетах та інститутах, створюючи там кафедри, а родинні спогади «наших улюблених бабусь та тітоньок» могли суттєво нашкодити їхнім скромним кар'єрам. Тому довгі розмови про пращурів батьками так рішуче згортались і не підтримувались.

Я. Б.: Але і Михайло Володимирович не мав схильності розповідати про себе.

Н. Д.: Так, він довгий час був дуже замкнений у розповідях про родину. Ось ще один трагічний досвід члена кількох репресованих сімей. Часом бували деякі натяки, окремі спалахи-згадки, але загальне генеалогічне древо почало висвітлюватися лише тоді, коли заговорила сама Наталія Михайлівна Кірсенко (з дому Мошенська), мама Михайла Володимировича. Вона була репресована та рік провела в буцегарні, в одиночній камері. Пройшла через важкі тортури. У часи перебудови, незадовго до своєї смерті, вона почала згадувати. Часом мені доводилося ночувати у неї, бо її було вже ризиковано залишати наодинці. Розповідала про прадідів Михайла Володимировича, які були німецькими друкарями, прихожанами євангельсько-лютеранської церкви, ймовірно, переселенцями з Богемії ще у 1820-х рр. до Одеси, пізніше до Херсона, з часом до Миколаєва. Вже в Одесі Петро Федорович Франце(о)в (1885–1884 рр.) став підприємцем-видавцем, меценатом. Мав свою типографію, створив та був власником газети «Одесский вестник». Кам'яний будинок, де розміщувалась друкарня, досі зберігся в Одесі на вул. Італійській. Думаю, що особливе ставлення Кірсенка до книжок і побутова «сакралізація» бібліотек успадковані саме від них, Петра Федоровича Франце(о)ва та його сина Емануїла Петровича.

У Вікіпедії опубліковано портрети Е. П. Франце(о)ва. Вражає зовнішня схожість прадіда, його онучки Наталії та праправнука.

Символічно й водночас красномовно, що лише перед повномасштабним вторгненням, у часи так званого «пізнього ковіду», Михайло Володимирович одержав з Миколаївського краєзнавчого музею лист із проханням надіслати інформацію про його дідів-прапрадідів і прабабусю з роду Франце(о)вих. Лише тоді він дізнався, що знамениті колекції його пращурів із родини Франце(о)вих–Мошенських, про які він лише чув, збереглися. Його прадіда Емануїла Франце(о)ва офіційно було визнано фундатором першого історико-природничого музею в Миколаєві. Завдяки колекціям Емануїла Петровича Франце(о)ва та відповідно до його заповіту в 1913 році було відкрито у центрі міста на вул. Адміральській перший на той час міський музей. Це було спеціально обладнане кам'яне приміщення, створене для експозиціонування та зберігання великих природничих колекцій. Для початку століття це була ознака досить високого фахового рівня обізнаності в музейних справах як для аматора-колекціонера. У Вікіпедії оприлюднено фотографії цієї будівлі.

У спеціальній будівлі зберігалось, і збереглося (!), десятки тисяч експонатів у кожній колекції тропічних метеликів, коралів, мушель, моллюсків, риб, рослин у великих гербаріях⁶. До того ж пращур Емануїл Петрович був громадським діячем, одним із засновників та спонсорів служби «Червоного Хреста» на півдні України, зокрема в Херсоні та Миколаєві, гласним міської думи, членом міської управи, головою ради при євангельсько-лютеранській церкві, входив до складу Миколаївського товариства трудової допомоги, місцевого товариства садівників. Разом зі своєю дружиною Матильдою Антонівною був членом і благодійником міського відділення імператорського російського музичного товариства.

Я. Б.: Вибачте, але на які кошти створювали такі великі колекції та переобладнували свої приватні будівлі під музеї переселенці з Богемії?

Н. Д.: Слушне запитання. Розповідали, що прадіди були дуже успішними підприємцями, створили у 1848 році потужну приватну друкарню в Одесі. Вона так і називалася — типографія «П. Францев». Використовуючи сучасну термінологію, слід визнати, що прадіди Михайла

⁶ «Э. П. Францев (Некролог)», *Трудовая копеечка* (1909): 4; М. П. Круглова, *Миколаївський обласний краєзнавчий музей «Старофлотські казарми»* (Миколаїв, 2013), 26; «Будинок Францевих: перший музей у Миколаєві», <https://imykolayivchanyn.com/uk/eternal-budynok-franczevuh-pershuj-muzej-u-mykolayevi>; А. К. Веденева, «Францев Э. П. и его музей», в *Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження»* (Миколаїв, 1997), 94.

Володимировича були представниками «соціально відповідального бізнесу». До слова, відвідування музею було безоплатне та обов'язкове для школярів. Це нам через сто років навіть не віриться, що друкарська справа в Україні колись була дуже прибутковим бізнесом...

Я. Б.: Михайло Володимирович побачив колекції своїх прадідів?

Н. Д.: На жаль... Мерія Миколаєва та адміністрація Миколаївського обласного краєзнавчого музею запрошували Михайла Володимировича на святкування 100-річчя створення музейного закладу у грудні 2023 року як нащадка фундатора. Він збирався. Не судилося...

Я. Б.: Ви розповідали, що мати Михайла Володимировича працювала в лікарні залізничників, де створювала мережу закладів для зберігання та термінового постачання крові в місця залізничних трощ.

Н. Д.: Так, усе у цьому світі тісно взаємопов'язане, нічого не зникає, бо закарбовується у генотипі. Якщо дідусі Франце(о)ви були лише аматорами-благодійниками в галузі ботаніки, зоології, геології та медицини, то їхній нащадок Наталія Мошенська-Кірсенко стала високопрофесійним медиком-бактеріологом, безпосередньо керувала удосконаленням мережі станцій переливання та постачання крові в зони залізничних аварій. Це не дуже жіноча справа, але дуже відповідальний медичний менеджмент. Нічні розповіді про цей період її професійного життя мене надовго вразили. Кількість катастроф на залізницях УРСР була втасмнічена, особливо кількість летальних випадків. Михайло Володимирович, переповідаючи вислів своєї матері, казав, що наші залізничні удобрені не лише потом їхніх будівельників, а й кров'ю невинних жертв, які загинули безчасно наданої їм допомоги. Саме тому аж до свого 55-річчя (!) він щороку йшов здавати кров у лабораторію Залізничного району, яку створювала його мати. Вмовляння поберегти себе він рішуче відкидав, пояснюючи, що це материнський заповіт. Останній раз, коли він здавав кров, то вийшов із лабораторії дуже блідим, але веселим. Його зустрічав мій чоловік. На провокативне запитання, чи залишили молоді лаборантки щось у його судинах, Михайло Володимирович миттєво відреагував: мовляв, трохи є, але це на вечерю Тетяни Аркадіївни. Гумор йому ніколи не зраджував.

Я. Б.: Колись Ви розповідали, що Тетяна Аркадіївна була першим істориком у своїй родині, але спадковим викладачем вищої школи у якомусь надцятomu коліні.

Н. Д.: Як виявилось за підрахунками, все ще попередніми, вона представляє лише шосте по-

коління викладачів, більшість із них викладали саме в КДА.

Я. Б.: А що сьогодні відомо про батьків Тетяни Аркадіївни?

Н. Д.: Тетяна Аркадіївна Балабушевич народилась у родині аспірантів Київського університету ім. Т. Г. Шевченка. Її мати, Наталія Аркадіївна Балабушевич (Довженко), навчалась в аспірантурі у академіка Г. В. Фольборта, видатного фізіолога, учня академіка І. П. Павлова. Вона позиціонувала себе як представник павловської експериментальної школи та дуже цим пишалася, вивчала проблеми метафізіології як дослідник-експериментатор. Досліди проводила на собі й на собаках. Моя бабуся стверджувала, що все відбувалося саме у такій, дуже ризикованій для дослідника послідовності, але, на жаль, в той час досить поширеній серед молоді...

Я. Б.: Вона завжди мріяла стати медиком?

Н. Д.: У тому-то й справа, що ні. Під час окупації Києва їй, студентці третього курсу математичного факультету КДУ, довелося різко змінити спеціалізацію і почати навчатися на медичному факультеті Київського університету, навчання в якому для української молоді буквально «вибила» київська інтелігенція у німецької окупаційної адміністрації. Це був шанс уникнути примусового вивезення на роботи в Німеччину. Для підстраховки, раптом виженуть, вона вступила на фортепіанне вечірнє відділення Київської консерваторії (навчання довелося покинути на другому курсі у зв'язку з появою маленької Тетяни).

Дивовижно, але вона ніколи не шкодувала про такі різкі зміни в освіті та професії. Утім вважала, що в галузі наукової діяльності варто дотримуватися сімейних традицій. У 1970-х роках вона викладала в інституті удосконалення лікарів на посаді доцента, якийсь час завідувала кафедрою гастроентерології в тому ж закладі. Завжди намагалась досліджувати тільки те, що їй було цікаво.

Я. Б.: А що відомо про батька Тетяни Аркадіївни?

Н. Д.: Батько Тетяни Аркадіївни, математик-науковець, розірвав шлюб, як писалося в заяві про розлучення, «з принципових ідеологічних та політичних розходжень». Це цілком відповідало дійсності, бо саме в цей час був заарештований рідний дядько Тетяни Аркадіївни, геолог, доцент КДУ ім. Т. Г. Шевченка, у майбутньому засновник кафедри геофізики цього університету, Іларіон Аркадійович Балабушевич⁷. За наклепом колеги він був звинувачений

⁷ «Балабушевич Іларіон Аркадійович», <https://esu.com.ua/article-41128>.

у співпраці з ОУН і УПА та у «шпигунстві на користь Великої Британії». Про трирічне перебування з ним за ґратами в прикро відомому будинку за адресою вул. Володимирська, 33 (колишня Короленка, 33) дотепно описав у своїх спогадах політв'язень, греко-католицький дисидент Юрій Зенон Грицеляк. Репресій і переслідувань у той час зазнала і бабуся, Агнеса Григорівна Попович-Балабушевич, доктор медицини «honoris causa». На три роки, до реабілітації сина влітку 1953 року, вона втратила лікарську роботу в Охматдиті й право викладання на посаді доцента в медичному інституті. Щоб не псувати кар'єру молодому батькові, майбутньому професору математики, в родині одностайно було прийнято рішення змінити маленькій Тетяні прізвище та по батькові на дідове ім'я та його славне родове прізвище.

Я. Б.: Ви колись казали, що дідусь Тетяни Аркадіївни теж був лікарем.

Н. Д.: Так, її дід, Аркадій Іларіонович Балабушевич, був лікарем. Із трьох років він виховувався в родині своєї рідної тітки Зінаїди Петрівни Слю(е)саревської та її чоловіка, професора КДА, завідувача кафедри біблійної археології та давньоєврейської мови протоієрея Олександра Глаголева. Подружжя довго не мало своїх дітей, але виховували чотирьох (!) сиріт загиблих братів і сестер. Дядько й тітонька дали племіннику прекрасну освіту, він закінчив Другу київську гімназію, а з часом лікувальний факультет університету Св. Володимира. Зберіглись його студентські документи, які я передала для публікації в Музей однієї вулиці на Подолі⁸.

Одружився Аркадій Іларіонович із випускницею Вищих жіночих курсів Агнесою Григорівною Попович, теж лікарем, сестрою доцента кафедри біблійної археології та давньоєврейської мови КДА Григорія Григоровича Поповича. Бабуся вважала себе запеклою та свідомою «молдованкою», нащадком давніх даків, знала лінгва молдовеняська, однак, за пізнішою інформацією її румунських племінників, а вони теж стали істориками, походила з мікшованої українсько-румунської родини священників, настоятелів храму в с. Валя-Перджи (Село Слив) Ясського повіту Бессарабської губернії.

Молоде, вже дипломоване подружжя Балабушевичів–Поповичів після закінчення навчання проживали на Андріївському узвозі, 8, як свідчить телефонний довідник мешканців Києва за 1913 рік, вели приватну медичну практику⁹. Дід

⁸ Д. Шленский, *Судьбы Андреевского спуска* (Київ, 2016), 86–191, 207–208.

⁹ Там само, 207–208.

згадується в документах як лікар-фтизіатр (його батьки померли у молодому віці від туберкульозу, що визначило основну спеціалізацію), член-співробітник рятувальної станції Товариства нічної медичної допомоги м. Києва. Ця організація якийсь час (із 1902 року) розміщувалась на Хрещатику, при Міській думі, діяла виключно на філантропічних засадах. Лікарі працювали безкоштовно (!), але мали право голосу при вирішенні професійних питань у Міській думі¹⁰. Серед колег дідуся згадуються Григоровичі-Барські, знаменитий лікар-пульмонолог, академік Феофіл Гаврилович Яновський (1860–1928), учнем якого дід був. Містичні історії та київські легенди, які супроводжують ім'я професора Ф. Г. Яновського, жваво обговорювали в наших родинях декілька десятиліть поспіль із численними деталями. Так сталося, що «диво з дівчиною у синій сукні з портрета»¹¹ (колір вбрання досі дискутується!) відбувалося вночі напередодні ранкового дідусевого чергування в клініці професора Яновського. Дідусь, за апокрифом, був першим, кому вранці про «дивний візит з того світу» розповіли приголомшені медсестри та черговий фельдшер.

У 1921 році бабуся і дідусь будуть репресовані за погане соціальне походження (виявили їхнє колишнє дворянство) і вислані до російського Єйска (там, де зараз постійно «бавовна»). Втім, за два роки советська влада їх поверне, надасть хорошу престижну роботу. Бабуся Агнеса Григорівна працюватиме заступником наркома чи вже міністра охорони здоров'я. Однак «покращення» було лише на коротку хронологічну дистанцію, попереду на родину знову чекали советські проєскрипції. У листопаді 1931-го під час проведення операції «Весна» (!) буде заарештований її брат, Григорій Григорович Попович, і дядько чоловіка Олександр Олександрович Глаголев, обидва пройдуть через страшні катування (про це напишуть у спогадах свідки) й загинуть. Поховання їхні умовні, так звані кенотафи, встановлені на Лук'янівському кладовищі, могила охороняється державою, та у Биківні. Свого чоловіка Аркадія Іларіоновича, теж заарештованого, Агнеса Григорівна зможе на якийсь час урятувати. Знайомий слідчий, дружину якого вилікувала бабуся, пере-

¹⁰ Петр Слесаревский, *Некролог* (Київ, 1902), 11.

¹¹ За давньою київською легендою, яка сягає часів становлення київської швидкої допомоги, одного разу на світанку до клініки професора Яновського прийшла молода дівчина і попросила відвідати її матір, яка вмирає. Професор поспішив навідати хвору, виписав їй ліки, але жінка поскаржилась, що у неї нікого немає, щоб піти до аптеки. Панянка ж, яка поклікала професора, виявилась підозріло схожою на дівчину з портрета, написаного з померлої доньки хворої.

ставив справу звинуваченого у тероризмі Аркадія Балабушевича з полиці «Б» на полицю «Я». Цю справу віднайнуть, але хвиля розстрілів на той час тимчасово схлине, а тому дідуся «впаяють» лише мурманські табори.

Я. Б.: Колись я чув, що дід Тетяни Аркадіївни, Аркадій Іларіонович Балабушевич, надавав у 1911 році першу невідкладну допомогу в партері оперного театру смертельно пораненому П. А. Столипіну.

Н. Д.: А ось це вже не легенда, а надійно документований факт. Медичний рапорт лікаря Аркадія Балабушевича про доставлення до приватної лікарні Маковського та фізичний стан важкопораненого голови ради міністрів Російської імперії існує. Я бачила цей рапорт у якомусь документальному фільмі про терористичний акт 1911 року. Бабуся Агнеса Григорівна, розповідаючи про цей факт із дідусявого життя, додавала, що оскільки пацієнт помер, то його лікарю пишатися взагалі-то нема чим.

Я. Б.: Колись на музейній практиці Ви побіжно згадували про експозицію у лаврському Музеї книги, яка була присвячена одному з прадідів Тетяни Аркадіївни по дідовій лінії Слю(е)саревських.

Н. Д.: Так, окрему вітрину в стаціонарній експозиції було створено ще з часів перебування Музею в приміщенні Української Центральної Ради. І це теж символічно. Прадід, професор фізики та математики Сергій Петрович Слю(е)саревський, був автором перших шкільних підручників із фізики українською мовою. Цікаво, що декілька цих примірників досі зберігаються у фондах бібліотеки Стефаніка у Львові. Датовані 1927 роком. Тобто ще до згорання українізації. Це досить важливо, бо він фактично, слідом за Павлом Тутковським, розробляв українську наукову термінологію та адаптував її для школярів. То було не випадково, бо до 1917-го він як благодійник викладав у 2-й і 7-й київських гімназіях (якась із них була для дітей-сиріт), попри те, що його науково-дослідницька діяльність була присвячена в основному прикладній математиці. Як зафіксовано у Вікіпедії, він є автором інноваційної концепції у прикладній математиці. Дивовижно, але до своїх 92 років Сергій Петрович керував аспірантами зразу у двох вузах, а саме: в Політехнічному інституті та в Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка. Його учні працювали провідними вченими-фізиками, ставали керівниками советських науково-дослідницьких центрів, в основному так званих ящиків. Цікаво, що одним із його аспірантів у 1938 (чи у 1939?) році був Володимир Багазій, член київської похідної групи ОУН. Саме його Сергій Петрович запросив стати

репетитором своєї двоюрідної онучки Наталії Балабушевич, матері Тетяни Аркадіївни. Дружнє спілкування між родинами Балабушевичів і Багазіями продовжиться і після успішного вступу абітурієнтки на математичний факультет Київського університету, стосунки позначатимуться взаємопідтримкою та щирою допомогою. Володимир Багазій фактично врятував свою колишню ученицю Наталію Балабушевич від долі оstarбайтерки. Бабуся Агнеса це дуже цінувала. Контакти з членами родини Володимира Багазія, що дивом вижили, здається, його невісткою по молодшому сину чи племінницями (?), які проживали в той час в Херсоні, триватимуть до середини 1960-х років. У Херсоні проживали родичі по лінії Слю(е)саревських, а тому якась обмежена інформація про родину Багазія надходила й пізніше. Їм намагались допомагати. Мати вважала свого вчителя Володимира порядною людиною з глибокими християнськими переконаннями і трагічною долею, що варта опису «майбутнім українським Шекспіром» (розповідали, що на страту колишній київський бургомістр Багазій ішов не сам, а зі своїм юним старшим сином).

Я. Б.: Надіє Дмитрівно, колись Ви казали, що прапрадід Тетяни Аркадіївни по лінії Слю(е)саревських теж працював в КДА, чи залишилися відомості про нього?

Н. Д.: О, діяльність цього предка документовано найкраще. Петро Кирилович Слю(е)саревський (1835–1902) жив довго, мав багато дітей, які вдячно зберігали, на відміну від наступників, пам'ять про пращура. Він також походив із родини київського духовенства, навчання проходив у Другій чоловічій гімназії, став випускником КДА¹². Втім свою кар'єру він продовжив як чиновник, здобув ранг колезького асесора, що давало право на спадкове дворянство з гербом. Він його і одержав разом зі своїми вже дорослими дітьми, що було зафіксовано у відповідних документах. У родині поширювалася історія, що начебто гербом ніхто не міг користуватися, бо за це треба було сплачувати податкові грубі гроші, а саме цього в багатодітній родині Петра Кириловича завжди бракувало і взагалі було шкода. Лише у 90-х роках ХХ ст. його праправнукам родичі нарешті покажуть ці документи і герб, але з ремарками, мовляв, це цікаво, але важливо лише для «паркетних шаркунов» і «палацових підлоготерів».

Я. Б.: А чому так?

Н. Д.: Є два пояснення. Перше, бо такою на той час була позиція більшості української, білоруської, польської, російської інтелігенції Києва.

¹² Слесаревский, Некролог, 11.

У цьому середовищі цінували лише добру репутацію, хорошу освіту, професійні якості та талант. Бабуся Агнеса казала, що «ці дворянчики обридли». Але є і друге пояснення. Кохані дружини хлопців Слесаревських (з 1897 року саме такий правопис прізвища) походили зі значно більш давніх, хай і збіднілих, родів польської шляхти, молдовського та білоруського духовенства, українського козацтва, якогось столбового московського дворянства (нащадки Козлових і Натських). У цих сім'ях статус «служивих государя» багато не важив, часом і зовсім не котирувався.

Я. Б.: Ви казали про шість поколінь викладачів вищих навчальних закладів Києва, що стояли за спиною Тетяни Аркадіївни. А скільки поколінь працювали власне у КДА?

Н. Д.: Я намагалася це дослідити за «Київськими Спархціальними відомостями» у їхньому оцифрованому вигляді та за трьома томами «Біографічного словника для випускників КДА». Немало. Але з різних гілок. Дядьки та кузени.

Але якщо просуватися ретроспективно, то останній представник із родини Балабушевичів по прямій лінії з тих, хто навчався, а потім викладав у КДА, був Іларіон Ігнатійович Балабушевич (1857–1903). У 1881 році він закінчив КДА із ступенем кандидата богослов'я, спеціалізувався на вивченні давньоєврейської мови,

Святого письма Старого та Нового заповітів. Був учнем професора О. О. Олесницького. Вивчав «Таргум Онкелоса» і написав книгу про це арамейське джерело. Цікаво, що в ньому міститься коментар до того сакрального тексту, який одержав Мойсей на горі Синай. Іларіон Ігнатійович викладав латину у КДА та у семінаріях, з 1900 р. став інспектором семінарій, членом правління Київської духовної семінарії¹³.

Я. Б.: А до того відомо, хто навчався в КДА з Балабушевичів чи Слю(е)саревських?

Н. Д.: За родинними розповідями відомо, що два Слюсаревські навчалися у Києво-Могилянській академії ще наприкінці XVIII ст.¹⁴, але оскільки братів було багато, то зв'язок із гілкою батька Кирила Слю(е)саревського документально ніяк не простежується. Та сама ситуація з Балабушевичами, які згадуються як учні та викладачі, але теж складно простежити, тим більш встановити пряму генеалогічну гілку. Бракує джерел.

Я. Б.: Дякую Вам за те, що знайшли час для спілкування.

Н. Д.: Дякую Вам, що запросили на розмову та організували цю важливу для мене бесіду.

¹³ *Биографический словарь*, 576.

¹⁴ В'ячеслав Брюховецький і Зоя Хижняк, *Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання* (Київ, 2001), 497.

Bibliographic References

- “Balabushevych Ilarion Arkadiiovych”. <https://esu.com.ua/article-41128>.
- Biograficheskyi slovar vypusknikov Kievskoi dukhovnoi akademii: 1819–1920-e hh*. V 4 t. Kyiv, 2014.
- Bohuslavskiy, S. M. *Ves Kyev: adresnaia y spravochnaia knyha*. Kiev, 1912.
- — —. *Ves Kyev: adresnaia y spravochnaia knyha*. Kiev, 1914.
- Briukhovetskyi, Viacheslav, & Zoia Khyzhniak. *Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh XVII–XVIII st. Entsiklopedychne vydannia*. Kyiv, 2001.
- “Budynok Frantsevyykh: pershyi muzei u Mykolaievi”. <https://imykolayivchanyn.com/uk/eternal-budynok-frantsevyykh-pershyj-muzej-u-mykolayevi>.
- “E. P. Frantsev (Nekroloh)”. *Trudovaia kopeika*, 1909.
- Istorychna pravda. “Pamiaty Tetiany Balabushevych.” <https://www.istpravda.com.ua/columns/2023/09/13/163141/>.
- Kirsenko, Mykhailo. *Biobibliografichnyi pokazhchyk*. Kyiv, 2006.

- Kruhlov, M. P. *Mykolaivskiy oblasnyi kraieznavchyi muzei “Staroflotski kazarmy”*. Mykolaiv, 2013.
- Kyiv Vechirniy. “U kyivskii likarni pomer profesor Mohylianskiy Mykhailo Kirsenko”. <https://vechirniy.kyiv.ua/news/88451/>.
- “Ne stalo profesora Mykhaila Kirsenka”. <https://www.ukma.edu.ua/index.php/news/5314-ne-stalo-profesora-mykhaila-kirsenka>.
- Piskova, E. M. “Yeparhialni vidomosti”. V *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 3. Kyiv, 2005.
- Shlenskyi, D. *Sudby Andreevskoho spuska*. Kiev, 2016.
- — —. *Andreevskiy spusk. Zhyzn ulytsy*. Kiev, 2015.
- — —. *Sonet Andreevskomu spusku*. Kiev, 2007.
- Shlonskyi, Dmytro, & Oleksii Braslavets. *Andriivskiy uzviz. Yoho istoriia i putivnyk po Muzeiu Odniei Vulytsi*. Kyiv, 2008.
- Slesarevskiy, Petr. *Nekroloh*. Kiev, 1902.
- Vedeneeva, A. K. “Frantsev Э. П. i eho muzei”. V *Materialy II-yi Mykolaivskoi oblasnoi kraieznavchoi konferentsii “Istoriia. Etnohrafiia. Kultura. Novi doslidzhennia”*. Mykolaiv, 1997.

ІСТОРІЇ ТА АНЕКДОТИ ПРО ПРОФЕСОРА І ДОЦЕНТА ВІД КОЛЕГ ТА СТУДЕНТІВ

Парадокси

Михайла Володимировича Кірсенка

Бінго найчастіше вживаних фраз і особливостей лекцій Михайла Володимировича. Мемний канал «Чорні поганці» істориків 2020 року вступу

AVERAGE KIRS LECTION BINGO

маленька деталь	Жизнь замечательных людей	доцент Балабушевич	у нас обмаль часу, але...
це не для іспиту	пишіть на пошту в індивідуальному порядку	питайтеся, цікавтеся, гугліть	історія вчителька життя
не хочу залізати в сучасність, але...	поради художньої літератури	презенташка з Культурного проекту	вибило з пам'яті
смикайте мене, поспілкуємось	я у [назва нації] питаю...	пікантні подробиці	закінчую свій традиційний монолог

Катя Комісарик, бакалавр 2024 року

Пригадую, як на лекції, розповідаючи про сусідів України, Михайло Володимирович розповів про свій досвід спілкування з однією мадяркою. Він тоді хотів показати їй, що, незважаючи на певні проблеми у відносинах між нашими народами, ми все ж таки залишаємось хорошими сусідами. Для цього він навів приклад самих угорців, які воювали протягом усього часу свого переселення на землі Паннонії. Однак землі Північного Причорномор'я вони, за його словами, пройшли мирно. Здається, ось — хороша можливість знайти спільну мову. Однак та мадярка йому у відповідь кинула: «Ні! Ніде мій народ мирно не проходив!».

Із цієї історії Михайло Володимирович зробив доволі лаконічний висновок: «Кожен народ має якісь свої проблеми, однак угорці — єдина хвора на сказ нація Європи».

Максим Вознюк, бакалавр 2024 року

Багато хто каже, що в Могилянці забагато сленгів чи незрозуміло яких термінів: бадді, ТСР, Антоновичі, президент, конвокація і т. д.

Але це не просто прикольні слова, це ідентифікатори нас як могилянців. Хоч би де ми опинилися, люди, які знають цю «мову», будуть нам рідними.

Але ще більшу спорідненість я відчуваю з людьми, які колись вчилися на кафедрі історії. Звичайно, більшість зі старших поколінь я не знаю, але впевнена, що часто ми проживали багато схожих досвідів.

Вони можливо пам'ятають «засадничо» і «почасти» Володимира Маслійчука і теж мають у переліку своїх особистих досягнень одну «максималку» із семінару з «Історії Гетьманщини» у Сергія Багра.

А ще я точно знаю, що якби десь, проходячи повз одне одного, хтось би сказав «немає дурних питань, є тільки дурні відповіді», «закриваю свій фонтан краснореччя», «сіпайте мене питаннями», ми б усі згадали ще одного викладача, а саме Михайла Володимировича Кірсенка, з яким наша кафедра просто таки асоціюється напряму.

Два роки тому мене як підопічну Михайла Володимировича попросили написати відгук на свого наукового керівника у файлі, через який майбутні покоління будуть шукати свого наукового наставника. Я тоді зупинилася на першому ж пункті анкети: наукові зацікавлення, які має викладач. Подумала: ну що, мені так і написати, що він цікавиться усім? Бо це була правда, не було такої теми, з якої Михайло Володимирович не прочитав би годинну лекцію і в якій би він абсолютно нічого не знав.

Колись у Михайла Володимировича був науковий керівник — професор, болгарист Віктор Жебокрицький. Коли пан Михайло його згадував, він робив незмінний жест: хилив голову, зітхав і розпачливо додавав «на жаль, давно покійного». Такий жаль, мене, на свій сором, тоді дивував. Дивував тому, що перед собою я бачила свого вже у поважних роках наукового керівника і, зробивши нескладний математичний розрахунок, припускала, що його наукового керівника немає вже точно десь біля 30 років, а пан Михайло досі про нього говорить з таким відчаєм у голосі, ніби він помер учора. Як виявилось, професора Жебокрицького немає 49 років... Але зараз я все розумію і точно знаю, що вдячність не має терміну придатності, і справжні люди живуть з нами у серці завжди, хоч би скільки років минуло після їхньої смерті.

Лекції Михайла Володимировича не можна порівняти з жодними іншими, це точно не перебільшення. Такої кількості згадок із власного життя, які дотичні до теми, про яку він розповідає, крилатих фраз і, головне, невимушеного оптимізму не повторить жоден. Колись ще на першій лекції на нашому далекому першому курсі він сказав: «Я вам так розкажу, конспект не веду, бо мені ліньки», і можна було б подумати, що в такі роки він просто знає їх напам'ять. Але у Михайла Володимировича жодна лекція на одну тему ніколи не була схожа на попередню, він просто невимушено ділився своїми знаннями і робив це дуже радо. Він спішив жити і завжди закликав нас усіх, щоби ми ніколи не зупинялися, підкорювали «Еверест науки» і «стукалися в усі можливі двері» на шляху до своєї мети.

Попросити Михайла Володимировича стати моїм науковим керівником спочатку здавалося для мене авантюрою, але в підсумку це був точно один із найцікавіших і найцінніших досвідів у моєму житті.

Світла вдячна пам'ять.

Богдана Дерши, бакалавр 2024 року

Історія, як Кірсенко став мусульманином:

«Познайомився я з двома сирійцями і попросив їх якось навчити, як правильно говорити арабською “Немає Бога, крім Аллаха, і Моххамед — пророк Його!”. Прорекламував. А вони й кажуть: “Вітаємо нашого брата у вірі!”. Я здивувався, на що вони відповіли, що достатньо лише правильно прорекламувати цю “формулу” тричі».

Володимир Лісничук, бакалавр 2024 року

Якось Михайло Володимирович нам розповідав, що один швейцарець запрошував його на конференцію у Женеву. Той вирішив побалакати з ним французькою, аж поки швейцарець йому не відповів українською. На запитання Михайла Володимировича, звідки той знає українську, швейцарець відповів, що «Мій батько з Женеви, а мати — з Броварів».

Антін Боровко, бакалавр 2023 року

Подумки прощаючись із Михайлом Володимировичем, я думаю про всі ті прекрасні речі, які ми втратили з його уходом.

Більше ніхто не спроможний без підготовки, експромтом прочитати лекцію на будь-яку тему з будь-якого періоду європейської історії! Пам'ятаю, у нас захворів викладач, який щось там мав читати про Римську імперію. Пара не пропала, бо зайшов Михайло Володимирович і відчитав цілу лекцію, ще й так захоплюю, що викладачеві курсу ніколи не вдавалось! Тепер з пів десятка курсів, які читав один Михайло Володимирович, буде читати пів десятка людей.

Більше ніхто не погоджуватиметься керувати курсовими з найекзотичніших, найнеможливіших тем! Важливий був сам акт сміливості, а не результат.

Більше ніхто не приходитиме абсолютно на всі захисти курсових і дипломних (якщо не було збігів із власними лекціями) і не ставитиме запитання абсолютно до кожної роботи! Студентам було приємно, що їхніми роботами хтось цікавився.

Більше ніхто не приходитиме на більшість організованих нами заходів (сподіваюсь, що самі заходи ще будуть). Інші колеги до нас у підвальчик майже не ходили, а Михайло Володимирович дуже часто знаходив час і навіть долучався до обговорень. Для нас така моральна підтримка заходів була дуже цінна.

Більше ніхто не напише вам неочікуваного імейла з порадами (про які ви, може, і не просили) з корисними контактами й адресами, місцями, на які слід звернути увагу під час поїздок, посиланнями на якісь статті.

Ніхто, крім нього, не міг переконати мене, що історія цікавіша за філософію і культурологію, коли на другому курсі справа дійшла до обрання спеціалізації.

І, звісно ж, без нього не було б нашої кафедри. Разом із ним безповоротно пішла епоха.

*Катерина Дуса,
доцент кафедри історії НаУКМА*

ІСТОРІЇ ПРО ТЕТЯНУ АРКАДІЇВНУ БАЛАБУШЕВИЧ

Семинар у Тімсі, я запізнилась на традиційну переключку, тому коли дійшли до кінця списку, перебиваю і кажу: «Вибачте, Біла теж є». Тоді Тетяна Аркадіївна гучно відповідає: «Біла є — УРААААА!». І після цього я цілий день ходила з посмішкою. Мабуть, так на семінарі мене ще ніхто не зустрічав :)

А ще дуже добре пам'ятаю її любов до картографічних матеріалів. І допитливе: «А де це ви взяли таку симпатичну карту?».

Аліна Біла, бакалавр 2024 року

Тетяна Аркадіївна на лекції з курсу «Візантія, Балкани та Центрально-Східна Європа». Переключка. Доходить до прізвища «Заболоцький» і на всю аудиторію — «Заболоцький!». Аудиторія сміється, виправляє її. Виправляється й вона сама. Наступний тиждень. Знову лекція, знову переключка. Заболоцького немає. ТА, жартома: «Образився, що я його Заболоцьким назвала».

Володимир Лісничук, бакалавр 2024 року

«Коли я була молодою, — казала Тетяна Аркадіївна, — я була виграла конкурс, скільки всього можна зробити за допомогою шпильки для волосся». На цих словах вона видобувала зі своєї високої зачіски дві шпильки і вправно пришпилювала до дошки карту Центрально-Східної Європи. Її фрази, її голос, її інтонації творили атмосферу. Це була легка атмосфера. З нею було легко.

Тетяна Аркадіївна переконувала взятися за якусь авантюру саме через стратегію, що все не так і складно, як здається на перший погляд. Наприклад, коли я на другому році писала у неї курсову про Галицький сейм, вона наполягла, щоб я читала літературу не лише українською, а й польською мовою. На моє несміливе заперечення, що я не знаю польської, вона тут-таки дістала аркуш паперу, написала кілька буквосполучень із транскрипцією і відправила мене читати польські детективи. Через місяць я вже їздила у Вернадку замовляти польську літературу до своєї курсової. Рівень моєї польської, звісно, був дуже так собі, але головне, що в той нехитрий спосіб Тетяна Аркадіївна допомогла мені поборолювати страх перед новим і невідомим.

Але були і принципові моменти. З часів курсу «Історія Центрально-Східної Європи» ми знали:

якщо тебе розбудять серед глибокої ночі і спитують, які складові формують королівство Чехія, і ти не відповіси чітко й безкомпромісно — королівство Богемія, маркграфство Моравія і князівство Силезія, то пропаща ти людина, і немає з тобою про що говорити.

Вона любила традиції і творила традиції. Хто бував на урочистих засіданнях до Дня народження кафедри 13 січня в докарантинну добу, пам'ятає, як її стараннями щороку на це засідання гордо впливав начинений так, що аж лускав, 10-кілограмовий «гіндик». Казала: «Ви ж дивіться мені, як мене не буде, щоб на День народження кафедри пекли гіндика». Я ніколи не пекла «гіндика», але давно печу за її рецептом паски. В кінці рецепту написано: «Довкола не триматися і не сваритися, бо паска не вийде». Я не пам'ятаю, щоб вона взагалі коли-небудь сердилась і сварилась всерйоз. Напевно, тому у неї все виходило.

*Тетяна Григор'єва,
доцент кафедри історії НаУКМА*

19 жовтня 2023 року.

Сьогодні 40 днів, як не стало Тетяни Аркадіївни. Після тієї трагедії я прочитала багато текстів про неї, і найбільше зворушує навіть не така абсолютна заслужена увага до такої людини, а цілковита правдивість усіх цих слів. Таки вона для багатьох сприймалася дуже по-схожому, усі запам'ятали її справді безмежну доброту, людяність, відданість науці і віру в студентів, вона завжди казала, що ми молодці і у нас усе вийде.

Колись я приїхала на другому курсі додому і розповідала новини з навчання. Розказувала, що молоді викладачі часто вкрай вимогливі, натомість добре, що в нас є Тетяна Аркадіївна. На що мені сказали: «Всі молоді спочатку такі, твоя Балабушевич, може, також була такою ж, а з роками подобріла». Тоді я подумала: «Ні, от Балабушевич, вона точно такою народилася!», я щиро не уявляю нашу Тетяну Аркадіївну суворою викладачкою, яка б тримала в страху всіх студентів чи була б безкомпромісною з ними, все-таки, гадаю, її безмежна доброта була з нею завжди.

Вона дуже любила, коли в Тімсі ми ставили фото на наші «кружечки», і там світилися не просто дві літери. Вона завжди з радістю говорила, що рада бачити наші «усміхнені кружеч-

ки». До того ж часто Тетяна Аркадіївна заходила на ту платформу ще за півгодини до початку занять і кудись відходила, ймовірно, навмисно не вимикаючи мікрофон, бо ж коли хтось заходив і вітався з нею, попри вимкнену камеру було зрозуміло, що вона віталася у відповідь десь ледь не з іншої сторони квартири, але виявити в такий спосіб повагу до студента було обов'язковим для неї.

Як тему однієї з письмових робіт на курс «Історична географія України» Тетяна Аркадіївна задала нам написати рецензію на фільм «Хайтарма». І в кращих традиціях третина з нас здали цю роботу вже після 12-ї ночі (хто глибоко вночі, хто зранку). В обід наступного дня Тетяна Аркадіївна абсолютно з гумором почала аналіз цих робіт зі слів: «Ви думаете, я не бачила, що ви понадсилали мені свої роботи вже після дедлайну, по-хорошому я б мала їх не приймати, але куди вас діть, я завжди приймаю». У цьому була вся вона.

Вона жила своєю роботою і віддавала всю себе Могилянці, ми часто ледве виживали з двома–трьома парами на день, натомість вона щодня тягла на собі набагато більше і не жаліла себе до останнього. Коли ми прощалися з Тетяною Аркадіївною, була дуже погожа погода, сонце світило і дуже гріло, як сказав її товариш: «Погода повністю така ж, якою була пані Тетяна». Колись вона на лекції з «Історичної географії України», а отже точно вже восени чи на початку зими, суворо наказувала нам тепло вдягатися і берегти себе, щоб ми не похворіли, переживала за нас по той бік монітору і, власне, і в день прощання, можливо, десь там переймалася, щоб ніхто з нас не змерз, бо ж честь такої рідній і дорогій викладачці прийшло тоді віддати дуже багато студентів та випускників...

Вона часто казала фразу «коли ви підроснете», і в такі моменти ми по-доброму відчували себе якимись малюками або ж принаймні не такими дорослими, якими годиться бути на наші роки. Більшість викладачів називають нас на «ви» і ставляться до нас як до дорослих людей,

натомість із Тетяною Аркадіївною ми завжди мали змогу відчувати себе дітьми...

Ті моменти, коли на лекції Михайло Володимирович зупинявся і говорив компліменти у бік Тетяни Аркадіївни, були безцінні і зворушували до глибини душі. Як він називав її «золотом кафедрі історії», як казав, цитую: «Поки доцент Балабушевич вийшла, скажу їй комплімент, бо так вона сердиться, але це ж правда, такого спеціаліста в Україні, як вона, немає», як згадував якийсь локальні теми і додавав: «Ну це, звичайно, краще розказала б доцент Балабушевич, вона в тому знається більше, ніж ми всі разом взяті». Що характерно, про її досягнення, мабуть, у 90 % випадків, ми дізнавалися саме від Михайла Володимировича, бо вона була насправду дуже скромною і якщо вже й говорила про себе на лекції, то хіба що в контексті якихось давніх життєвих історій із незмінною самоіронією.

Може неправильно, але наступні слова хочу написати у формі звернення.

Тетяно Аркадіївно, ми Вам усі вдячні за те, що Ви були у нашому житті, за Вашу поблажливість, за Ваші смішинки й історії. Особливо запам'яталося про бібліотеку Арізони, як «ще молода Балабушевич каталася на спеціальній машині по бібліотеці і бачила величезне книгозховище, в якому боялася застрягнути». Коли було потрібно, Ви могли гарно вичитати за погану підготовку до семінару, але на наступне заняття характерно про це забували і хвалили в десятки разів більше.

Тетяно Аркадіївно, на останок я хочу, щоби Ви були спокійні: Ви нас багато чого навчили і багато чого нам відкрили, але головне ми запам'ятали точно: «АВСТРО-УГОРЩИНА ІМПЕРІЮ НЕ БУЛА!» Нас завжди смішило когось підловлювати на цьому огріху, бо ж нас Ви підловлювали на ньому безпощадно і могли спокійно зупинити доповідача, щоби сказати про це. Коли ж нещодавно хтось знову так сказав, звична усмішка в цьому випадку зникла. Пам'ятаю все Ваше добро і віру в кожного з нас.

Богдана Дерши, бакалавр 2024 року

ОБРАЗИ НЕЗАБУТНІХ УЧИТЕЛІВ

2 вересня 2023 року я отримав, як виявилось, останнього листа від Михайла Володимировича: «Дуже дякую, Дмитрику, за гарну книжку, враження з презентації та поточні звістки. Зараз клопоти з початком навчання. Чи зможу за тиждень послухати цю лекцію в запису? МК». Саме так мене називали Михайло Володимирович Кірсенко і Тетяна Аркадіївна Балабушевич — мої незабутні Вчителі й Наставники... Називали... вже в минулому, але в моїй пам'яті і серці вони залишаються назавжди як світлий, незабутній образ, як пам'ять про Людей, які мене щиро любили, і цю любов я постійно відчував, навіть коли був на великій віддалі, чи то в Україні, чи за кордоном. І я їх щиро любив і буду любити і берегти пам'ять про них до кінця вже своїх днів...

У цьому листі йшлося про лекцію Кирила Говоруна, яку той читав в Інституті релігійних наук імені Томи Аквінського 2 вересня 2023 р. На той час минуло вже кілька років, як я викладав в цьому ушлявленому виші. Перед тим там викладав Михайло Володимирович.

Уперше про Інститут Томи Аквінського я дізнався ще в часі свого навчання в Могилянці, коли Інститут розташовувався ще на Подолі, на Боричевому току. Хто мені сказав про Інститут, уже не пам'ятаю. Можливо, Михайло Володимирович. Перше, що вразило — це привітна атмосфера, зовсім інакша від наших, суто українських вишів. Там почувалося затишно, з відчуттям, що тобі тут раді. Власне мене цікавило саме навчання (але студентом я так і не став) і бібліотека. Згодом Інститут переїхав в інше приміщення на Лук'янівці, і бувати в ньому стало складніше. Проте після повернення зі Львова до Києва в 2009 р. і вступу до аспірантури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України я почав бувати там частіше, з того часу — у зв'язку з різними заходами, що там відбувалися. Як правило, інформацію про події в Інституті Томи Аквінського надсилав Михайло Володимирович, який на той час там викладав.

І ось одного січневого вечора 2019 р. повернувся додому і натрапив на електронній пошті на лист від вченого секретаря Інституту Томи Аквінського Катерини Рассудіної з пропозицією читати в Інституті курс з історії Церкви, іншими

словами — з історії Середньовічної Церкви. При цьому, п. Катерина зазначила, що рекомендував мене Михайло Володимирович Кірсенко.

Це була не перша моя рекомендація від Михайла Володимировича та Тетяни Аркадіївни. В мене було таке враження, що вони про мене завжди пам'ятали, і було дуже соромно, що я постійно мандрував світами і не завжди пам'ятав про них. Але...

На лекціях з історії європейської цивілізації Михайло Володимирович інколи відходив від безпосередньої теми і досить детально розповідав, що де можна побачити в європейських містах. Він це робив так майстерно, що складалося враження, ніби він не пригадує, а веде екскурсію цими містами в реальному часі. З часом ці сюжети забувалися. Однак коли потрапив у якусь локацію, про яку вже знав/чув від Михайла Володимировича, одразу пригадувалась лекція чи приватна бесіда, в якій він про неї згадував. Більшому й глибшому запам'ятовуванню сприяло й те, що про ці ж локації інколи згадувала на лекціях чи семінарах і Тетяна Аркадіївна. І от потрапивши в ті місця, миттєво пригадувалися образи Михайла Володимировича та Тетяни Аркадіївни й хотілося закричати: «І я вже тут!». Але в перші мої поїздки в Європу доводилось чекати на повернення в Україну і приходу в Могилянку, коли й наставала нагода розповісти про свої враження. Інколи, правда, Михайло Володимирович заганяв у ступор, привітно посміхаючись і кажучи, що він там не був і йому дуже цікаво.

Взагалі посиденьки в кабінеті Михайла Володимировича, Тетяни Аркадіївни та Надії Дмитрівни Довженко — то окрема історія. І той кабінет заслуговує на статус меморіальної кімнати, оскільки крізь неї пройшли ледь не всі студенти-історики Могилянки кількох поколінь. Зайшовши до кабінету, бачив, як правило, що сидів пан професор в оточенні численних відвідувачів. При цьому він завжди знаходив час перекинутись кількома словами і запросити сісти й трішки почекати. Хтось ішов ставив чайник, і розмова затягувалась. На підлозі, на столах і під ними лежали книжки, точніше, були звалені, і мені це дуже імпонувало, оскільки створювало атмосферу пошуку і відповідало моїм власним звичкам.

Пригадую, що коли вже був на посаді старшого наукового співробітника Інституту Грушевського, моєю першою так званою «плановою темою» було дослідження з історії української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині, і я, природно, прийшов до Михайла Володимировича за порадою. Він буквально завалив телефонами і адресами, куди й до кого можна звернутися в Чехії.

В Інституті Томи Аквінського Михайла Володимировича пам'ятали і пам'ятають. Якось він у мене запитав, чи ще викладає в Інституті отець Петро Октаба. На щастя для України й українців, викладає. Це один із найкращих і найглибших біблеїстів сучасності та ще й надзвичайно світла й привітна людина. Не дивно, що дві такі постаті, як він і Михайло Володимирович, подружилися. З отцем Петром ми неодноразово згадували про Михайла Володимировича і, навпаки, з Михайлом Володимировичем згадували о. Петра. Але був ще й інший випадок. Здається, на моїй першій лекції в Інституті з історії Середньовічної Церкви до мене підійшов студент із дивним запитанням: «Я вже прослухав цей курс у професора Кірсенка, чи можна його прослухати ще й у Вас?». Звісно, що можна. Після закінчення курсу я запитав у нього, що він може сказати про мої курси. Відповідь була лаконічна: «Інакше».

Оце «інакше» — притаманна саме Михайло-ві Володимировичу відповідь. Інколи запитуюш його думку про якусь книжку чи ідею, чи ще щось, а він відповідає: «Краще, гірше — інакше». Так Михайло Володимирович учив думати. «Інакше» змушувало шукати раціональне зерно в чужій думці, поважати інакшу думку, адже вона не є ні гіршою, ні кращою. Вона є просто інакшою. Цього так бракує українським «науковцям», особливо гуманітаріям і особливо Могилянці...

Проте з о. Петром Октабою, як і з прекрасною людиною Людмилою Олександрівною Филипович, я познайомився ще раніше, в стінах Київської Трьохсвятительської духовної семінарії Української Греко-Католицької Церкви, куди до викладання мене також рекомендував Михайло Володимирович. Загалом Михайло Володимирович і Тетяна Аркадіївна мене завжди і скрізь рекомендували. Мій перший візит до Дипломатичної академії України теж відбувся в компанії Михайла Володимировича. Було очевидно, що йому було важливо увести мене в це коло, проте, на жаль, мій перший виступ/доповідь у стінах академії відбудеться вже після смерті улюбленого професора і буде стосуватися зокрема його пам'яті...

Університет був соціо- та життєсферою Михайла Володимировича та Тетяни Аркадіївни. Якось, ще взимку цього року, до прориву метро між станціями «Либідська» та «Деміївська» я їхав у бібліотеку Вернадського і на виході з метро зустрів п. Анатолія Русначенка. Він теж колись викладав у Могилянці, але наші дороги там розминулися. Познайомились ми вже значно пізніше, десь у 2010-ті роки. Хоча надворі було волого й холодно, розговорились. Пан Анатолій висловив подив, чому за такого високого потенціалу Тетяна Анатоліївна і Михайло Володимирович мало писали. Це питання інколи і я ставив. Михайло Володимирович щодо цього жартував, що він написав лише одну варту уваги річ, але яку саме — не казав. Як на мене, це був унікальний спосіб невимушено змусити перечитати всі його друковані праці. І мушу сказати, що мені вдалося визначити цю єдину працю — це «*Ora et Anni*» Михайла Кірсенка. Тетяна Аркадіївна була більше задіяна в дослідницькій та публікаторській діяльності. Але справжньою їхньою стихією були студенти, був Університет.

Студенти платили взаємною любов'ю. Принаймні на моїй пам'яті не було жодного студента, який би не порадив записатися на курси Михайла Володимировича чи Тетяни Аркадіївни. У своїх лекціях і семінарах вони інколи відходили від теми, однак тим самим розширювали світогляд своїх студентів, вводили в світ історичної науки, в живу історію. Не забуду розповіді Тетяни Аркадіївни про роботу в архівах над темою кандидатської дисертації, що стосувалася магнатського господарства Руського воєводства Речі Посполитої XVIII ст. (захищеної в Ужгороді в 1975 р.): прочитання рукописів XVIII ст. на початках давалося складно і вже брав відчай, але підійшов Ярослав Дмитрович Ісаєвич, заспокоїв, і робота пішла. Тетяна Аркадіївна неодноразово згадувала постать Ісаєвича та її зустрічі з ним. Так само тема «Габсбургів» у моєму світі символів — це тема Тетяни Аркадіївни. Вона навіть по-особливому, зі своєрідним притиском вимовляла саме родове прізвище: «Габсбурги». Подібні враження й спогади залишили лекції та семінари, в яких Тетяна Аркадіївна згадували про країни Балтії. Литву та її культуру люблю з дитинства, але цілісно й глибоко полюбив ці маленькі й прекрасні країни — Литву, Латвію та Естонію — лише завдяки Тетяні Аркадіївні. Натомість Михайло Володимирович — то Чехія, Польща та Західна Європа.

І Тетяна Аркадіївна, і Михайло Володимирович повністю віддавалися студентам, віддавали їм усі свої сили і знання. Михайло Володимиро-

вич часто повторював: «Доки ви тут (в університеті) — витрясіть із викладача все, що можете!». Не пам'ятаю жодного випадку, щоби Михайло Володимирович чи Тетяна Аркадіївна виглядали втомленими на парі. Завжди на піднесення і з живим інтересом до власного предмета. Втома була потім, після пар... Це був той візантійський випадок, коли вчителем ставав той, хто вчив власним прикладом. Із відходом Михайла Володимировича та Тетяни Аркадіївни відійшла в минула ціла епоха української історичної науки, української гуманітаристики. Професор Кірсенко був справжнім професором європейського зразка. Він єдиний із викладачів Могилянки і не тільки, хто вчив студентів норм наукового етикету. Жодного разу у спілкуванні з колегами в Європі ці знання не підвели. Після вихолощеного советським союзом суспільства це було вкрай необхідно. Пригадую, як у навіть приватних розмовах, десь за філіжанкою кави Михайло Володимирович ніжно називав Тетяну Аркадіївну (в третій особі) «доцент Балабушевич», а вона, у відповідь — «професор Кірсенко». Те саме було й на парах. Власне європейська традиція й вимагає в офіційній обстановці звертатися в третій особі, а не, як у нас, «по-більшовицьки», напрямую.

Михайло Володимирович і Тетяна Аркадіївна всіляко намагалися залучити мене до навчального процесу. Кілька років поспіль Тетяна Аркадіївна запрошувала прочитати лекцію про Візантію в рамках її курсу історії Центрально-Східної Європи. При цьому найуважнішими слухачами й були власне Тетяна Аркадіївна та Михайло Володимирович, які сиділи на перших партах. Це змушувало відчувати себе не лише лектором, а й водночас студентом. Пам'ятаю, здається, після першої лекції ми пішли випити кави. Тетяна Аркадіївна завжди брала мені до кави ще якесь тістечко, а то й не одне і змушувала його з'їсти. Й за кавою після лекції Михайло Володимирович наголосив: «Добре, що ти пишеш на дошці!». Ніколи на це не звертав уваги — просто писав, малював, креслив і все. Це була звичка з фізико-математичного минулого, де інакше не можна. Виявляється, то була добра звичка, яка розкривала хід викладу, хід думки у процесі викладу, чого неможливо досягнути в мертвій картинці презентації. З того часу я почав писати й малювати, по можливості (онлайн цієї можливості не дає) на всіх лекціях, зокрема тих, що читав за кордоном, чи то в Польщі, чи в Німеччині.

Лекціям передував вступ Тетяни Аркадіївни, в якому вона дещо розповідала про мене, і, як на

мене, перебільшуючи мої заслуги. Однак така оцінка змушувала підтягуватись до того рівня. Вже не пам'ятаю, чи то на третій, чи то на четвертий раз Михайло Володимирович ще в аудиторії після закінчення лекції сказав: «Сьогодні ти заперечив все, що розповідав у попередні роки!». Це була правда, але правда була і в тому, що він слухав ті лекції не «для протоколу», оскільки добре пам'ятав попередні виклади. Проте з карантинном, а потім повномасштабним московським вторгненням лекції перейшли в онлайн-режим. Спершу, за день, ми зв'язувалися з Тетяною Аркадіївною для перевірки зв'язку. З нею більше говорили про приватне, вона цікавилась донею, згодом — доцями та здоров'ям. Мене ж цікавило насамперед її здоров'я і здоров'я Михайла Володимировича. Читати лекцію онлайн убивчо, особливо, коли студенти ставлять замість себе заставки. Єдина, хто уважно слухав, — це була Тетяна Аркадіївна.

Намагався Михайло Володимирович затягнути мене в Могилянку читати якийсь курс, зокрема пропонував вести за ним семінари з теми міжнародної політики XIX ст. Але з того нічого не вийшло, як нічого не вийшло і з його звернення до декана історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Івана Патриляка (11 грудня 2021 р.). Той навіть не відповів...

Попри велику викладацьку зайнятість ні Михайло Володимирович, ні Тетяна Аркадіївна не були поза політикою. Вони активно цікавилися політичним і суспільним життям України і намагалися там, де можна, впливати на хід подій. Пам'ятаю, коли вже почалася війна, десь у квітні 2014 р. ми зустрілися (здається, в «Трапезній»), і Тетяна Аркадіївна з піднесенням розповідала, як Михайло Володимирович щодня, як тільки вставав, кілька годин писав листи за кордон з інформацією про події в Україні. Професор Кірсенко знав низку європейських мов і мав багато друзів і колег за кордоном. Його думка (листи) була важливою для формування уявлення про українські події в наукових і дипломатичних колах Європи та Америки. Найцікавіші відповіді з-за кордону він пересилав і мені. Це його вагомий внесок у нашу Перемогу над московським окупантом!

Загалом і Михайло Володимирович, і Тетяна Аркадіївна живо цікавилися всіма подіями, що відбувалися в науковому житті. Вони постійно просили надсилати всю інформацію про мої заходи та свої публікації. На жаль, я не завжди міг виконати це прохання, інколи через звичайну перевтому, але намагався інформувати про все,

що відбувалося в Інституті археології чи в Софії Київській. Прикметно, що коли Михайло Володимирович не міг прийти особисто, як правило, він когось присилав. Пам'ятаю, був якийсь захід у Софії, і після нього підійшла одна пані і сказала, що вона від професора Кірсенка, який не просто порадив сходити на захід, а наголосив: «Це ж Софія!».

Власне в Софії Київській ми й бачилися востаннє. Це було 29 червня 2023 р. В самому соборі в центральній наві було організовано виставку-презентацію монографій професора Надії Миколаївни Нікітенко. Зал був заповнений, і мені довелося сісти на другий ряд, із краю, бо знав, що маю виступати (хоча за школи та студентських років не люблю сидіти на перших рядах). Коли захід почався, Михайла Володимировича ще не було. Однак за кілька хвилин він підійшов і сів на першому ряді, який чи не єдиний залишався вільним. Він був сам, однак через плече була перекинута дамська сумочка, що свідчило про присутність у соборі й Тетяни Аркадіївни. Так званий карантин, згодом повномасштабне вторгнення призвели до того, що ми не бачилися кілька років, а контактували лише засобами зв'язку. Тут, у соборі, я вперше звернув увагу, як постаріли Михайло Володимирович і Тетяна Аркадіївна. Раніше здавалося, що вони, як і Могиланка, вічні і незмінні...

Захід вів п. В'ячеслав Корнієнко, першою виступала сама Надія Миколаївна, яка розповіла про свій науковий шлях, прихід до Святої Софії та її дослідження. Пан В'ячеслав поглядом запитав, чи давати наступне слово професору Кірсенку? Звісно, так! Михайло Володимирович поважно підвівся і зі своєю незмінною посмішкою поділився спогадами про студентські роки, оскільки був одногрупником Надії Миколаївни. Пам'ятаю, як певний смуток оповив Надію Миколаївну, адже йшлося про таке далеке й водночас недавнє минуле, про минулу юність. Вони не просто були одногрупниками, а на курсах зі спеціалізації «Всесвітня історія» навіть сиділи за однією партою і лишилися близькими друзями на все життя. Михайло Володимирович говорив біля Царських воріт і згадав, що дівоче прізвище Надії Миколаївни — Заворотня. По-перше, він його пам'ятав через стільки років, а по-друге, лише Михайло Володимирович міг побачити Божий знак у дівочому прізвищі Надії Миколаївни, що вона стала дослідницею Софії Київської, адже змогла переступити за ворота усталених поглядів і за царські ворота Святаї Святих України — Софії Київської. Загалом Михайло Володимирович був великим гумористом.

Так, на палітурці першого видання докторської монографії Надії Миколаївни «Русь і Візантія в монументальному комплексі Софії Київської» (Київ, 1999) було зображено Оранту, а під нею — «Н. М. Нікітенко» і нижче назва монографії. Ця палітурка дала привід до жарту Михайла Володимировича, що нарешті він дізнався, як звати ту жінку (Оранту). Символічно, що й докторські дисертації Михайло Володимирович і Надія Миколаївна захищали в одному інституті — моему рідному Інституті української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, відповідно, у 1998 і 2002 р. Більшість тих, хто захищався у Вченій раді Інституту археології, боялися «п'яти запитань» від професора Василя Іринарховича Ульяновського. Згадував про запитання від Василя Іринарховича і Михайло Володимирович, який відповів на них просто: «Василію, за що ти мене так не любиш?» — і при цьому щиро посміхався.

Після Михайла Володимировича п. В'ячеслав дав слово мені. Коли вийшов і обернувся до аудиторії, побачив Тетяну Аркадіївну, Руслану Вікторівну Демчук і низку інших викладачів із Могиланки. Відтак почав із жарту: «Тут так багато моїх викладачів, що я знову відчуваю себе студентом Могиланки». Так воно і було. Згадав своє навчання, як захопили дослідження Надії Миколаївни ще в студентські роки і підвів до теми Володимира Великого. Я добре знав, що у зашнику пам'яті Михайла Володимировича є багато цікавих «смаколиків», яких окрім нього ніхто не знав. Так і сталося. Його очі засвітилися, і він навіть сам попросився ще дещо доповнити, і його виступ став окрасою заходу. Після закінчення виставки-презентації поспілкувалися у вузькому колі, зокрема говорили про проблеми викладання історії Візантії та загалом розвитку візантиністики в Україні. Михайло Володимирович цією темою дуже переймався. Знав він і грецьку мову. Історії Греції (зовнішньої політики) стосувалася його кандидатська дисертація (Київ, 1973), низку грецьких книжок із власної бібліотеки подарував мені, які на сьогодні для мають не лише наукову, а й меморіальну цінність. Михайло Володимирович добре розумів, що Україна, як країна візантійського спадку, мусить мати добре поставлену візантиністику.

Ми вийшли з Собору, Михайло Володимирович і Тетяна Аркадіївна сказали, що хочуть ще побути в Софії. Вони сіли на лавочку біля центральної алеї, там, де на Різдво ставлять Софійську ялиночку. Як зараз пам'ятаю їхні образи... Таке відчуття, ніби вічність біля них застигла...

23 серпня 2023 р. ми планували презентацію чергової книжки в Митрополичому будинку Національного заповідника «Софія Київська». Це була книжка Мирона Кордуби «Територія і населення України. Географічний і статистичний огляд», підготовлена і видана колективом Музею історичного центру Києва під керівництвом Наталії Михайлівни Клименко. Саме за цю книжку їй дякував Михайло Володимирович у згаданому на початку листі від 2 вересня 2023 р.

На жаль, через якісь там «плани» того, що сидить на Банковій, і страхи мера Києва перед можливим московитським обстрілом столиці презентацію довелося перенести на 25 серпня. Михайло Володимирович не обіцяв, але й не відмовив: «Дмитрику, сподіваюся прийти в п'ятницю, хоч забагато плутанини». Однак 25-го я не міг бути, я мав поїхати на кілька днів з Києва... 25-го увечері зателефонував до Наталії Клименко, запитав, як пройшов захід. «Ваш Професор був!» — цієї відповіді було достатньо для розуміння, що захід пройшов вдало. На щастя, зберігся понад двадцятихвилинний відеозапис виступу Михайла Володимировича на презентації.

Очевидно, це останній публічний виступ професора Кірсенка. Вже цього року, 10 липня ми мали презентацію цієї ж книги в Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав», а Михайло Володимирович промовляв до нас уже лише з екрана...

Якось, десь у 2010-ті роки, але ще до Майдану й війни, зустрівся з товаришем і колегою Сергієм Зозулею в сквері Золотих воріт. Очевидно, вирішували якісь питання, пов'язані з підготовкою чергового випуску «Ніжинської старовини», активним дописувачем якої я на той час був. У сквері Золотих воріт, оскільки поруч однойменна станція метро, великий потік людей. Проте не помітити Михайла Володимировича і Тетяну Аркадіївну я не міг. Помітив їх ззаду, і вони мене, очевидно, не бачили. Вони йшли повагом, взявшись, як закохані юнак і юнка, за руки, а іншій руці тримали кульки від МакДональдза. Скроні покрила сивина, а вони зберегли дитячу ширість почуттів. Дивитись на цю пару були мило і радісно. Вони плавно віддалялися, я дивився їм услід, і з ними віддалялися мої студентські роки і моя юність...

СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ МОЇХ НАСТАВНИКІВ І КОЛЕГ

Мій професійний шлях нерозривно пов'язаний з іменами Тетяни Балабушевич і Михайла Кірсенка. Врешті, значною мірою саме завдяки їм я і стала істориком.

Я не належу до тих людей, які ще з дитинства зрозуміли своє покликання, хоч як би інколи хотілось стверджувати протилежне. У школі мені однаково добре давалися і точні науки, і гуманітарні предмети. Тато бачив мене економістом або бухгалтером, а мама — гуманітарієм, який плекає українську мову і культуру. Мені ближчим було мамине бачення, тому й вступила на гуманітарний факультет тоді щойно відродженої Могилянки. Коли ми вступали до НаУКМА у далекому 1994 році, то вибирали лише факультет, а не спеціальність. Як новаторський і експериментальний виш, позбавлений і радянського спадку, і жорсткого міністерського контролю, Могилянка тоді упродовжувала в життя західні підходи до освіти, зокрема Liberal Arts education. Вступивши на гуманітарний факультет, я бажала стати журналісткою або ж перекладачем. Однак на моєму студентському шляху трапилися люди, які змусили мене звернути увагу на історію, яка ніколи до того не викликала у мене особливого захоплення. Останнє, можливо, й не дивно, якщо згадати, як викладали історію у пізньорадянській школі і в перші роки української незалежності.

Я добре пам'ятаю свої перші зустрічі і з Тетяною Аркадіівною, і з Михайлом Володимировичем. З Тетяною Аркадіівною мене познайомила Наталя Гордіївна Подаяк, яка викладала в нас історію античності. Цей предмет став першим, що привернув мою увагу до історії. Моє захоплення предметом не пройшло повз увагу викладачки, яка одного дня привела мене до Тетяни Аркадіївни. Хоча засновником і першим завідувачем кафедри історії був (тоді ще не) професор Кірсенко, Тетяна Аркадіївна безумовно посідала на ній особливе місце. Вона була першим її штатним викладачем, першим доцентом. Її душею і музою, напевно. Вона приводила на кафедру викладачів, опікувалась студентами. Мене представили як талановиту і перспективну студентку, і з того дня я часто спілкувалася з Тетяною Аркадіівною. Спершу просто приходила до

неї на кафедру, яка тоді розташовувалася на третьому поверсі першого корпусу НаУКМА. Потім захоплено слухала її курс з історичної географії України, адже Тетяна Аркадіївна ніколи не читала сухі навчальні курси. Лекції про слов'янські племена, засновані міста і кордони я пам'ятаю значно гірше, аніж розповіді про її родину, про навчання в радянському виші, шлях самої Тетяни Аркадіївни в історію. У цьому була вся вона. Завжди. А згодом саме Тетяна Аркадіївна стала моїм першим науковим керівником і «подарувала» мені мою дослідницьку тему. Але це сталося трохи пізніше. Вже коли я, цілком неочікувано для себе і моїх рідних, прийняла рішення спеціалізуватися в історії. І відбулося це завдяки Михайлові Володимировичу.

Коли у вересні 2023 року сталася ця страшна трагедія, яку ми досі не можемо досягнути, я бачила глибокий біль і щирий сум через загибель професора Кірсенка і Тетяни Аркадіївни дуже різних людей. Але найбільше мене вразили наші студенти і випускники кафедри. Які звідусіль з'їжджалися до Києва, щоб віддати останню шану своїм викладачам. Які не стримували сліз на похоронах. Які заснували стипендію їхньої пам'яті і у стислі строки зібрали на неї кошти. Я бачила і бачу їхнє щире захоплення і любов до викладачів, чіє життя так трагічно обірвалося. І я розумію їх. Не можна не відчувати щирю вдячність за материнське ставлення, яке так щедро Тетяна Аркадіївна упродовж стількох років дарувала усім поколінням вихованців кафедри історії. Не можна було не піддатися харизмі професора Кірсенка, який по-доброму умів спокушати студентів, переконувати їх у тому, що історичний фах — це найкраще, що з ними могло статися...

Історія дипломатії — перший курс Михайла Володимировича, який я слухала. Ті, хто слухав його лекції, добре знають, що це особливий жанр мистецтва. Лекційний матеріал настільки тісно і, хоч як це дивно, логічно переплітається з розповідями про дитинство в повоєнному Києві, про подорожі усім світом, про консультування міністрів і дипломатів (ще з того часу пам'ятаю, що всі міністри закордонних справ України так чи так були учнями Михайла Володимировича), про викладання в американських

університетах і про те, як В'ячеслав Брюховецький створив НаУКМА, а сам Кірсенко створив кафедру історії, що саме такими ці курси і залишаються в пам'яті. Напевно, найяскравіший мій спогад про той курс з історії дипломатії — це розповідь про те, як англійська королева Єлизавета II у своєму саду частувала чаєм із молоком Михайла Кірсенка.

Добре пам'ятаю одну з промов Михайла Володимировича про фах історика, яка завершувалась приблизно такими словами: «Якщо ви станете істориками, я не гарантую, що ви завжди будете мати хліб з маслом і ковбасою. Але я гарантую, що шматок хліба, а інколи і з маслом, ви будете мати завжди». Щоб зрозуміти, чому ці слова так запам'яталися і вплинули на мою подальшу долю, треба знати про декілька речей. Про складну економічну ситуацію середини 1990-х рр. Про те, що, чуючи про «шматок хліба з маслом», студенти одразу згадували попередню розповідь про чаювання з англійською королевою. І про те, що одразу після цих слів ішла недбала згадка про те, що «буквально вчора» Кірсенко консультував міністра закордонних справ Геннадія Удовенка. У цьому і був секрет успішної «профорієнтаційної роботи», що її з неймовірною легкістю, шармом, певним навіть недбальством проводив Михайло Володимирович. Мене він тоді переконав, і я обрала історичний фах, про який ніколи доти не мріяла.

Але вибір фаху автоматично не вирішував питання вибору дослідницького поля. Якби хтось мені навіть тоді, на першому курсі, сказав, що я займатимусь соціорелігійною історією, радянською історією, я, як мінімум, не повірила би. В історії мене завжди найбільше цікавила античність або Наполеон. Саме з такими дослідницькими інтересами я прийшла до Тетяни Аркадіївни на другому курсі, коли надійшов час вибирати тему курсової роботи. Чому саме до неї, а не до неймовірно харизматичного Михайла Кірсенка? Точно не знаю. Була у Тетяни Аркадіївни якась материнська теплота, яка приваблювала до неї студентів.

І Тетяна Аркадіївна тоді визначила мою дослідницьку долю. Це напевно звучить дуже пафосно і здається перебільшенням, але це правда. Вона терпляче пояснила, чому в дослідженні античності або ж наполеонівських воєн я не зможу зробити великих відкриттів. Натомість є, пояснила вона, зовсім не досліджені теми

у нашій вітчизняній історії, і саме українською історією потрібно займатися. І ось одна із дуже перспективних — це «державно-церковні взаємини в радянській Україні». І відіслала мене до архіву — Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України — ці взаємини досліджувати. Тож за те, що я відбулася як історик, знайшла «свою» ділянку в історії, «своє» дослідницьке поле, я безумовно маю дякувати і щиро дякую Тетяні Аркадіївни Балабушевич. Так, згодом на моєму шляху трапилося ще багато викладачів, наставників, колег, чий внесок у моє формування як історика є не меншим, і навіть більшим. Але місце Тетяни Аркадіївни серед них завжди буде особливим, адже саме вона мене на той шлях спрямувала.

Я знала Тетяну Аркадіївну і Михайла Володимировича не лише як своїх викладачів і наставників. Коли я закінчила свої докторські студії у Центральноєвропейському університеті в Будапешті, то повернулася на кафедру вже як викладачка. Мої викладачі стали моїми колегами. А згодом — із благословення Наталі Миколаївни Яковенко — я очолила кафедру історії як її завідувачка. Мої відносини з Тетяною Аркадіївною і Михайлом Володимировичем також змінилися, не могли не змінитися. Але було те, що залишилось незмінним — із мого першого знайомства з ними.

Їхнє тремтливие ставлення один до одного, любов, турбота і піклування, які вони дарували один одному. У моїй пам'яті вони завжди будуть разом. Ось вони разом — дуже поволі й розмірено — ідуть до Могилянки чи то у середині 1990-х, чи у 2010-х рр. Ось вони разом у своєму кабінеті, в якому панує повний безлад, і тільки Тетяна Аркадіївна може там щось знайти. Ось вони разом на святкуванні чергової річниці кафедри, і професор Кірсенко виголошує свій звичний тост як засновник кафедри, а Тетяна Аркадіївна сидить біля нього. Ось вони разом принесли коника-гойдалку — подарунок від їхніх онуків моїм дітям. Ось Тетяна Аркадіївна перед черговими захистами дипломних робіт тихо говорить мені, що у професора Кірсенка зараз болить серце, а тому не можна «різати» його студентів. А ось уже професор Кірсенко переконує мене, що Тетяні Аркадіївни потрібно дати більше викладацьке навантаження... Разом вони пройшли усе своє життя і пішли від нас також разом. Вічна і світлая їм пам'ять!

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ: ВІД РАНЬОМОДЕРНОГО ДО НОВІТНЬОГО ЧАСУ

УДК 94:911.375(477.62)»17»

DOI: 10.18523/2617-3417.2024.7.32-39

Маслійчук В. Л.

ТОР І БАХМУТ У XVIII ст.: ПРОМИСЕЛ, МІСТО, ЕКОЛОГІЯ (До питання про початки міського життя на Донбасі)

Постання корпоративних міст і сучасні проблеми, пов'язані з ними, в українській історії становлять частину студій про початки міст Донбасу. Пояснити згадані проблеми суттєво допомагає дослідження перших таких міст, тісно пов'язаних із видобутком солі, — Тора (Слов'янська) і Бахмута. Своєю чергою, зосередження на якості життя, зокрема на взаємодії міста й села, на екології, медицині й дозвіллі, дає змогу оприявити підґрунтя зазначених урбаністичних особливостей. Надто якщо зважити на те, що джерельна база щодо історії цих міст доволі велика, тоді як згаданий аспект в історіографії розроблений слабо. І Тор, і Бахмут, поселення з укріпленнями, виникли на солевиварювальних промислах, розташованих на великому прикордонні, через суттєву зовнішню небезпеку й бажання новоствореної Російської імперії монополізувати та вдосконалити видобування солі. Населення цих міст було досить мультикультурним, але саме функціонування промислу пов'язують із примітивною механізацією, супровідним виробництвом, потребою комунікацій і важливим значенням віддаленого центру торгівлі — Харкова. Формування міського простору певною мірою поділяло згадані міста на виробничу частину й місця для дозвілля та проживання, хоч важливими були також передмістя й сусідні хутори. Однією з найбільших для зазначених міст виявилася екологічна проблема, спричинена випарами від виварювання солі, поганою якістю прісної води та винищенням доколишніх лісів. У такому разі якісні підходи, що дають змогу ліпше зрозуміти особливості постання Донбасу, допомагають поглянути на досліджуваний регіон як на простір із потими проблемами соціальних інституцій та екології.

Ключові слова: сіль, соляні озера, екологія, мультикультурність, Донбас.

До найважливіших питань, що постали останнім часом перед історичною урбаністикою, належить проблема функціонування мономіст, тобто міст, пов'язаних із промисловою одиницею, у якій залучено понад 50 % працездатного населення¹. Термін «корпоративні міста / мономіста» радше становить теоретичний конструкт, інструмент, який допомагає добре пояснити урбаністичні особливості. Загалом виникнення модерного міста — це історико-філософська й соціологічна проблема, але наявність мінеральних ресурсів та їх розроблення як одна з підстав для розвитку міст становить на сьогодні цілком визнаний факт². Визначальну роль солі й солевидобутку, торгівлю сіллю й заснування окремих населених пунктів можна вважати за прикметну рису містотворення Централь-

ної Європи; такі міста отримали назву *Salinenstädte*³, і цей процес був дуже типовий для Південної Німеччини, особливо Баварії. Фактично згадані міста виникали як мономіста, тісно пов'язані з солевидобутком.

Українська історична урбаністика зосереджується на мономістах як наслідку модерних процесів, що справедливо лише частково. У численних гуманітарних студіях використовують приклади, пов'язані передусім із містами Донбасу, зауважуючи, що творення міської інфраструктури — це явище індустріальної доби, власне кінця XIX–XX ст.⁴ З погляду постання модерного міста такі твердження, вочевидь, не позбавлені сенсу, але виникнення міста з промислу має значно глибше коріння; у цьому разі

¹ В. Куліков і І. Склокіна, «Промислові мономіста: риси, історія, обриси майбутнього», в *Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу*, ред. В. Кулікова та І. Склокіної (Львів, 2018); В. О. Куліков, «Корпоративні міста: визначення, характерні риси, історична доля», *Український історичний журнал* 1 (2017): 41–59.

² M. Bosker, “City origins”, *Regional Science and Urban Economics* (2022): 94.

© Маслійчук В. Л., 2024

³ Див., зокрема, J. Lang, “Monopol — Krise — Marktdynamik. Zur Entstehung hochmittelalterlicher Salinenstädte im Ostalpenraum unter besonderer Berücksichtigung Reichenhalls”, in Wolfgang Wüst, Klaus Wolf, *Die süddeutsche Städtelandschaft im Vergleich* (Berlin, 2021), 285–327.

⁴ Див., наприклад, Т. Водотика і К. Кузіна, «Люди в мономістах Донбасу: комерці та роби», в *Регіональна історія України: Зб. наук. ст.*, вип. 11 (Київ: Інститут історії України НАН України, 2017), 133–150.

наявність копалень чи рудників уже спричиняє появу поселень біля них, що з часом трансформуються в домодерні, а відтак і в модерні міста. Згадані приклади типові і для української історії. Наприклад, такі міста, як Коломия і Дрогобич, спершу були відомі як соляні копальні. Генезу перетворення соляного видобутку на місто, де виварювання солі становить лише частину міського побуту, добре дослідив Ярослав Ісаєвич на прикладі Дрогобича⁵; власне, початок функціонування такого явища, як мономіста, міститиме досить вагомий історичний контекст.

Мета пропонованої статті — висвітлити процеси, супровідні до виникнення перших промислових міст і передусім пов'язані з явищами соціально-економічного життя та екологічної ситуації, щоб показати проблеми індустріальних регіонів, які незрідка виникають ще на початку їхнього існування. У такому разі ми розуміємо Донбас⁶ як індустріальний регіон, тісно пов'язаний із видобутком корисних копалин і сформований у час промислових перетворень XIX — початку XX ст., але на основі низки явищ, що коріняться ще у XVIII ст.

Соляний видобуток притаманний місцевостям, багатим на корисні копалини, однак сіль відіграла роль стратегічного продукту в Середньовіччя й ранньомодерний час, тож початки міського життя на Донбасі передусім пов'язані з функціонуванням соляних варниць у Торі (нині Слов'янськ) і Бахмуті. Йдеться, власне, про виникнення поряд із виробництвом фортець, що протягом XVIII ст. трансформувалися в невеликі міста, тісні пов'язані з соляним промислом (як солеварінням, так і реалізацією солі). У цьому ключі важливими будуть не лише урбаністичні зауваги, а й низка інших методологічних питань, наприклад проблематика прикордоння (україно-російсько-тюркського), економічна історія в контексті виникнення передкапіталістичного та капіталістичного виробництва, гендерний чинник (чоловіча спільнота солеварів) тощо.

У такому разі постає й проблема «якості життя». Саме собою виникнення населеного пункту передбачає екологічну складову (повітря й питна вода), потребу в медичному обслуговуванні та якісних комунікаціях. Може, ці проблеми і стануть основними й допоможуть пояснити «занепад» аналізованих міст на певному етапі

їхньої історії в 70–80-ті рр. XVIII ст., щойно вироблення солі дещо затухає через істотну конкуренцію і низьку якість місцевого продукту.

Історіографія «соляних міст» представлена низкою важливих розвідок із соціально-економічної історії. Однією з перших спроб схарактеризувати соляний видобуток була робота Аполлона Скальковського про соляну промисловість Новоросійського краю⁷. У радянський час «солеварам Донбасу» присвятили кілька доволі істотних праць⁸. Власне, завдяки цим студіям історію соляних міст та їхнього робітництва ввели в ширшу історію регіону й початків класової боротьби. Дальший розвиток зазначена тема знайшла в працях Антона Слюсарського⁹, Василя Пірка¹⁰, Володимира Подова¹¹, краєзнавчих нарисах Сергія Татарінова¹², опублікованих документах і студіях з історії Слов'янська Ігоря Гулька¹³. Однак у жодній із цих робіт майже не зважено на урбаністичні проблеми XVIII ст.: міжкультурні контакти, екологію, зв'язок міста і села, образи міста і стиль життя. Зокрема, особливе зацікавлення в такому разі викликає досить велика джерельна база, адже документація Торської та Бахмутської соляних контор 30–70-х рр. XVIII ст. непогано збереглася у відповідних фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Київ (фонди 1800 і 1805).

Найповнішим нарративним джерелом з історії Тора й Бахмута є академічний подорожній опис російського академіка німецького походження Йоганна Антона Гільденштедта 1774 р., однак якщо про Тор його спостереження перекладено російською¹⁴, то з низки причин нотатки про Бахмут лишилися в оригіналі без академічного

⁷ А. Скальковский, «Соляная промышленность в Новороссийском крае 1715–1847», *Журнал Министерства внутренних дел* 25 (1849): 65–80.

⁸ Е. Черкасская, «Стачка рабочих Бахмутских и Торских соляных заводов в 1765 году», *Историк марксист* 11 (1940): 109–111; А. Л. Цукерник, «Соляная промышленность Донецкого бассейна в XVIII веке», в *Вопросы экономики, планирования и статистики. Сборник статей к 80-летию академика С. Г. Струмилина* (Москва, 1957), 272–281; С. И. Поголов, *Рабочие Донбасса в XIX веке* (Москва — Ленинград, 1963), 18–28.

⁹ А. Слюсарский, *Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв.* (Харьков, 1964), 312–328.

¹⁰ В. О. Пірко і М. В. Литвиновська, *Соляні промисли Донеччини в XVII–XVIII ст. Історико-економічний нарис і уривки з джерел* (Донецьк: Східний видавничий дім, 2005).

¹¹ В. І. Подов, *Історія Донбасса*, т. 1, «Донбасс в XVII–XVIII веках» (Луганск: Альма-матер, 2004).

¹² С. Й. Татарінов, *Нариси історії самоврядування у Бахмуті і повіті у XVIII–XX ст.* (Артемівськ, 2008); С. Й. Татарінов і О. М. Степаненко, *Історія соляної промисловості Донбасса* (Донецьк, 2013).

¹³ І. Гулько, *Солёный — Тор — Славянск. Материали для изучения истории города* (Киев, 2019).

¹⁴ И. А. Гильденштедт, *Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии*, пер. М. Н. Салтыковой (Харьков, 1892).

⁵ Я. Ісаєвич, «Солеваріння в Дрогобичі та його околицях в XVI–XVIII ст.», в *Дрогобицький краєзнавчий збірник* (Дрогобич, 2003), 108–120.

⁶ Див. суперечки щодо назви та хронології цього українського регіону в С. Кульчицький і Л. Якубова, *Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст. ст.: Історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіонально-му просторі* (Київ, 2015), 16–19.

перекладу й коментаря¹⁵. Доступ до оригіналу уможливило аналіз спостережень Гільденштедта, особливо зауваг щодо екології та стану водних ресурсів. Ба більше, цей опис доповнено архівним матеріалом про постаті, від яких академік отримував інформацію¹⁶.

Поява та особливості «соляних міст»

Розробляти соляні поклади й виварювати сіль поблизу гирла річки Тор, де вона впадає в Сіверський Донець, стали на початку XVII ст.¹⁷ У 1640-х рр. Тор був прихистком козацької вольниці. Водночас уже під час соляної кризи в Московській державі 1648 р. виникає проєкт побудувати фортецю поблизу «торських озер», проте, як і низка наступних проєктів, він був невдалим¹⁸. За повідомленнями, 1653 р. на Тор із Полтави та інших населених пунктів прийшли «черкаси» (один з етнонімів українців у московській документації) — приблизно 400 чоловіків без жінок і дітей на чолі з отаманом Іваном Лисим. Вони стояли обозом і варили сіль, а як виварювали, то й вирушали назад, до своїх міст. Окремі промисловці приїжджали й жили, варячи сіль, на Тору по 2–3 тижні, однак московських служилих людей на Тору не було¹⁹. Такі непостійні оселення були типовими, мабуть, для Тора і в наступні десятиліття. Урешті, 1676 р. московський уряд спромігся побудувати невелику фортецю (1681 р. у ній перебували 30 російських служилих і 120 українських козаків)²⁰. Фортеця стояла на віддалі від основних укріплень Ізюмської лінії і неодноразово зазнавала татарських нападів, тож запустила вже 1697 р. На початок XVIII ст. поселення відновили, мабуть, через перебування тут постійної залоги, сформованої зі слобідських козаків.

Бахмутські соляні промисли виникають пізніше від Тора й пов'язані з великою конкуренцією між донськими і слобідськими козаками, яких очолював відомий полковник Федір Шидловський. Зрештою, царський уряд став на бік слобідських козаків, і під орудою Федора Шидловського 1701 р. вони почали споруджува-

ти фортецю в Бахмуті²¹. Суперечки між донським козацтвом та Ізюмським слобідським полком (і ширше — з царською адміністрацією) спричинилися до повстання Кіндрата Булавіна, бахмутського донського отамана, що зазнало поразки, але поруйнувало промисел. Бахмутську фортецю згодом відновили, а у фортеці й довкола неї запровадили козацьку службу, як зрозуміло з виданого жалування в лютому 1716 р. Господарювати (мати сільськогосподарські хутори поблизу Бахмута) було неможливо через татарську небезпеку, тож бахмутських козаків реформували до окремої військової одиниці — полку 27 жовтня 1748 р. (на полковника призначили Івана Шабельського)²². Бахмутські козаки безпосередньо були пов'язані із солеварінням і виникненням сталого поселення біля фортеці, але, як і слобідські полки, Бахмутський козацький полк було реформовано 1764 р. У виникненні Тора та Бахмута, як бачимо, вагому роль відіграв мілітарний чинник, зокрема наявність фортеці та служилого населення, що було ще однією особливістю розвитку міста.

Зміни щодо досліджуваних місцевостей стали помітні з переданням Торських і Бахмутських солеварень у відання державної скарбниці й створення соляних контор (після 1718 р.). Переведення соляних промислів під державний контроль і відповідна бюрократизація сприяли певною мірою централізованому виникненню сталих поселень біля промислів. Попри досить сумну долю перших спроб створити стале міське поселення на Тору, з 1730-х рр. місцевість біля Торської соляної контори, як і Бахмутські солеварні, набувала ознак міста: населення концентрувалося на певній території (його залучали до промисловості й розподілу праці), виникали адміністративні споруди (соляна контора й митниця), були торговельні площі та органи виробничого й місцевого самоврядування (солеварний голова в Торі й «ларешні голови» в Бахмуті й Торі). За всіма ознаками інтенсивніше стале поселення створювала бахмутська спільнота — через кращий і більший видобуток солі та наявність певної категорії торговців — бахмутського купецтва. Головна особливість творення цього міського простору порівняно з іншими середньовічними і ранньомодерними містами — це осереддя творення не довкола фортеці, а довкола виробництва (промислу).

¹⁵ J. A. Güldenstädt, *Reisen durch Russland und im Caucasi-schen Gebürge* (St. Petersburg, 1791), 249–253.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАК України). Ф. 1805, оп. 1, спр. 72, арк. 322.

¹⁷ Пірко і Литвиновська, *Соляні промисли*, 8.

¹⁸ В. Загоровский, *Изюмская черта* (Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1980), 63.

¹⁹ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук под ред. Н. А. Попова (СПб, 1894, т. 2 Разрядный приказ, Московский стол, 1635–1659), 322.

²⁰ Загоровский, *Изюмская черта*, 65. Про початки й перші десятиліття м. Соленого (Тора) див. Гулько, *Солёный — Тор — Славянск*.

²¹ Пірко і Литвиновська, *Соляні промисли*, 13–15; Татаринов і Степаненко, *Історія соляної промисловості*, 8–11.

²² Загальні риси історії див. В. О. Богуненко, О. С. Дадашов, Н. О. Тутова і С. Й. Татаринов, *Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII — початку XX ст.)* (Артемівськ, 2010), 10–12.

Держава повсякчас втручалася у формування спільноти солеварів. Ідеться про залучення козаків слобідських полків, передусім Ізюмського, але в 1730-х рр. вільний прихід «малоросів» прагнули обмежити, надавши їм допоміжні функції (підвозити дрова й транспортувати сіль), а до солеварювання залучали російське служиле прикордонне населення — «однодворців». Із 1744 р. влада додатково відряджала ковалів із російського міста Єлець сюди щороку, щоб ті виготовляли сковороди для виварювання й виконували поточні ковальські роботи. Отже, через державне втручання етнічність населення та його соціальна палітра були нестабільними²³. Це населення мали контролювати як слобідські, так і бахмутські козаки, а також розквартировані військові (Бахмутський батальйон), яких нерідко залучали до солеваріння чи збирання та транспортування коштів²⁴. Тобто згадані міста формувалися під певним державним контролем, що становить важливу ремарку для розуміння виникнення та особливостей розвитку Донбасу.

Життя солевидобувних міст мало істотно змінитися внаслідок реформ, які ще під час ревізії заводів 1734 р. запланував генерал Олексій Шаховський; утілювати ці реформи в 1737–1744 рр. запросили німецького професора на російській службі Готлоба Фрідріха Юнкера. Юнкер зауважив низку проблем у солеварінні й запропонував їхній розв'язок, почавши реформувати соляне виробництво²⁵. Принаймні тридцять років по тому академік Гільденштедт спостерігав наслідки Юнкерової діяльності в побудованих солеварних печах і прокопаному каналі, що з'єднав Торець і Сіверський Донець та поживавив транспортні комунікації²⁶. Через це місія Юнкера потребує, вочевидь, дальших і ретельніших студій.

Мінливе населення

Характерною рисою постання індустріально-го міста було тимчасове населення, тобто люди, які приїжджали на соляні промисли на деякий час виварити або викупити певну частку солі й поверталися додому. Царський уряд намагався контролювати таких «уходників», особливо тих, що приходили зі Слобожанщини. Це були поста-

ті різного соціального походження, з різних місць, часто дуже близьких: наприклад, 1750 р. сіль у Торі виварювали представники Ізюмського козацького полку (аж 81 солевар), але були й ті, хто прийшов здалеку, зокрема представники Охтирського й Харківського полків (відповідно 17 осіб), а 13 осіб були з Острогозького слобідського полку²⁷. Подані показники, звісно, не були сталими й коливалися залежно від сезону чи наявності осілої солі. Крім виварювання солі, найману працю використовували в підвезенні дров (Іван Духненко узагалі прийшов возити дрова на Тор із містечка Тернів Сумського полку 1753 р.²⁸); до мешканців слобідських полків зверталися, зокрема, щодо транспортування солі чи купівлі дьогтю. До роботи на варницях і допоміжних робіт залучали мешканців далекого Путивля й Білгородської губернії²⁹.

Солеварські заробітки приваблювали й «малоросіян», себто мешканців Гетьманщини, тож імперські чиновники на вимогу мусили вести їхній облік і звітувати. Ми не маємо повної картини «малоросійських» солеварів на Торі через своєрідну збереженість документації, та й за «малоросіян» вважали мешканців слобідських полків (наприклад, Петро Скоробагатий зі слободи Писарівка Охтирського полку, утікши з батьком до міста Черкаськ на Дону, у 15 років відокремився, пішов на Тор і став солеваром; у документах ідеться про Петра Пономарьова з містечка Печеніг (Ізюмський полк), Ярему Котляренка з Котельви (Охтирський полк), Якіма Ткаченка з Коломака (той самий полк)). Зважаючи на те, що мешканців Ізюмського полку також зараховували до «малоросіян» (зокрема, Семена Хуртацького з Сенькова чи Федора Дурного з Пристєня), як і уродженців самого Тора, ідеться про досить вагоме представництво, не відображене в офіційній документації.

До того ж наявні були вагомі соціальні зрізи (Роман Попов із села Петрівка Полтавського полку був підданим сотника Якова Черниченка (?)); Марк Слюсарів, «малоросіянин Глухівського повіту», після розорення рідного села шведями переселився в Острогозький полк, звідки вирушив на Тор і з 1740 р. став солеваром³⁰; з Гетьманщини, з Гадяцького полку, був і солевар Семен Котов).

²³ Потолов, *Рабочие Донбасса*, 21–24.

²⁴ ЦДІАК України. Ф. 1805, оп. 1, спр. 55, арк. 4–10, 51, 96; спр. 72, арк. 83; спр. 151, арк. 45, 201; Ф. 1800, оп. 1, спр. 27, арк. 4, 69, 106, 399; Спр. 49, арк. 250.

²⁵ Гулько, *Солёный — Тор — Славянск*, 192–193, В. П. Горшков, А. В. Грищенко, *Соль земли Донецкой. Солеварни Донбасса. Часть первая* (Донецк, 1992), 85–100.

²⁶ Guldénstädt, *Reisen durch Russland*, 239–243.

²⁷ ЦДІАК України. Ф. 1800, оп. 1, спр. 2, арк. 704–715.

²⁸ Там само. Спр. 4, арк. 154.

²⁹ «Зародження робітничого класу на Україні сер. XVIII ст. — 1861», в *Збірник документів і матеріалів* (Київ, Наукова думка, 1982), 328–329; ЦДІАК України. Ф. 1800, оп. 1, спр. 2, арк. 6–8.

³⁰ ЦДІАК України. Ф. 1800, оп. 1, спр. 4, арк. 216.

Складно сказати, настільки цей немісцевий елемент осідав поблизу варниць, але точно відомо, що на Тору було місцеве населення, підпорядковане місцевому сотнику та Ізюмській полковій канцелярії. У цієї спільноти навіть виник конфлікт із солеварським отаманом. Солеварів у Торі 1758 р. очолював «однодворець» (соціальна категорія прикордонного російського населення) Тимофій Тирін, який разом із колегами, теж часто однодворцями, мав серйозну суперечку з іншими солеварями — «малоросіянами», підопічними Торської сотні Ізюмського слобідського полку, — які хотіли скинути того соляного отамана, усіх однодворців від солеваріння відлучити, платити податок за своїм козацьким звичаєм і вибрати на отамана мешканця Ізюмського полку містечка Тора солеваря Василя Калашникова³¹.

Солеваріння приваблювало представників різних етносів: крім «малоросіян» і російських однодворців у справі 1764 р. натрапляємо на дані про солеваря «мордвина» Тимофія Сорокіна, відпущеного мурзою Іваном Барановим³².

Закладені особливості Донбасу

Знову-таки, певні історичні закономірності, що визначатимуть Донбас надалі, зокрема залежність від міста-посередника, розташованого неподалік, було закладено саме в середині XVIII ст. Таким містом для Тора й Бахмута став Харків: харківські торги та ярмарки³³ були місцем закупівель для торських і бахмутських солеварів, а в самому місті замовляли підряди для машин у Тулі та Москві³⁴.

Типовою рисою соляного виробництва була примітивна механізація. Ідеться передусім про розсолочні машини (щоб підіймати ропу), тож потрібен був персонал, щоб їх обслуговувати; так само була постійна потреба у виготовленні деталей, труб, сковорід і ремонтуванні печей³⁵. У такому разі цілком зрозуміло, чому виникло виробництво, яке підтримувало варниці, здійснювало торгівлю й було забезпечене власним складом робочої сили.

До особливостей «промислового» міста, виявлених у XVIII ст., належить наявність «бойового годинника». Зламання цього годинника 1757 р. спровокувало велику проблему для Тора, адже елеський купець Тимофій Молоханов, який

жив у Бахмутській фортеці й лагодив годинник, помер, а місцеві ковалі не бралися за складні механізми³⁶. Тобто можна стверджувати, що вже в XVIII ст. був певний ритм праці — денні й нічні зміни.

Водночас вплив на «міський простір» Тора і Бахмута мали постійна наявність тяглової худоби й шляхи, що проходили повз ці міста. Тяглова худоба (воли), догляд за ними, лагодження возів — важлива частина історії згаданих міст³⁷. Власне, потреби й питання комунікації навіть у такий спосіб визначали історію аналізованих територій. Саме місто-посередник, механізація з супровідним виробництвом, часова змінність праці, потреба в транспорті та комунікаціях — це ті риси, які Донбас успадкує й надалі.

Простір

Формування міського простору — одна із засадничих тем сучасної соціології. Як створюються форми людського співжиття? Як виникають заклади опіки та дозвілля? Досить примітивним спрощенням буде вирізняти простір як фортецю та місце солеваріння у XVIII ст., адже промисел потребував супровідних професій — ідеться не лише про підвезення дров, а й про численні кузні та столярні, які мали обслуговувати промисел, і цегельний завод, що потребував добрих глини та вапняку³⁸. Так само для обслуговування варниць спорудили тартак (пилну машину)³⁹. Варто зауважити, що Бахмут майже весь вигорів після пожежі 1734 р. («погорели немалое число дворов и торговые лавки») ⁴⁰, тобто поселення відновлювали вже в 1730-ті рр.

Певною мірою про особливості «міського простору» Бахмута свідчить справа солеваря Василя Алейникова за скаргою сержанта Єлисея Чадіна (Чадова) у квітні 1767 р. Сержант Чадин скаржився, що, перебуваючи на варті, бачив, як солевар уже після півночі під час «зміни» «розгулював» на березі річки Бахмут, а його приятелі, Яків Фесун і Савелій Кузубов, передавали йому мішок і торбинку із сіллю, і все те було біля «ізби купця» Прохора Мінаєва (мабуть, щоб ту сіль купцеві й продати). У відповідь на заувагу Чадіна Алейников і його приятелі почали бити сержанта, тож він «принужден был закричать», і на крик прибіг коваль Абрисим Малахов, який саме повертався з роботи. Однак коваль

³¹ ЦДІАК України. Ф. 1800, оп. 1, спр. 9, арк. 203–209.

³² Там само. Спр. 19, арк. 6.

³³ Там само. Спр. 4, арк. 30, 33; спр. 27, арк. 163; спр. 36, арк. 66, 81.

³⁴ Там само. Спр. 4, арк. 30–37, 60.

³⁵ Там само. Спр. 1, арк. 313–349.

³⁶ Там само. Спр. 7, арк. 187.

³⁷ Там само. Ф. 1805. Оп. 1. Спр. 72, арк. 363, 378, 383 та ін.

³⁸ Там само. Ф. 1800. Оп. 1. Спр. 2, арк. 525, 528, 561.

³⁹ Там само. Спр. 4, арк. 142.

⁴⁰ Там само. Ф. 1805. Оп. 1. Спр. 151, арк. 277.

нічого не зміг довести. Василь Алейников мав виправдання. Коли він здав уже п'ять пудів «гаманної солі» й був біля сковороди, прийшов Кіндрат Коропецький, щоб узяти в Алейникова матеріал для шиття «куфайки взбойчетой да штанов двух». Коропецький покликав Алейникова на той бік річки, на Лінівий базар, пити брагу в шинку солевара Василя Чорного. Однак біля «цолнерских хором» (митниці й податкової хати) вони натрапили на сержанта Чадіна, який сидів там, і Алейников із товаришем почали допитуватися, чому Чадін там сидить, і посварилися, а далі Алейников розказував, що ще пив брагу з бахмутськими солдатами. Така оповідь дуже важлива в контексті розуміння життя солевара. За робітника заступилися бахмутські соляні отамани Григорій Тихонов і Вакула Стебленко. Крадіжку не було доведено, однак Алейникова покарали биттям батогами, бо він не мав права вночі відходити від сковороди. Отже, зважаючи на ці свідчення, розуміємо, що Бахмут розкинувся по обидва боки річки: на одному виварювали сіль і були садиби купців, а на другому — митниця й базар («Лінівий базар») із шинком, де солевари пили брагу. Наскільки функційним був поділ міста, можна припустити лише на рівні гіпотези. Йоганн Антон Гільденштедт 1774 р. описує дещо інакше Бахмут: за його свідченнями, це місто з поганими й малими дерев'яними будівлями, розташоване переважно на лівому боці Бахмутки й важливіше передмістями з кращими будинками⁴¹. Власне, для академіка важливіший опис ресурсів, виробничих потужностей і пропозиції, як їх удосконалити, видобування ропи з колодязів. А у «виробничій» частині міста були гірші будинки, ніж у передмістях.

Важливими будуть і характеристики Тора, міста поблизу соляних озер, два з яких — Криве і Старе Маяцьке — безпосередньо підходили до міста, а одне — «Красное» (у Гільденштедта українська назва *Tshervonoje*⁴²) — було в самому місті. У плані 1742 р. можна побачити як старі солеварні неподалік соляного озера, так і збудований канал між озерами та греблі, і проєктовані за містом нові солеварні. У самій фортеці розташовані соляні склади (магазейни), між фортецею і Червоним озером — торгові ряди з базаром, що переходять у м'ясні ряди. Тор радше видається містом, що виникає біля фортеці, але зберігає пов'язаність із селом, про що свідчать хутори місцевих мешканців, броварня поза містом і сад⁴³. Гільденштедт описує Тор через

тридцять років, 1774-го, як місто з дуже поганими 150 будинками, млявою торгівлею, але з передмістями з приблизно 200 будинками⁴⁴. Тобто в цьому разі варто визнати спроби змінити міський простір (мабуть, невдалі) й зауважити на істотне значення передмість.

Міська екологія

Питання екології незрідка відносять до явищ модерної доби, але вже в просвітницьких творах зважають на характеристики ґрунту, повітря, питної води. Винищення лісів довкола торських і бахмутських копалень та потреба більшої експлуатації територій (із підтопленням млинів і винищенням хуторів) постають уже в 50-ті рр. XVIII ст., але ще 1732 р. протопоп Бахмутської соборної церкви Артемій зазначав, що не може знайти дерева на ремонт церковних споруд⁴⁵. Згадана проблема згодом не зникла: про брак дров для соляних заводів ідеться в описі Бахмута й Тора 1736 р.; наголошено, що ліс для дров возять за 80–100 верст і належить насаджувати нові ліси⁴⁶. Брак лісу й будівель, потреба у водних ресурсів приводили до реконструкції млинових господарств, зокрема 1750 р. біля Тора вирішили знищити млин козака Шеводініна за п'ять верст від «заводу» і млин торського миколаївського попа, а будівлі використати для казенних справ⁴⁷.

Скорочення солеваріння з 60-х рр. XVIII ст. дещо зменшило цю проблему, а обмеження продажу солі («бахмутки») в 1780–1790-х рр. звело такі питання нанівець аж до середини XIX ст. Однак ще 1734 р. козаки слобідських полків (що перебували на роботах у Бахмуті) скаржилися на нестерпні умови й хвороби від сировиці (рідини від виварювання солі). Один із робітників на Торських соляних озерах Олексій Балабан (сам зі слободи Мартинівки Білгородської губернії) 1764 р. скаржився на «ломотную болезнь на ногах» із численними ранами. Подорожні записки Гільденштедта дуже суттєво розглядають проблеми екології та її впливу на здоров'я: щодо Тора ідеться про повені, гнілі випари та брак гарної води (з пропозицією перенести місто й фортецю бодай на дві версти), щодо Бахмута — про те, що брак гарної води спричиняє жар і діарею⁴⁸.

⁴⁴ Güldenstädt, *Reisen durch Russland*, 238.

⁴⁵ ЦДАК України. Ф. 1805, оп. 1, спр. 151, арк. 105, 105 зв.

⁴⁶ *История Донецкого края в документах и материалах XVII — нач. XX в. Материалы для учителей истории* (Донецк, 1995), 13.

⁴⁷ ЦДАК України. Ф. 1800, оп. 1, спр. 2, арк. 167.

⁴⁸ Güldenstädt, *Reisen durch Russland*, 238, 253.

⁴¹ Güldenstädt, *Reisen durch Russland*, 249.

⁴² *Ibid.*, 238.

⁴³ Див. Гулько, *Солёный — Тор — Славянск*, 32.

Опис міст Азовської губернії (1779 р.) відводить Тору та Бахмуту особливу роль. Щодо Тора автор зазначає: «В городе Тору, воздух по причине низменности места и солончатых болот, гнилой, вода в реках пресная, а в озерах соленая; в округе же оного уезда, воздух нарочито здоровый». Так само зауважено щодо Бахмута: «В сем городе находятся соляные заводы, найденные в 1701 году, таковых соляных источников, из коих вываривалась соль, суть два; но сия варка соли, если положить в цену истребляемый на оные лес и прочие расходы, приносит больше казне убытка нежели прибыли, да и воздух от растворения источников, в летнее время, бывает сгущен и противного запаха, и не здоров... В городе Бахмуте воздух посредственный, а вода солоновата, в уезде же оного, воздух и вода в реках и озерах довольно здоровы и хороши»⁴⁹.

На 70-ті рр. XVIII ст. сіль, виварена в Торі чи Бахмуті, не витримує конкуренції: власне за характеристикою 1774 р. казенна сіль, яку виварив солевар Трохим Андреев, «всма черна и мокрая подмешанна на сковороде землею»⁵⁰. Бахмут і Тор використали природний ресурс, тож мешканці цих міст нерідко перепродавали кримську сіль. Гільденштедт згадував способи, як позбутися на сковородах «глею», що свідчить про істотний домішок ґрунту в солі⁵¹.

До всього праця біля соляних сковорід була виснажливою, незрідка з травматичними наслідками. За донесеннями 1745 р. солевари на Тору через голод так знеслилися, що навіть попадали в соляний колодязь⁵². Водночас у нас немає належної інформації про медичне забезпечення соляних заводів. Відомо лише, що після укладання Прутського миру 1711 р. в Бахмут із «Таганьего рога» перевели карантин із двома лікарями⁵³. Є дані про бахмутський гарнізонний лазарет 1767 р.⁵⁴, але немає подробиць про лікування.

Прикметною ознакою Тора й Бахмута було те, що значна частина населення цих протоміст

⁴⁹ Н. Мурзакевич, Описание городов и уездов Азовской губернии, в *Записки Одесского общества истории и древностей российских* (Одесса, 1853), 299.

⁵⁰ ЦДІАК України. Ф. 1805, оп. 1, спр. 72, арк. 212.

⁵¹ Guldenshtäd, *Reisen durch Russland*, 244.

⁵² Черкасская, «Стачка рабочих», 111.

⁵³ В. П. Бледнов, Л. В. Завада и С. И. Татаринов, *У истоков медицины Донбасса* (Артемівск: Печатный двор, 2001), 5.

⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 1805, оп. 1, спр. 55, арк. 148.

жила за межами фортеці й солевиодобутку, на численних хуторах. Це підтверджує й листування 1764 р. про купецьку вдову Авдотью Алексееву й виявлений «падеж» скота, де зазначено, що різного звання люд живе по хуторах⁵⁵. Припинення виробництва 1782 р. призвело до того, що значна частина населення цих міст перейшла жити в довколишні села й на хутори⁵⁶.

Припинення інтенсивного промислу після 1782 р., вочевидь, зменшує зазначені проблеми, «провінціалізує» ці міста аж до індустріальних змін у другій половині XIX ст. Ані Тор (з 1784 р. Словенськ трансформовано у Слов'янськ), ані Бахмут не стали центрами мегаполіса новітньої доби, проте закладені наприкінці Ранняго Нового часу відносини та проблематика в цих містах ставала прикладом для дальших урбаністичних взаємодій. Мультикультурність, зосередженість довкола одного промислу з появою допоміжних виробництв, комунікативність і поділ простору на економіку й дозвілля, екологічні негаразди — таке «коріння» Донбасу дає змогу дещо інакше поглянути й на майбутнє творення регіону.

Отже, зосередження жителів і творення інфраструктури — винахід далеко не індустріальної доби. Складнощі постання міського простору та екологічна виснаженість беруть початок ще в ранньомодерному часі. Часто це явище перерваності історичного процесу, коли ті чи ті особливості формують простір. Власне, такі початки Донбасу ставлять під сумнів пізнішу тезу Гіроакі Куромії, що на російсько-українському кордоні велику роль відіграє «свобода», у XIX — на початку XX ст. вільне прикордоння відтворюється, але стає одним з осередків державного політичного терору у 20–30-ті рр. XX ст.⁵⁷ Тор і Бахмут формувалися з огляду на деякий примус, пов'язаний із виварюванням солі, і передбачали певну військову присутність. Розглянута проблематика й вивчення якості життя дають змогу підтвердити радше неоднозначність творення регіону, у якому були закладені численні проблеми, пов'язані з механізацією праці, комунікацією, медициною та екологією.

⁵⁵ Там само. Ф. 1800. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 32.

⁵⁶ Потолов, *Рабочие Донбасса*, 27.

⁵⁷ Куромія Гіроакі. *Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки*. Пер. Галина Кьорян, Вячеслав Агеев (Київ, 2002), 18, 475.

Bibliographic References

Blednov, V. P., Zavada, L. V., & S. I. Tatarinov. *U istokov meditsini Donbassa*. Artemovsk: Pechatnyi dvor, 2001.

Bohunenko, V. O., Dadashov, O. S., Tutova, N. O., & S. Y. Tatarinov. *Narysy etnichnoi istorii Donechchyny (XVIII – nachatku XX st.)*. Artemivsk, 2010.

Bosker, M. "City origins". *Regional Science and Urban Economics* (2022): 94.

Cherkasskaya, Y. "Stachka rabochikh Bakhmutskikh i Torskikh solyanikh zavodov v 1765 godu". *Istoriik marksist* 11 (1940): 109–111.

- Gildenshtedt, I. A. *Puteshestvie akademika Gildenshtedta po Slobodsko-Ukrainskoi gubernii*. Per. M. N. Saltikovoi. Kharkov, 1892.
- Gorshkov V. P., Grishchenko A. V. *Sol zemli Donetskoj. Solevarni Donbassa. Chast pervaya*. Donetsk, 1992.
- Güldenstädt, J. A. *Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge*. St. Petersburg, 1791.
- Gulko, I. *Solyonii – Tor – Slavyansk. Materiali dlya izucheniya istorii goroda*. Kiev, 2019.
- — —. *Solyonii – Tor – Slavyansk. Materiali o date osnovaniya goroda*. Kiev, 2023.
- Hiroaki, Kuromiia. *Svoboda i teror u Donbasi: Ukrainsko-rosiiske prykordonnii, 1870–1990-i roky*. Per. Halyna Korian, Viacheslav Ahieiev. Kyiv, 2002.
- Isaievych, Y. “Solevarinnia v Drohobychi ta yoho okolytsiakh v XVI–XVIII st.”. V *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk*. Drohobych, 2003.
- Istoriya Donetskogo kraja v dokumentakh i materialakh XVII – nach. XX v. Materiali dlya uchitelei istorii*. Donetsk, 1995.
- Kulchytskyi, S., & L. Yakubova. *Donechchyna i Luhanshchyna u XVII–XXI st. Istorychni faktory y politychni tekhnologii formuvannia osoblyvoho ta zahalnoho u rehionalnomu prostori*. Kyiv, 2015.
- Kulikov, V. O. “Korporatyvni mista: vyznachennia, kharakterni rysy, istorychna dolia”. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 1 (2017): 41–59.
- Kulikov, V., & I. Sklokina. “Promyslovi monomista: rysy, istoriia, obrysy maibutnoho”. V *Pratsia, vysnazhennia ta uspih: promyslovi monomista Donbasu*, ed. V. Kulikov & I. Sklokina. Lviv, 2018.
- Lang, J. “Monopol — Krise — Marktdynamik. Zur Entstehung hochmittelalterlicher Salinenstädte im Ostalpenraum unter besonderer Berücksichtigung Reichenhalls”. In *Wüst, Wolfgang* & Klaus Wolf. *Die süddeutsche Städtelandschaft im Vergleich*. Berlin, 2021.
- Murzakevich, N. “Opisanie gorodov i uездov Azovskoi gubernii”. V *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei rossiiskikh*. Odessa, 1853.
- Pirko, V. O., & M. V. Lytvynovska. *Soliani promysly Donechchyny v XVII–XVIII st. Istoryko-ekonomichnyi narys i uryvky z dzhemel*. Donetsk: Skhidnyi vydavnychiy dim, 2005.
- Podov, V. I. *Istoriya Donbassa*. T. 1, “Donbass v XVII–XVIII vekakh”. Lugansk: Alma-mater, 2004.
- Potolov, S. I. *Rabochie Donbassa v XIX veke*. Moskva — Leningrad, 1963.
- Skalkovskii, A. “Solyanaya promishlennost v Novorossiiskom krae 1715–1847”. *Zhurnal Ministerstva vnutrennikh del* 25 (1849): 65–80.
- Slyusarskii, A. *Sotsialno-ekonomicheskoe razvitie Slobozhanshchiny XVII–XVIII vv*. Kharkov, 1964.
- Tatarynov, S. Y. *Narysy istorii samovriaduvannia u Bakhmuti i poviti u XVIII–XX st*. Artemivsk, 2008.
- Tatarynov, S. Y., & O. M. Stepanenko. *Istoriia solianoj promyslovosti Donbasu*. Donetsk, 2013.
- Tsukernik, A. L. “Solyanaya promishlennost Donetskogo besseina v XVIII veke”. V *Voprosi ekonomiki, planirovaniya i statistiki. Sbornik statei k 80-letiyu akademika S. G. Strumilina*. Moskva, 1957.
- Vodotyka, T., & K. Kuzina. “Liudy v monomistakh Donbasu: komirtsi ta roby”. V *Rehionalna istoriia Ukrainy: Zb. nauk. st. Vyp. 11*. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2017.
- Zagorovskii V. *Izlyumskaya cherta*. Voronezh: Izdatelstvo Voronezhskogo universiteta, 1980.
- “Zarodzhennia robitnychoho klasu na Ukraini ser. XVIII st.–1861.” V *Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kyiv, Naukova dumka, 1982.

V. Masliichuk

TOR AND BAKHMUT IN THE XVIII CENTURY: TRADE, CITY, ECOLOGY (On the question of the beginnings of urban life in donbas)

The emergence of corporate cities and contemporary problems associated with them in Ukrainian history are part of the studies of the beginnings of Donbas cities. The study of the first such towns, closely connected with salt production, such as Tora (Sloviansk) and Bakhmut, helps to explain these problems. In turn, focusing on the quality of life, in particular on the interaction between towns and villages, on ecology, medicine and leisure, allows us to reveal the basis of these urban features. Especially given that the source base for the history of these towns is quite extensive, while this aspect of historiography is poorly developed. Both Tor and Bakhmut, settlements with fortifications, emerged in the saltworks located on a large borderland due to a significant external threat and the desire of the newly created Russian Empire to monopolise and improve salt production. The population of these cities was quite multicultural, but the very functioning of the industry is associated with primitive mechanisation, accompanying production, the need for communication, and the importance of the distant trade centre of Kharkiv. The formation of urban space to a certain extent divided these towns into production areas and places for leisure and residence, although suburbs and neighbouring villages were also important. One of the biggest challenges for these cities was the environmental problem caused by salt fumes, poor fresh water quality, and deforestation of the surrounding forests. In this case, qualitative approaches that allow us to better understand the peculiarities of the emergence of Donbas help us to look at the region under study as a space with specific problems of social institutions and ecology.

Keywords: salt, salt lakes, ecology, multiculturalism, Donbas.

Матеріал надійшов 30.10.2023

Положай К. В.

ОБРАЗ КАБУЛА В ГАЗЕТИ *TIMES* І СПОГАДАХ БРИТАНЦІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

У статті проаналізовано й порівняно праці трьох підданих Великої Британії, що опинилися в Кабулі у ХІХ столітті з різницею у 30 років, — посла до двору шаха Шуджі, Маунтстюарта Ельфінстона, який перебував з офіційною місією у Кабулі у 1808 р., сера Александра Бернса — британського подорожувальника, який залишив спогади про своє перебування в Афганістані у 1836–1838 рр., і леді Флоренції Сейл, яка серед інших знатних британок і британців опинилася в полоні в Кабулі під час катастрофічного відступу британської армії з Кабула у 1842 р. За допомогою цих джерел, а також залучення британської преси, зокрема газети *Times*, окресленого періоду, автор намагається окреслити те, який образ цього міста трансливали автори вибраних праць. Окрім цього, досліджено трансформацію цього образу в зазначений хронологічний період і вплив зовнішньополітичної ситуації довкола Афганістану на досліджуваний образ міста Кабул.

Ключові слова: Кабул, Афганістан, Велика Британія, перша англо-афганська війна, образ, англійська преса.

Британська Індія, також відома як «діамант у короні Британської імперії», відіграла, як можна здогадатися з такої назви, неабияку роль в історії британської монархії ХІХ ст. Однак безпека цього регіону, без сумніву, змушувала британців, як можновладців, так і звичайних обивателів, відкривати для себе країни, що межували з цим «скарбом». Тож на уявній мапі в підсвідомості кожного британця рано чи пізно мали з'явитися нові для них країни, однією з яких був сучасний Афганістан, який у ті часи входив до складу Дурранійської держави, більш відомої тогочасним авторам як Кабульське королівство. Центром цієї держави, як випливає з її назви, було місто Кабул. Метою цієї статті є дослідити образ Кабула: як саме місто видозмінювалось, трансформувалося, зникало і знову з'являлося в описах британців упродовж першої половини ХІХ ст., до закінчення першої англо-афганської війни (1839–1842), і як політична історія цієї країни, а саме конфлікт із Британською імперією, вплинула на формування та видозмінення образу цього міста.

Чому ж саме перша англо-афганська війна стала таким важливим фактором у видозмінненні образу Кабула? Відповідь на це запитання дає перебіг бойових дій і їхні наслідки, що були пов'язані з Кабулом, передусім через те, що географічно відбувалися в цьому регіоні. Варто зазначити, що після епохи наполеонівських війн це був не перший великий військовий конфлікт, у якому брала участь британська армія. Зокрема,

перша англо-бірманська війна 1826–1829 рр. завершилась цілковитою перемогою британців, що отримали як території, так і військові репарації¹. Поруч із нею також може стати й незаперечна перемога британських військ у останній, третій англо-маратхській війні у 1817–1819 рр.² Однак саме англо-афганська війна подарувала британському суспільству такі прецеденти, як перші справді відчутні поразки на полі бою, і врешті-решт, поразку у конфлікті, який мав стати черговою перемогою в колоніальних війнах для Британської імперії.

Проблематика дослідження образу Кабула є доволі вузькою, і конкретних праць, присвячених цій темі, і видозміненню цього образу зокрема, наразі немає. Більший простір в історіографії щодо окресленого періоду відкривається, якщо досліджувати ширшу тематику Афганістану, його історії та історії його образу. Серед таких досліджень можна, без сумніву, виокремити праці Корінн Фаулер³, присвячені образу Афганістану в британській свідомості та його видозміненню протягом ХІХ століття, і роботи Мартіна Дж. Бейлі⁴, який намагається дослідити

¹ Jeremy Black, *A military history of Britain: From 1775 to the present* (Westport: Praeger Security International, 2006), 78.

² Black, *A military history of Britain*, 77.

³ Corinne Fowler, *Chasing tales: Travel writing, journalism and the history of British ideas about Afghanistan* (Amsterdam: Rodopi, 2007).

⁴ Martin J. Bayly, *Taming the imperial imagination: Colonial knowledge, international relations, and the Anglo-Afghan Encounter, 1808–1878* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018).

образ Афганістану, починаючи від перших британських подорожувальників, що з'явилися в Афганістані, і опираючись при цьому на безліч різних факторів, які могли впливати на образ, сформований ними, — від наявного на той момент знання про цей регіон до політичної ситуації у світі. Праця *Arrogant Armies* Джеймса Перрі⁵ присвячена ходу бойових дій і розкриває важливі деталі, які призвели британську армію, що переважала майже за всіма показниками свого супротивника, до поразки, яка забрала життя близько 40 тисяч підданих британської корони. Конфлікт між імперією та Афганістаном у контексті його наслідків, особливо в сфері самоусвідомлення і державотворчості Афганістану, розглядає Вільям Далрімпл у праці 2013 р. *Return of a king. The battle for Afghanistan*⁶. Враховуючи те, що джерельною базою цієї статті є не лише мемуари людей, які опинилися в Кабулі в першій половині XIX ст., а й періодика, в цьому випадку *Times*, важливою також була б історіографія, присвячена висвітленню образу Кабула або ж Афганістану в британській пресі. На жаль, це питання висвітлено дуже вибірково, і одним із небагатьох прикладів є згадана праця М. Дж. Бейлі *Taming Imperial Imagination*⁷. Що ж до самого концепту висвітлення образу чи бодай згадок про певні країни в британській пресі, то вітчизняні вчені Я. Федорук і Т. Мацьків у своїх статтях висвітлили історію України на сторінках англійських періодичних видань.

Своїм «відкриттям» для британців Кабул, безумовно, завдячує М. Ельфінстону (1779–1859), синові барона Ельфінстона. Проживаючи з молодих років у Британській Індії, він брав участь у придушенні повстань у 1802 і 1803 рр.⁸, а у 1808 р. був призначений послом до Кабула, при дворі Шах Шуджі, тогочасного правителя Дурранійської держави, однак дипломатична місія Ельфінстона провалилася, оскільки шах втратив престол⁹. Видавши свій опис Дурранійської держави, оснований на записках, які він вів протягом цієї місії у 1815 р., Ельфінстон продовжив служити в Індії, зокрема генерал-губернатором Бомбея, до самого свого повернення в Британію в 1829 р.

Якщо проглянути англійську пресу, яка в першій половині XIX ст. була для британців ос-

новним джерелом масової інформації, то натрапити на згадки про Афганістан, а тим паче Кабул, на її сторінках майже неможливо. Додаткової специфіки дослідженню цього міста додає те, що написання назви як міста, так і королівства не було усталеним: назви «Caubul», «Sabul» і «Kabul» протягом усього XIX ст. по чергово змінювали одна одну, то відходячи у минуле, то з'являючись через 20 років у новій статті. І найчастіше назва «Кабул» до кінця 1830-х років зустрічається саме поруч із прізвиськом Ельфінстона. Цим союзом ми, як і британці XIX ст., зобов'язані окремому розділу на титульній сторінці *Times*, на якій друкували каталог книжок, які можна було купити в той час. Саме в цьому розділі було розміщено рекламу книжки Ельфінстона, назва якої містить найранішу згадку назви «Кабул»¹⁰ і яку можна знайти в архіві *Times* за листопад 1815 р.¹¹

Працю «Записи про Кабульське королівство та його протекторати в Персії та Індії», видану в Лондоні у 1815 р., М. Ельфінстон цілком і повністю присвятив опису всіх можливих аспектів життя цієї загадкової для тогочасних британців країни¹². Подорожуючи всією територією держави від плато Даккан до Кабула, він займався протетнографією, описуючи племена, крізь територію яких проїжджав або ж із представниками яких зустрічався в дорозі. Розділивши, відповідно до тематики, свою працю на п'ять книжок і загалом 38 розділів, він охопив майже всі можливі теми, що могли зацікавити як людину, яка готова була придбати і погортати його працю заради цікавості, так і досвідчених політиків чи військових, які потребували конкретної інформації про далеку країну. Серед цих тем були, наприклад, принципи престолонаслідування, особливості військового устрою Дурранійської держави, торговельні шляхи та способи торгівлі, які використовували місцеві жителі для подолання труднощів на своєму шляху. Щодо самого міста Кабул, то згадки про нього є в багатьох розділах, але найбільш повні відомості про міста Афганістану початку XIX ст. можна знайти у 8–11 розділах 2 книжки, присвяченої населенню Афганістану. Ще одним джерелом знань про Кабул є 5 розділ 3 книжки, присвячений містам Афганістану.

⁵ James M. Perry, *Arrogant armies: Great military disasters and the generals behind them* (Edison: Castle Books, 2005).

⁶ William Dalrymple, *Return of a king: The battle for Afghanistan, 1839–42* (New York: Alfred A. Knopf, 2013).

⁷ Bayly, *Taming the imperial imagination*.

⁸ Stephen Leslie, *The dictionary of national biography*. 1st ed. Vol. 17. 22 vols. (Oxford: Oxford Univ. Press, 1889), 326.

⁹ Ibid.

¹⁰ The Times, November 24, 1815, 1, accessed March, 14, 2024, <https://www.thetimes.co.uk/archive>.

¹¹ The Times Archive, accessed March, 14, 2024, <https://www.thetimes.co.uk/archive>.

¹² Mountstuart Elphinstone, *An Account of the Kingdom of Caubul, and its dependencies in Persia, Tartary, and India; Comprising a view of the Afghaun nation, and a history of the Dooraunee monarchy* (London: printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, Paternoster-Row, and J. Murray, Albemarle-street, 1815).

Отже, яким був Кабул за часів М. Ельфінстона? Місто, що дало назву цілому королівству, за словами Ельфінстона, лежало посеред невисоких пагорбів, які оточували місто з трьох сторін, і мали «слабкі стіни»¹³. Зі сходу, де вхід до міста більш пологий, через міст заходив основний торговельний тракт, що поєднував Кабул з іншими містами, зокрема з Газні, також описаним у цій книжці трохи раніше. Кабул, за словами автора, хоч і невелике, проте гарне і компактне місто. Розповідаючи про місцеві базари, автор не забуває згадати, що інші автори теж хвалили їхній «достаток і облаштування», не називаючи прізвищ, окрім містера Фостера, якого Ельфінстон побічно згадує у виносках унизу як «Mr. Foster»¹⁴, ніби натякаючи на те, що сучасники вже мали би бути знайомі з ним. Ельфінстон виділяє окремо дві найцікавіші пам'ятки Кабула його часу. Одна з них — це велика центральна площа, довкола якої стоять чотири двоповерхові базари, опис яких, на жаль, Ельфінстон не залишив, зазначивши, що вони такі самі, як базари, «описані вище»¹⁵, відсилаючи нас до описів базарів у Кандагарі чи Газні з попередніх розділів. Можливо, така «неповага» до міста, яке дало назву державі, пов'язана з тим, що столицю з Кандагара до Кабула переніс лише наприкінці XVIII ст. правитель Дурранійської держави Тимур-Шах, а після його смерті державу було розділено між його синами. Як результат, Кабул ще не набув такої величч, як Кандагар, який був столицею з 1747 року, і більше уваги Ельфінстон приділив саме опису міста Кандагар, а не столиці. Друга з пам'яток, яка захопила увагу Ельфінстона, — могила Бабура, засновника імперії Великих Моголів (1483–1530), що, за словами Ельфінстона, «є однією з найбільш приємних точок серед усіх садів»¹⁶, що розкинулися на берегах річки Кабул, яка розділяє місто.

Однак саме Кабул, незважаючи на брак опису, може похизуватися тим, що це чи не єдине місто серед численних міст і містечок, якому автор дав визначення «гарний». До цього Ельфінстон додає прекрасний клімат, який заслужив похвали багатьох перських та індійських авторів, а також квіти і фрукти з його садів, відомі навіть у найвіддаленіших кутках Індії. Саме «компактне та гарне» стало основною характеристикою цього міста, і саме це було переважним образом, який у 1815 р. асоціювався з Кабулом у багатьох читачів, які замовляли книжку Ельфінстона.

¹³ Elphinstone, *An Account of the Kingdom of Caubul*, 433.

¹⁴ *Ibid.*, 434.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Ibid.*

Подорожі до цього регіону тривали, і саме Східна Азія і надалі цікавила британську публіку, однак за результатами цих подорожей праця Ельфінстона все ще залишалася найбільш повною¹⁷, навіть попри те, що М. Ельфінстон не був на всій території Афганістану¹⁸. Зокрема, серед історій британців в Афганістані в передвоєнний період варта згадки біографія Чарльза Массона¹⁹ — британського солдата, який дезертирував з армії у 1827 р. Після цього він протягом 11 років подорожував Афганістаном, зокрема околицями Кабула, і займався нумізматикою і археологією. Зрештою його спіймали як дезертира, і в обмін на офіційне помилування він був змушений працювати як шпигун Британської імперії в Кабулі. Мешкаючи в Афганістані, він упродовж 1833–1838 рр. узяв участь у розкопках більш ніж 50 буддистських ступ, тобто культових споруд, неподалік Кабула і Джалалабада, збирав різноманітні дрібнички і монети, збільшивши кількість монет цього регіону в своїй колекції до 35 340. За результатами власних досліджень він видав кілька книжок, однак вони не встигли вплинути на образ Кабула, оскільки побачили світ здебільшого після 1842 р., коли розвитку та видозміненню образу Кабула на той момент уже посприяла перша англо-афганська війна 1839–1842 рр., і зокрема її відображення в пресі. Однак варто зазначити, що незважаючи на численні повідомлення про цей конфлікт, їхня кількість суттєво поступалася згадкам про Східну війну (1853–1856 рр.), що розгорнулася невдовзі. Для прикладу, з 1 січня 1839 до 31 грудня 1842 р. статей, присвячених війні в Афганістані, або ж просто статей, в яких про цю війну згадано, було лише 198, тимчасом як лише з 1 січня 1853 до 31 грудня 1854 про бойові дії в Криму в *Times* згадали у 861 статті. Менш помітні лондонські видання, такі як *London Gazette*, мали схожу статистику, але зі ще меншими цифрами.

Із довоєнним періодом також пов'язана книжка Александра Бернса *Cabool: A personal narrative of a journey to, and residence in that city in the years 1836, 7 and 8*²⁰. Автор із 16 років перебував на службі в британській армії в Індії, став відомим англійській публіці після своїх подорожей з Індії до Каспійського моря, за що отримав, зокрема, медаль Англійського географіч-

¹⁷ Bayly, *Taming the imperial imagination*, 62.

¹⁸ *Ibid.*, 64.

¹⁹ Elizabeth Errington, *Ancient Afghanistan through the Eyes of Charles Masson (1800–1853): The Mason Project at the British Museum*, 2002.

²⁰ Alexander Burnes, *Cabool: a personal narrative of a journey to, and residence in that city, in the years 1836, 7, and 8*. London: J. Murray, 1843.

ного товариства у 1833 р.²¹ У 1835 р. його відправили з торговою місією до Кабула, що з часом переросла в політичну й завершилася загибеллю А. Бернса у 1841 р. в Кабулі від рук афганського натовпу²². Саме ця місія стала поштовхом для написання згаданої книжки. У своїй праці Бернс, поміж інших подорожувальників, згадує Чарльза Массона як доволі відомого ілюстратора бактрійських знахідок²³ і протягом усього тексту описує його як багатостороннього дослідника, який побував майже на всіх археологічних пам'ятках, що траплялися на шляху його і Бернса. Згадує Бернс також і М. Ельфінстона, однак, на відміну від свого попередника, додає до образу міста таку важливу й водночас таку непомітну деталь, як дороги. У Ельфінстона дороги — це просто відстань і назви міст, які вони сполучають, а опис торгових шляхів стосується усієї країни, натомість Бернс у третьому розділі своєї книжки розглядає не лише той шлях, яким він збирається досягнути Кабула, а й усі інші можливі шляхи з Індії до цього міста, детально досліджуючи їхнє призначення та ймовірні ризики, визначаючи найкращі та найгірші маршрути для різних цілей, починаючи від торгівлі й закінчуючи військовими кампаніями. Зокрема, одним зі шляхів монархи Дурранійської держави мали можливість привезти фрукти з Індії до Кандагара за 8–9 днів²⁴. Не менше за самі шляхи доставлення товарів до Кабула А. Бернса цікавлять й самі товари — їхні ціна, порівняно з іншими ринками, якість і походження²⁵.

Що ж до опису самого міста, то Кабул А. Бернса відрізняється від Кабула М. Ельфінстона. По-перше, А. Бернс додає описи різноманітних верств суспільства й етносів, які проживають у місті. Зокрема, це хазарейці, перськомовний етнос в Афганістані, які виконують найважчу і найбруднішу роботу в місті. Частина з них є рабами, і взимку, коли в місті залишається не менше ніж 10 тисяч хазарейців, вони живуть на дахах будинків, розчистивши їх від снігу²⁶. Не менше цікавить А. Бернса і доля жіноцтва в Кабулі: він пише, що жінки схожі на привидів, однак компенсують свій вигляд усією тією бурхливою діяльністю, яку провадять за зачиненими дверима²⁷. Зокрема, йдеться про інтриги, що могли передбачати і вбивство чолові-

ка, який не подобався жінці, як це зробила сестра Дост Мохаммеда в період перебування А. Бернса в Кабулі²⁸.

По-друге, місто помітно розрослося, порівняно з описом М. Ельфінстона. Сучасний А. Бернсу Кабул не має жодних зв'язків зі стародавнім поселенням, яке описують місцеві жителі в легендах про заснування цього міста, що сягають часів Великого Потопу²⁹, окрім того, що розташоване на тих самих пагорбах³⁰. Клімат, за словами А. Бернса, хороший, а зима доволі тепла, що загалом збігається з коротким описом міста від М. Ельфінстона. Однак згадка про те, що дуже багато жителів міста помирають від пневмонії³¹, змушує замислитися над правдивістю цих тверджень, але й дає чітке розуміння того, що часто такі питання, як дослідження клімату, хвороб і багато деталей повсякденного життя, іноземці не досліджували достатньо ретельно перед тим, як представити образ Кабула в своїх напрацюваннях, що призводить до суперечливих відомостей у текстах тих самих авторів. Сам А. Бернс згадує, що за його власним досвідом, зими в Афганістані бувають різними. Базари міста і взимку заповнені товарами, а отже є і робочі місця, однак інша ситуація складається за межами міста³², де люди залишаються без роботи.

Працю А. Бернса було видано лише у 1843 р., після того, як британсько-афганський конфлікт переріс у війну. В той період побачив світ новий бестселер, пов'язаний з Афганістаном, і з Кабулом зокрема. Це мемуари Флоренції Сейл, дружини англійського офіцера Роберта Сейла, яка опинилася в епіцентрі трагічної для британців операції із захоплення Кабула³³. Британська армія, яка переважала афганську якісно і кількісно, в грудні 1838 р. почала рухатися на територію держави Дост Мохаммеда. Захопивши фортецю Газні 23 липня 1839 р., британські війська під командуванням Джона Кіна отримали форпост, на якому тримався контроль над прилеглими територіями, і відкрили собі вільний прохід до Кабула³⁴, який захопили майже без жодного супротиву з боку військ Кабульського королівства. Однак Шах Шуджа, колишній правитель Кабула, до якого у 1808 р. направляли М. Ель-

²⁸ Ibid., 246.

²⁹ Ibid., 264.

³⁰ Ibid., 266.

³¹ Ibid., 248.

³² Ibid., 273.

³³ Shane Gail Malhotra, "‘If She Escapes, She Will Publish Everything’: Lady Sale and the Media Frenzy of the First Anglo-Afghan War (1839–1842)", *Book History* 17, no. 1 (2014): 272.

³⁴ Archibald Forbes, *The Afghan wars, 1839–42 and 1878–1880*, 1987.

²¹ Stephen Leslie, *The dictionary of national biography*. 1st ed. Vol. 7. 22 vols. (Oxford: Oxford Univ. Press, 1886), 326.

²² Ibid.

²³ Burnes, *Cabool: a personal narrative of a journey*, 139.

²⁴ Ibid., 80.

²⁵ Ibid., 83.

²⁶ Ibid., 231.

²⁷ Ibid., 245.

фінстона, який за планами Великої Британії мав правити цими територіями після завершення війни, не мав популярності й втрачав суспільну підтримку, зокрема через жорстоку політику, що її він провадив «на правах переможця»³⁵. Додатковою причиною було й те, що Дост Мохаммад, після недовгого супротиву і перемоги під Парван Дарою, погодився здатися в полон і передав усю повноту влади Шах Шуджі. Сам факт здавання в полон не завдавав клопоту Шах Шуджі, однак наслідки його були катастрофічними. По-перше, британська армія пішла з Афганістану, залишивши лише британські гарнізони в деяких містах, зокрема Кабулі. В результаті, частина сімей британських військових переїхала до місця дислокації своїх чоловіків, тим самим розгнівивши афганців, які вбачали в цьому колонізацію їхніх земель англійцями³⁶. По-друге, реформи Шах Шуджі не були популярними, зокрема його спроба змінити державний устрій шляхом створення регулярної армії. Усе це призвело до того, що місцеве населення почало повставати проти влади Шаха Шуджі під командуванням сина Дост Мохаммада. Генерал Ельфінстон, який на той момент прийняв командування британськими військами в Кабулі, вирішив відступити з міста на дружню територію. Вийшовши 6 січня 1842 р. з міста, військові в супроводі своїх сімей, які вони перевезли раніше до міста, відступали в сторону британських володінь в Індії. Незважаючи на домовленості про припинення вогню, колону було винищено, більшість її учасників убито. Офіцерів і деяких їхніх дружин взяли в полон і відправили назад до Кабула, зокрема й леді Сейл. Під час війни Флоренція стала доволі популярною особою завдяки кореспонденції, яку вона надсилала з Кабула просто під час війни. Вона стала настільки відомою, що її листи публічно коментували³⁷, а про її звільнення з полону в Кабулі *Times* повідомила окремо³⁸. Флоренція була однією з небагатьох, хто зміг вижити під час відступу з Кабула британських військ, однак, на відміну від доктора Вільяма Брідона, єдиного європейця, що вижив тоді, дійшовши до Джалалабада, леді Сейл разом зі 120 родинами офіцерів була «почесною бранкою» у Кабулі. Історія ж В. Брідона не залишилась забутою, надихнувши леді Батлер на її відому картину *Remnants of the Army*, що зберігається

в Національному військовому музеї Великої Британії.

У своїй книжці, виданій в 1843 р.³⁹, Флоренція описує Кабул у геть інших тонах, багато в чому заперечуючи твердження згаданого твору М. Ельфінстона. Пробувши в Кабулі дев'ять місяців і зіштовхнувшись наживо з кліматом і природою, яку, за словами Ельфінстона, вихваляли мандрівники, леді Сейл додала до «ідеального» опису Кабула багато неприємних деталей. Зокрема, у другій частині її мемуарів, присвяченій її полону в Кабулі, багато згадок про численні землетруси. Будинки, які, за твердженням Ельфінстона, було збудовано так, щоби витримувати поштовхи, не впоралися зі своїм завданням, і у 1842 р. під час одного з землетрусів леді Сейл «пощастило відійти зі свого місця незадовго до того, як стеля нашої кімнати впала з жахливим гуркотом»⁴⁰. Окрім цього, дерев'яні конструкції, які видавалися Ельфінстону гарними, були прекрасним матеріалом для пожеж, про що й каже леді Сейл, нагадуючи, що Кабул вже тричі було спалено⁴¹. Кабул у леді Сейл зустрічає новоприбулих уже не двоповерховими базарами, відомими всьому Сходу, а навпаки: «Магазини були зачинені, і виглядали дуже закинутими порівняно з діловитим містом, яким воно було минулого року, коли ми були тут, і торгівля місцевих мешканців процвітала під нашим управлінням»⁴².

Описів міста, як і в творі Ельфінстона, у книжці леді Сейл небагато, однак саме вони заклали тенденцію, яку чітко можна простежити протягом наступного десятиліття після закінчення Першої Англо-афганської війни: місто, яким захоплювалися мандрівники, почало символізувати щось порожнє, страшне, навіть «хворе», адже єдиний опис Кабула до 1850 р., який можна знайти в *Times*, присвячений спалаху чуми в Кабулі в 1845 р.: «Було заявлено, що певна кількість мандрівників померла, і не було кому ні провести поховальні церемонії для них, ні просто поховати»⁴³. В результаті, станом на 29 жовтня, у місті залишилися лише бідняки, які навіть не мали грошей, щоби поховати людей довкола себе. Характерним у цьому описі також є те, що незадовго до початку конфлікту *Times* писала про розквіт, який переживає держава Дост Мохаммеда, і зокрема Кабул, який перебував у гар-

³⁵ Perry, *Arrogant armies*, 121.

³⁶ Ibid.

³⁷ "The Indian Prisoners", *The Times*, October 12, 1842, 3, accessed March, 14, 2024, <https://www.thetimes.co.uk/archive>.

³⁸ T. H. Maddock, "Release of the Lady Sale and the rest of the prisoners at Cabul", *The Times*, November 24, 1842, 4, accessed March, 14, 2024, <https://www.thetimes.co.uk/archive>.

³⁹ Florentia Sale, *A journal of the Disasters in Afghanistan, 1841–2 by Lady Sale* (London, John Murray, Albemarle Street, 1843).

⁴⁰ Ibid., 297.

⁴¹ Ibid., 37.

⁴² Ibid., 437–438.

⁴³ "The Plague in Cabul", *The Times*, February 12, 1845, 8, accessed March, 14, 2024, <https://www.thetimes.co.uk/archive>.

ному стані «вперше за довгий час»⁴⁴, а після цієї війни наступний більш-менш повний опис міста з'явиться аж у 1879 р.⁴⁵

Одночасно з відступом з Кабула було винищено британський гарнізон у Газні, і британські війська залишалися лише в Кандагарі та Джалалабаді. Нова експедиція, яку відправили в 1842 р., мала на меті помститися за різанину, влаштовану афганцями⁴⁶. Ця армія також дійшла до Кабула, однак, враховуючи те, що операція мала скоріше каральний характер, британські війська спалили місто і вийшли з Афганістану. Шаха Шуджу вбили 5 квітня, і одразу після відступу з Афганістану британської армії до країни повернувся Дост Мохаммад, підтвердивши тим самим цілковиту поразку британців у цьому конфлікті, що забрав життя близько 40 тисяч людей⁴⁷.

Отже, «жахливий урок»⁴⁸, який британці винесли зі свого першого значного військового провалу з часів наполеонівських воєн, напряду вплинув на те, як вони бачили місто Кабул. Порівняно з невеликими описами Ельфінстона, який хвалив це місто, і ранніми гравюрами, що

зображали визначні місця, образ міста кардинально змінився, і вже в другій половині 1840-х про Кабул згадували лише в контексті катастрофічного відступу британців у 1842 р. або ж великої гри, що набирала обертів.

Доля Кабула була типовою, а яскравим прикладом того, що мало б відбуватися далі з рівнем упізнаваності міста, може слугувати Герат, про який у контексті однієї з місцевих воєн *Times* повідомляла так: «Отже, що таке і де розташований Герат? Нам можна пробачити за те, що не знаємо»⁴⁹. Чинники, які не додавали місту привабливості, зокрема зовнішньополітична ситуація довкола Афганістану після першої англо-афганської війни, сильно вплинули на образ Кабула й те, яким саме він закарбувався в пам'яті британців. Затишне, компактне місто з двоповерховими базарами, яким свого часу захоплювався Ельфінстон, дещо казкове місто за часів Бернса, оповите місцевими легендами про місцеві фортеці чи пагорби, за 20 років перетворилося на місто землетрусів, жахливого клімату, чуми і спустошення, і не останню роль у цьому відіграли перша англо-афганська війна й відступ британських військ. Сплондроване в 1842 р. місто так і лишилось пустою в уяві британців на наступні 40 років, коли тишу довкола Кабула було перервано новим вторгненням британських військ до Афганістану.

⁴⁴ "The Afghaun Chiefs", *The Times*, November 21, 1838, 6, accessed March, 14, 2024, <https://www.thetimes.co.uk/archive>.

⁴⁵ "The city of Cabul", *The Times*, September 9, 1879, 8, accessed March, 14, 2024, <https://www.thetimes.co.uk/archive>.

⁴⁶ Dalrymple, *Return of a king*, 305.

⁴⁷ *Ibid.*, 314.

⁴⁸ "Cabul", *The Times*, May 4, 1842, 9, accessed March, 14, 2024, <https://www.thetimes.co.uk/archive>.

⁴⁹ *The Times*, October 14, 1856, 6.

Bibliographic References

- Bayly, Martin J. *Taming the imperial imagination: Colonial knowledge, international relations, and the Anglo-Afghan Encounter, 1808–1878*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Black, Jeremy. *A military history of Britain: From 1775 to the present*. Westport: Praeger Security International, 2006.
- Burnes, Alexander. *Cabool: a personal narrative of a journey to, and residence in that city, in years 1836, 7, and 8*. London: J. Murray, 1843. Accessed May, 10, 2024. <https://www.loc.gov/item/05003143/>.
- Dalrymple, William. *Return of a king: The battle for Afghanistan, 1839–42*. New York: Alfred A. Knopf, 2013.
- Elphinstone, Mountstuart. *An Account of the Kingdom of Caubul, and its dependencies in Persia, Tartary, and India; Comprising a view of the Afghaun nation, and a history of the Dooraunee monarchy*. London: printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, Paternoster-Row, and J. Murray, Albemarle-street, 1815. Accessed March, 14, 2024. <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.39681/mode/2up>.
- Errington, Elizabeth. *Ancient Afghanistan through the Eyes of Charles Mason (1800–1853): The Mason Project at the British Museum*, 2002. Accessed March, 14, 2024. https://www.ias.asia/sites/default/files/2020-10/IIAS_NL27_0809.pdf.
- Forbes, Archibald. *The Afghan wars, 1839–42 and 1878–1880*, 1987. Accessed March, 14, 2024. <https://www.gutenberg.org/cache/epub/8428/pg8428-images.html>.
- Fowler, Corinne. *Chasing tales: Travel writing, journalism and the history of British ideas about Afghanistan*. Amsterdam: Rodopi, 2007.
- Leslie, Stephen. *The dictionary of national biography*. 1st ed. Vol. 17. 22 vols. Oxford: Oxford Univ. Press, 1889. Accessed March, 14, 2024. <https://archive.org/details/dictionaryofnationalbiography/mode/1up>.
- Leslie, Stephen. *The dictionary of national biography*. 1st ed. Vol. 7. 22 vols. Oxford: Oxford Univ. Press, 1886. Accessed May, 10, 2024. <https://archive.org/details/dictionaryofnationalbiography/mode/2up>.
- Malhotra, Shane Gail. "‘If She Escapes, She Will Publish Everything’: Lady Sale and the Media Frenzy of the First Anglo-Afghan War (1839–1842)". *Book History* 17, no. 1 (January 1, 2014): 272–297.
- Perry, James M. *Arrogant armies: Great military disasters and the generals behind them*. Edison: Castle Books, 2005.
- Sale, Florentia. *A journal of the Disasters in Afghanistan, 1841–2* by Lady Sale, London, John Murray, Albemarle Street, 1843. Accessed March, 14, 2024 <https://www.loc.gov/item/23000360>.
- The Times Archive. Accessed March, 14, 2024. <https://www.thetimes.co.uk/archive>.

K. Polozhai

THE IMAGE OF KABUL IN *THE TIMES* NEWSPAPER AND THE MEMOIRS OF THE BRITS OF THE FIRST HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

The article analyzes and compares the works of three subjects of Great Britain, who were in Kabul in the 19th century with a time gap of 30 years – the ambassador to the court of Shah Shuji, Mountstuart Elphinstone, who had an official mission in Kabul in 1808, sir Alexander Burnes, British traveler, who wrote his memoirs about his travel to Kabul in 1836–1838, and Lady Florentia Sale, who, among other distinguished British women and men, was captured in Kabul during the disastrous retreat of the British army from Kabul in 1842. With the help of these sources, as well as the usage of the British press, presented by the Times in this article in the selected chronological period, the author tries to outline the image of this city broadcasted by the authors of the selected works. In addition, the transformation of this image in the specified chronological period, and the influence of the foreign policies in context of Afghanistan on the image of the city of Kabul are investigated.

Keywords: Kabul, Afghanistan, Great Britain, the first Anglo-Afghan war, image, English press.

Матеріал надійшов 15.03.2024

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Яцук Є. Р.

ПРОДАТИ «СХІДНЕ ПИТАННЯ»: РЕКЛАМА У БРИТАНСЬКІЙ КОПІЙЧАНІЙ ПРЕСІ У ЧАСІ ВЕЛИКОЇ СХІДНОЇ КРИЗИ 1870-х рр.

Ця стаття аналізує, як «Східне питання» ставало частиною споживацької культури в Британській імперії під час Великої східної кризи 1875–1878 рр. Протягом довгого часу дослідники розглядали поняття «Східне питання» крізь призму історії дипломатії та політичної історії, і навіть недавні розвідки, що намагаються поглянути на нього з позицій нових підходів, не виходять за межі політичного. Зосереджуючись на розлогу рекламному оголошенні, опублікованому в лондонській щоденній копійчаній газеті *The Standard* у лютому 1877 р., стаття підважує таку визначеність поняття. Залучаючи підходи історії медіа та культурної історії, вона показує, що «Східне питання» набувало товарних рис у часі міжнародної кризи 1875–1878 рр. і ставало зручним інструментом для книжкових видавців і газетярів для просування їхньої продукції. Передбачаючи обізнаність читачів із поняттям, вони використовували відкритість його тлумачень, щоб додати потрібні їм назви текстів до газетних оголошень. Такий утилітарний підхід до поняття давав змогу авторам рекламних матеріалів варіювати його значення, щоб підкреслити уявлення, які вони бажали донести до потенційних споживачів знання.

Ключові слова: «Східне питання», британська щоденна преса, реклама, споживання, Велика східна криза, ХІХ ст.

Бурхливі зміни, що відбувалися на ринку британської преси у другій половині ХІХ ст., вже довгий час перебувають у фокусі дослідницької уваги. Вже наприкінці ХІХ ст. дослідники розглядали явище «громадської думки», зосереджуючись на окремих аспектах розвитку періодичних видань, функціонування ринку преси як особливої структури та взаємовпливів між пресою і політичними явищами доби¹. Водночас міжнародні політичні процеси і «питання», що поставали в їхньому контексті, лише віднедавна почали цікавити істориків². Важливим із цього погляду постає «Східне питання», яке було наявним у політичному житті Європи від

кінця ХVІІІ ст.³ Спочатку це поняття розглядали дослідники історії дипломатії та політичної історії, у чітких розвідках пресу зазвичай згадували лише опосередковано, коли поставала потреба проілюструвати аргументи щодо перебігу міжнародних відносин досліджуваної доби⁴. Показовою щодо цього є заувага Мартіна Шварца, який зазначив, що протягом 1860–1880-х рр. преса стала ще одним викликом для політиків, але не розвинув цю думку⁵. Як факт важливу роль преси підкреслювали під час підготовки до Берлінського конгресу 1878 р.⁶ Відповідно,

¹ Див.: George Carslake Thomson, *Public Opinion and Lord Beaconsfield*, vol. I (London: MacMillan and Co., 1886); Henry William Massingham, *The London Daily Press* (New York and Chicago: Fleming H. Revell Company, 1892).

² Голлі Кейс вважає наявність «питань» одним із наріжних елементів європейської інтелектуальної та політичної історії ХІХ ст., визначаючи їх як проблему, що потребувала свого розв'язання. Holly Case, *The Age of Questions or: A First Attempt at an Aggregate History of the Eastern, Social, Woman, American, Jewish, Polish, Bullion, Tuberculosis, and Many Other Questions over the Nineteenth Century, and Beyond* (Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2018), 14–15. Погоджуючись із її підходом щодо важливості виокремити «питання» як явище, зазначимо, що в цій статті вони розглядаються радше як «поняття», що набували свого змісту, залежно від авторів. Погляд на них крізь призму «потреби розв'язати» видається дещо прескритивним і відкидає інші, особливо повсякденні, контексти, у яких поставали «питання».

³ A. L. Macfie, *The Eastern Question, 1774–1923, revised edition* (New York: Longman, 1996), 1–2.

⁴ Чимало істориків зверталися до сюжету про появу в британській пресі інформації про «звірства» в Болгарії улітку 1876 року, коли нерегулярні османські війська придушували повстання в одній з балканських провінцій. Див.: John A. R. Marriott, *The Eastern Question; an Historical Study in European Diplomacy* (Oxford: Clarendon Press, 1917), 292; Richard Blake, *Disraeli* (New York: St. Martin's Press, 1967), 602–605; Richard Millman, *Britain and the Eastern Question, 1875–1878* (Oxford: Clarendon Press, 1979), 176–189; Martin Swartz, *The Politics of British Foreign Policy in the Era of Disraeli and Gladstone* (London: The Macmillan Press, 1985), 38–41.

⁵ Swartz, *The Politics of British Foreign Policy*, 1.

⁶ Див., наприклад, різні погляди на публікацію умов російсько-британського договору в газеті *Globe* напередодні конгресу: F. J. R. Dwyer, “A. Cross and the Eastern Crisis of 1875–8”, *The Slavonic and East European Review* 39, no. 93 (1961): 454–455; Millman, *Britain and the Eastern Question*, 443–444; Владлен Н. Виноградов, *Балканская эпопея князя А. М. Горчакова* (Москва: Наука, 2005), 258–259.

автори не відходили від парадигми «подієвої історії», використовуючи публікації у пресі як «факти», що мали додати наочності їхнім працям.

На зламі ХХ–ХХІ ст. відбулися зрушення в історіографії «Східного питання» у бік дослідження образів та уявлень, із ним пов'язаних. Пол Аухтерлоні та Мішель Тусан вдалися до кількісного підходу, щоб показати наявність поняття у британській періодиці, але, визнаючи потенційну множинність його значень, не пояснювали, як автори їх витворювали⁷. Леслі Шумахер, простежуючи взаємозв'язки між британською політикою, публічним дискурсом і дипломатією упродовж Великої східної кризи 1875–1878 рр., зауважує, що саме поняття не було однорідним, а «дискурсивний субстрат Східного питання постає із трикутника подій і програм, що їх спостерігали та з якими взаємодіяли люди»⁸. Водночас, навіть говорячи про можливу наявність його різних розумінь, автор залишається прикутим до політичної складової питання, тоді як медійний бік видається вторинним у його дослідженні, постаючи радше з метою розмежувати погляди «еліт» і «публіки»⁹. Поряд із цим, помітні спроби поглянути на те, як преса висвітлювала перебіг подій Великої східної кризи 1875–1878 рр., часто увінчувалися або введенням осучаснених категорій, які не пояснювали появи новинних матеріалів у британській пресі, як-от у розвідці Ангеліни Манахової, або заувагами про «необ'єктивність» чи «упередженість» преси, як у працях Сергія Косарева, Єкатеріни Мумінової і Олега Гокова¹⁰. Вплив так званої нової журналістики, яка поєд-

нувала в собі риси есеїстики, репортажу та новин, на висвітлення подій у британській пресі або використання телеграфу для передавання новин, що, як зазначає Ендрю Гріффінс, зробило чіткість і швидкість доставлення повідомлення визначальними рисами для спеціального кореспондента, досі оминаються у дослідженнях, присвячених Великій східній кризі¹¹.

Окреслені тенденції назагал показують, що висвітлення «Східного питання» на шпальтах періодичних видань протягом 1870-х рр. залишалося обмеженим. Щоб підкреслили комплексність його оприявлення, що виходило поза межі звичного розуміння поняття в контексті політичної історії та історії дипломатії, у фокусі цієї статті постає одне рекламне оголошення зі щоденної британської газети, що побачило світ у розпал Великої східної кризи 1875–1878 рр. Презентуючи його крізь призму дискурс-аналізу із залученням підходів із соціології та історії медіа, ця розвідка показує, як «Східне питання» ставало споживчою цінністю у часі міжнародної кризи. Поява цієї цінності була суголосною загальному зацікавленню у зверненні до поняття для пояснення подій, що відбувалися на міжнародній арені, та поглядів, що їх мали дописувачі газет. Водночас акцент на людській суб'єктивності, цілісному підході та інтерпретативній методології — наріжних елементах культурної історії, визначених Анною Грін, дасть змогу винести невелике повідомлення поза межі газетних шпальт і поглянути на нього в контексті політичних, економічних і комунікативних перетворень останньої третини ХІХ ст.¹² Використання «Східного питання» як елемента цього рекламного тексту додавало нових значень самому поняттю, роблячи його важливим складником для індустрії продукування знання, що його споживали різні категорії читачів у вікторіанській Англії.

Увечері 8 лютого 1877 р. читачі щоденної лондонської копійчаної газети *The Standard* із середньодобовим накладом 2 мільйони примірників могли знайти посередині останньої сторінки доволі велике рекламне оголошення від книжкового видавця Джона Мюррея. Текст мав назву *The Eastern Question* («Східне питання») й інформував про книжки та періодику, що вже

⁷ Див.: Paul Auchterlonie, “From the Eastern Question to the Death of General Gordon: Representations of the Middle East in the Victorian Periodical Press, 1876–1885”, *British Journal of Middle Eastern Studies* 28, no. 1 (2001): 5–24; Michelle Tusan, *Smyrna's Ashes: Humanitarianism, Genocide and the Birth of the Middle East* (Berkeley, CA: University of California Press 2012), 16.

⁸ Leslie Rogne Schumacher, *The Eastern Question in 1870s Britain Democracy and Diplomacy, Orientalism and Empire* (Cham: Palgrave Macmillan, 2023), 6–7.

⁹ Schumacher, *The Eastern Question*, 21.

¹⁰ Ангелина В. Манахова, «Организация и результаты работы британских корреспондентов во время русско-турецкой войны 1877–1878 годов» (Дис. канд. филол. наук, Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, 2019), 76; Сергей И. Косарев, «Русско-Турецкая война 1877–1878 гг. в оценках российской и английской периодической печати» (Автореф. дис. канд. ист. наук, ФГБОУ ВПО «Брянский государственный университет имени акад. И. Г. Петровского, 2012), 3; Екатерина М. Муминова, «Деятельность российских и иностранных корреспондентов на Балканах в годы русско-турецкой войны 1877–1878 гг.», *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. Ч. I. Общественные и гуманитарные науки* 38 (82) (2008): 243; Oleg A. Gokov, “Russia, Iran, and the ‘Eastern Question’ in the 1850s–1870s (Россия, Иран и «Восточный вопрос» в 1850-х–1870-х гг.)”, *Canadian-American Slavic Studies* 50, Issue 2 (2016): 180.

¹¹ Andrew Griffiths, *The New Journalism, the New Imperialism and the Fiction of Empire, 1870–1900* (London: Palgrave Macmillan, 2005), 26–27. Див. також Michael Temple, *The British Press* (New York: McGraw-Hill, 2008), 24; Joel H. Wiener, *The Americanization of the British Press, 1830s–1914* (London: Palgrave Macmillan, 2011), 92.

¹² Anna Green, *Cultural History* (London: Palgrave Macmillan, 2008), 4–10.

були доступні для продажу у книгарні рекламодавця¹³. Повідомлення помістили посеред інших схожих оголошень про нові друковані видання, тож його поява не видавалася б особливою, якби не час, у якому воно постало. 1877-й був третім роком Великої східної кризи — комплексу подій, пов'язаних із заворушеннями в Османській імперії, що почалися з повстання в Боснійському віялеті у 1875 р. і продовжилися низкою міжнародних спроб урегулювати ситуацію, повстанням у Болгарії та, зрештою, сербо-османською війною¹⁴. Однак політичні контексти можна лише побічно було помітити у цьому короткому тексті, на них промовистіше вказували опубліковані в тому ж номері статті про мобілізацію військ у Російській імперії чи промову королеви Вікторії, автори яких також зверталися до «Східного питання»¹⁵. Водночас оголошення, що налічувало одразу 17 найменувань творів різного жанру, що їх рекламодавець подав упорядкованим списком, виходило за межі політичного і переплітало одразу кілька різних контекстів, у відрізаних «двома словами страху»¹⁶.

У другій половині XIX ст. ринок преси в Сполученому королівстві розвивався значними темпами. Як зауважує Джонатан Сілберстейн-Лоеб, вікторіанські мислителі та реформатори Едвін Чадвік, Роланд Гіл і Джон Стюарт Мілл перенесли принципи класичної політичної економії з ринку товарів і послуг на ідеї, себто царину публічної сфери¹⁷. Такий поворот посприяв формуванню уявлень про «ринку ідей», одним із відгалужень якого була преса. Поряд із цим, протягом 1850-х рр. у Сполученому королівстві скасували так звані податки на знання, якими обкладали всі періодичні видання. До них, зокрема, належав податок на рекламу, який становив 3/6 пенні за оголошення до 1836 р., а опісля був зменшений до 1/6 пенні і скасований лише в 1855 р.¹⁸ Ці заходи мали колосальний вплив на ринок, оскільки дали змогу знизити собівартість

примірників. Доступнішою ставала і сировина: протягом 1870-х рр. до Сполученого королівства почали імпортувати порівняно дешевий папір із Єгипту. Усе це відкрило поле для інвестицій і появи нових газет, хоча назагал видавнича справа усе ще потребувала значних капіталовкладень¹⁹.

Пожвавлення також зумовлював розмах масового виробництва упродовж другої третини XIX ст. Зростання кількості товарів на ринку означало необхідність витратити більше коштів на рекламу. Оскільки дієвішого посередника для передавання інформації від виробника до споживача, аніж періодичні видання, станом на середину XIX ст. не існувало, газетні сторінки завжди були щільно заповнені інформацією про товари та послуги. Акциз на оголошення попервах стримував цей процес, однак після скасування «податків на знання» майже всі видання залишали достатньо багато місця для реклами на своїх шпальтах²⁰.

Важливі зміни відбулися і у сфері комунікацій. Протягом другої половини XIX ст. дедалі більше починають використовувати телеграф. У 1851 році було прокладено кабель під Ла-Маншем, а в 1866 р. встановлено зв'язок між Великою Британією і Канадою. Розвиток телеграфу був напроцуд важливим для газетярів, які намагалися забезпечити читачів цікавою, а головне — актуальною інформацією. Можливість отримати повідомлення у день, коли відбулася подія, покращувала якість новин, що, відповідно, могло привабити більше читачів. Ринок інформації ставав дедалі глобальнішим, а собівартість виробництва знижувалася²¹.

Усі окреслені перетворення мали на меті лише одне — задовольнити читацьку спільноту, попит якої невпинно зростав. Зокрема, цьому посприяло запровадження обов'язкової початкової освіти у 1870 р. Особливо зміни позначилися на прошарку кваліфікованих робітників, які були зацікавлені у дешевій і доступній інформації²². Завдяки газетам і журналам форму-

¹³ "The Eastern Question", *The Standard*, February 8, 1877, 8. Дані про кількість примірників див., наприклад, на сторінці 4 того ж числа.

¹⁴ Перебіг подій див., наприклад, у W. O. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and after: A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement, 1878–1880* (London: Methuen and Company, 1938), 1–36; Millman, *Britain and the Eastern Question*, 1–274.

¹⁵ "The Russian Mobilisation", *The Standard*, February 8, 1877, 3; "The Speech which the Queen...", *The Standard*, February 8, 1877, 5.

¹⁶ Звернення до «Східного питання» як до «двох слів страху» див. у "The visit of the Emperor of Austria...", *The Daily News*, March 29, 1875, 5.

¹⁷ Joel Silberstein-Loeb, "The Structure of the News Market in Britain, 1870–1914", *The Business History Review* 83, no. 4 (2009): 760.

¹⁸ Martin Hewitt, *The Dawn of the Cheap Press in Victorian Britain: The End of the "Taxes on Knowledge", 1849–1869* (London: Bloomsbury, 2014), 5.

¹⁹ Через те, що ринок був нестійким, поступово лєвова частка періодичних видань опинилася в руках у «газетних баронів», що, відповідно, частково спростовує твердження про пресу як незалежну «четверту владу» (див. Temple, *The British Press*, 22).

²⁰ До прикладу, станом на 1876 рік 12-сторінковий примірник *The Times*, який коштував три пенні, містив рекламу на п'яти сторінках. Зокрема, повністю були покриті дві перші та дві останні сторінки газети, а також три–п'ять колонок 10-ї сторінки. Поряд із цим, одразу п'ять із восьми сторінок *The Standard* (роздрібна ціна – один пенні) мали рекламні оголошення (повністю — перша і шоста–восьма сторінки, частково — четверта сторінка).

²¹ Irving Fang, *A History of Mass Communication: Six Information Revolutions* (London & New York: Routledge, 2016), 80.

²² Див. Temple, *The British Press*, 16.

валися читацькі мережі, що спільними ідеями об'єднували споживачів інформації із різних соціальних кластерів²³. Здебільшого такі спільноти були уявними, і поєднувало їх лише одночасне споживання інформації з газет. Бенедикт Андерсон назвав це явище «надзвичайним масовим ритуалом»²⁴. Поряд із цим, на думку Андерсона, масова друкована продукція сприяла появі однорідного мовного простору, що було однією з умов для формування національної уявленої спільноти²⁵. Однак, як зауважив у своїй статті Саймон Поттер, в умовах Британської імперії такі перетворення не так стимулювали розвиток націоналізму, як сприяли введенню розрізнених осередків до складу імперської структури²⁶.

Газети й журнали були комерційними, а тому конкурували за сюжети, щоб зацікавити свого читача якісним, а головне — оригінальним матеріалом, і в цьому контексті особливої ваги почали набувати матеріали сенсаційного характеру²⁷. Велика Східна криза 1875–1878 рр. стала одним із найбільших постачальників інформаційних приводів для таких матеріалів за всю другу половину XIX ст. Вона була майже «ідеальною» у контексті висвітлення на шпальтах періодичних видань Сполученого королівства. «Схід» в уявленні читацької публіки королівства поставав як щось загадкове, тож значний інтерес до подій не видається чимось дивним. Ба більше, для авторів це була добра нагода зіграти на «расових стереотипах», які часто діяли на користь видань²⁸.

На останню третину XIX ст. також припав початок розвитку масового книжкового ринку, що, відповідно, спонукало видавців рекламувати свою продукцію у газетах²⁹. Міжнародна криза 1875–1878 рр. також залишила свій відби-

ток у цьому процесі, стимулюючи виносити на шпальти газет огляди та рекламні оголошення про нові тексти, пов'язані із нею. Передусім ідеться про рекламу книжок і брошур, що містили згадку про «Східне питання»³⁰. Упродовж 1875–1878 рр. 130 рекламних матеріалів на сторінках *The Standard* мали згадки про «Східне питання», і поява кожного із них підкреслювала, що рекламодавці були впевнені в ознайомленості потенційних споживачів із можливими значеннями цього поняття³¹. Ба більше, ця тема поставала на сторінках газети ще до початку кризи, і автори зверталися до неї як до влучного риторичного елемента, що мав би підкріпити їхній аргумент³². Із цього погляду поява оголошення від 8 лютого 1877 р., яке пропонувало одразу 17 матеріалів під парасолькою знайомого читачам поняття, відповідала загальній тенденції до комерційного поширення знання про міжнародну кризу.

Водночас сам текст оголошення переплітав одразу кілька дискурсів, що оприявнювалися на сторінках щоденної преси. Розглядаючи дискурс як практику, що витворює об'єкт, про який їй ідеться, Мішель Фуко звертав увагу на шляхи, у які дискурси формують світобачення тих, хто їм підвладний³³. Питання про належність влади у знанні виступало наріжним у цьому контексті³⁴.

Оголошення від 8 лютого 1877 р. пропонує доволі гібридну картину для розуміння дискурсів, які проявляються через нього. Передусім, це були загальні медіадискурси, які формували редакція і автори *The Standard*. Ці дискурси не були сталими й самі по собі оприявнювали «обговорюване різноголосся» значень, що поставали на сторінках газет³⁵. Поряд із цим, видавець

²³ Andrew King, Alexis Easley, and John Morton, "Introduction", in *The Routledge Handbook to Nineteenth-Century British Periodicals and Newspapers*, ed. Andrew King, Alexis Easley, and John Morton (London & New York: Routledge, 2016), 4.

²⁴ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, 2nd ed (London: Verso, 1991), 35. В оригіналі Андерсон згадує про «*extraordinary mass ritual*». Український перекладач «Уявлених спільнот» називає цей ритуал «дивовижним». Однак епітет «надзвичайний» видається більш доцільним з огляду на те, що це явище постало зі щоденної (себто звичайної) дії.

²⁵ Anderson, *Imagined Communities*, 44.

²⁶ Simon J. Potter, "Webs, Networks, and Systems: Globalization and the Mass Media in the Nineteenth- and Twentieth-Century British Empire", *Journal of British Studies* 46, no. 3 (2007): 624.

²⁷ Martin Conboy, *Journalism: A Critical History* (London: SAGE Publications, 2004), 165; Wiener, *The Americanization of the British Press*, 3–4.

²⁸ Michelle Tusan, "Empire and the Periodical Press", in *The Routledge Handbook to Nineteenth-Century British Periodicals and Newspapers*, 160.

²⁹ Див. про тенденції Alexis Weedon, *The Economics of Book Production for a Mass Market, 1836–1916* (London & New York: Routledge, 2003), 31.

³⁰ Підрахунок автора на основі оцифрованих номерів газети *The Standard*, доступних у British Newspaper Archive: <https://britishnewspaperarchive.co.uk/>.

³¹ Уже наприкінці січня 1876 р. редакція *The Standard* опублікувала статтю про огляд нових книжок, зокрема праці Джеймса Льюїса Фарля «Турки та християни: розв'язання Східного питання» (див. "New Books", *The Standard*, January 31, 1876, 2). Вже у лютому того ж року газета почала рекламувати англomовний переклад книжки російського генерала Ростіслава Фадєєва «Думка про Східне питання», оригінал якої було опубліковано вперше ще в 1870 р. (див.: "Eastern Question", *The Standard*, February 16, 1876, 8; "Eastern Question", *The Standard*, February 17, 1876, 8; "Eastern Question", *The Standard*, February 21, 1876, 8, а також Ростіслав Фадєєв, *Мнєнє о восточномъ вопросе. По поводу послѣднихъ рецензій на "Вооруженныя силы Россіи"* (Санктпетербургъ: Въ типографіи департамента уѣделов, 1870).

³² "London, Friday, June 18", *The Standard*, 1875, June 18, 4.

³³ Див. короткий огляд у Green, *Cultural History*, 71.

³⁴ Patricia O'Brien, "Michel Foucault's History of Culture", in *The new cultural history*, ed. Lynn Hunt (Berkeley: University of California Press, 1989), 39.

³⁵ Поняття «обговорюване різноголосся» («dialogized heteroglossia») належить Михайлу Бахтіну, який використав його, щоб пояснити особливості різних «мов», які одна особистість

«Джон Мюррей» також витворював власний дискурс у своєму намірі рекламувати книжки, хоча його присутність не видається очевидною на перший погляд. Добірка матеріалів і порядок їхньої появи в газеті мав відповідати замовленню, зробленому рекламодавцем, тим самим роблячи його важливим творцем тлумачень для читачів. Менш очевидними постають політичні дискурси, пов'язані зі «Східним питанням». Їхню наявність може означити памфлет лідера ліберальної партії Вільяма Гладстона, опублікований під номером «7» в оголошенні. Зважаючи на те, що *The Standard* назагал мала консервативний характер, наявність цього памфлету, який до того розходився десятками тисяч копій, свідчить також про важливість дискурсу капіталізму комерціалізації знання у цьому контексті. Товарність оголошення, що містило згадку про памфлет, мала більше значення, ніж політичність змісту самого тексту. Поміщений серед інших вибраних книжок, він також ставав частиною рекламної стратегії видавця.

Зрештою, дискурс орієнталізму був також видимим у коротких рядках оголошення. Наявність книжок і менших текстів, присвячених землям і людям зі «Сходу», а також подорожніх записок, що зверталися до допитливості читачів, неявно посилювала образ різниці між «Сходом» і «Заходом». Рекламний текст витворював Орієнт, накладаючи відомі рекламодавцеві уявлення про «Схід» на потребу продати ці уявлення читачеві, зацікавленому дізнатися більше про частину світу, що повсякчас виринала на сторінках газет під час міжнародної кризи, що тривала. Таке переплетіння контекстів усе ж лишало простір для додавання нових елементів, які могли резонувати зі споживачем. Поряд із згадками про тексти, присвячені пророку Мохамеду (номер 1 у переліку), автори оголошення також помістили інформацію про «Посібник про Росію», де йшлося, зокрема, про столиці Російської імперії, а також «Подорожі до Східного Кавказу» Артура Каннінгама. Останні два тексти, що були поміщені наприкінці списку, доповнювали різноманіття рекламованої літератури, об'єднаної під заголовком «Східне питання».

Варіативність рекламованих текстів також дає змогу по-новому поглянути на саме визна-

чення «Східного питання», яка поставало на сторінках *The Standard*, адже воно не вписується в усталене в історіографії уявлення про нього як про питання, пов'язане з майбутнім Османської імперії. Це класичне тлумачення також було прив'язаним до політичної історії останньої третини XIX ст., а тому навіть у недавніх розвідках про інтелектуальний вимір понять його тлумачать саме в прив'язці до міжнародної політики³⁶. Водночас звернення до нього в складеному рекламному оголошенні розширювало спектр значень, яке автори закладали у поняття. У цьому разі воно не було прив'язане лише до Османської імперії як ключового об'єкта, рекламодавці пропонували під його парасолькою ознайомитися з окремими частинами імперії, а також міжетнічними відносинами. Османська імперія не поставала як цілість, а радше презентувала сукупність фрагментованих часток, кожна з яких окремо мала б зацікавити читача.

Питання «майбутнього» також є неочевидним в оголошенні, позаяк жоден із рекламованих текстів не розкривав можливі варіанти його розв'язання. Натомість читачам пропонували заглибитися в його минуле через листи Артура Велслі, першого герцога Веллінгтона, тим самим «історизуючи» поняття, непрямо наголошуючи на його тяглоті³⁷. Поряд із цим, більшість позицій усе ж зверталися до контексту сучасності, пропонуючи ознайомитися з географічними та політичними обставинами, що склалися на 1877 рік. Більшість із згаданих текстів мали підкреслювати момент, у якому жили читачі, тим самим звертаючись до їхньої зацікавленості щодо розуміння цього моменту. «Східне питання» поставало як зручний інструмент, через який можна було підсилити цю зацікавленість.

Уявлена географія «Східного питання», що її пропонували читачам, також поставала різноманітною, що виводило її поза межі уявленої Османської імперії. У своїй класичній праці Джон Маріотт обмежував територію «Східного питання» Балканським півостровом і Стамбулом, себто місцевістю, де протягом перших років Великої східної кризи відбувалися протистояння³⁸. Ця запропонована рамка простежу-

могла використовувати в різних соціальних середовищах (Green, *Cultural History*; 69). Зі свого боку, Мартін Конбой звертається до «різноголосся» саме в контексті розвитку британської преси, яка пропонувала своїм читачам одночасний доступ до «простору діалогу», в якому різні голоси газетярів могли переплітатися навіть у межах одного видання. Див.: Martin Conboy, *The Language of Newspapers: Socio-Historical Perspectives* (New York: Continuum International Publishing Group, 2010), 4–5.

³⁶ Див., наприклад: Rafael A. Arslanov and Elena V. Linkova, “Evolution of the perception of the eastern question by Russian liberals in the second half of the 19th century”, *The International History Review* (2021): 1250–1272.

³⁷ Про історизацію «Східного питання» див.: William Kelley, “Intellectuals and the Eastern Question: ‘Historical-Mindedness’ and ‘Kin Beyond Sea’, c. 1875–1880” (PhD diss., University of Oxford, 2017), 13.

³⁸ Marriott, *The Eastern Question*, 2–3.

ється і в інших уже розглянутих вище працях, хоч назагал дослідники не часто акцентували на територіальному вимірі «питання». Рекламодавці *The Standard* також привертали увагу до Балкан і подій на них, пропонуючи, окрім уже згаданого памфлету В. Гладстона, нарис з історії та сучасності «Герцеговини та Боснії» і книжку про життя «поміж турками та болгарами»³⁹. Поряд із цим, однак, вони також згадали посібники з «Туреччини в Азії», «Єгипту» чи «Росії». Перші два тексти резонували із тлумаченнями «Східного питання», які пропонували інші автори *The Standard*. Зокрема, Єгипет як частина «Східного питання» вже поставав роком раніше після купівлі британським урядом акцій Суецького каналу, хоча станом на 1877 р. про нього у цьому контексті вже не згадували⁴⁰. Поряд із цим, реклама текстів про Росію і про подорож до Південного Кавказу радше вибивалася із загальної картини, адже досі дописувачі газети тлумачили Російську імперію хіба як «зовнішнього» учасника «Східного питання», що не є при цьому його частиною. Звернення до Росії у цій добірці підкреслювало інструменталізацію питання і його уявлену привабливість як упізнаваного маркера для потенційних споживачів.

Згадка в рекламному оголошенні про текст дослідника і дипломата Генрі Роулінсона «Англія та Росія на Сході», щоправда, також вирізняється на тлі інших, позаяк його працю було присвячено Центральній Азії. Вперше цю книжку було опубліковано ще у 1875 році, і тоді *The Standard* присвятила кілька матеріалів їй та особі її автора. Зокрема, в статті від 2 листопада 1875 р. анонімний автор підкреслював, що «сер Генрі Роулінсон присвятив своє життя східним питанням»⁴¹. Географічно ці «східні питання» охоплювали Індію, Персію та Афганістан. У контексті останнього дописувач звертав увагу читачів на те, що Г. Роулінсон виступав за відхід від політики «майстерної бездіяльності» й утворення бар'єру в Афганістані, щоб стримати експансію Російської імперії, представляючи це як підхід до «Східного питання»⁴². Ще раніше, 27 березня 1875 р. у *The Standard* вийшов огляд книжки Роулінсона, автор якого виснував, що

це — найцінніший посібник зі «Східного питання»⁴³. У передмові до своєї праці Роулінсон також зазначив, що вона є «*Manual for students of the Eastern question, comprises five papers on the recent history and political condition of Central Asia, and one on its Geography*» (виділення автора. — С. Я.)⁴⁴. Відповідно, автор вводив Центральну Азію у географічні межі «Східного питання», а повідомлення про його працю у рекламному тексті за майже два роки після її виходу у світ могло допомогти читачам переконатися у цьому. Щоправда, згадка про неї серед інших, несхожих видань, вилучала намір Роулінсона представити особливе тлумачення самого поняття і натомість вводила його працю у множину значень, запропонованих рекламодавцем.

Поява розлогого рекламного оголошення в газеті *The Standard* у лютому 1877 р. унаочнила зміни у визначенні й використанні вже ustalених політичних тлумачень поняття «Східне питання». Використання його як об'єднаної ланки для текстів, доступних для продажу в лондонському видавництві у часі кризи 1875–1878 рр., надавало товарності «Східному питанню», відокремлюючи його від звичних дискурсів, пов'язаних із міжнародними відносинами, і підкреслюючи нові, зокрема медійний і комерціалізований. Зміна була помітна і в значеннях, які автори оголошення закладали в нього. Замість звернення до майбутнього територій на «Сході», воно поставало доволі статичним відбитком знайомої читачам теперішності у поєднанні з відлунням схожих попередніх криз. Водночас значення не були прив'язані виключно до Османської імперії, а радше підкреслювали різні фрагменти, що були як у її географічних межах, так і поза ними. Уявлена географія поняття також була доволі обширною, об'єднуючи невеликі анклавні на Балканах із доволі невизначеною «Центральною Азією». Поряд із цим, добираючи для рекламного повідомлення потрібні праці, рекламодавці не обов'язково враховували ті значення поняття, які закладали автори рекламованих текстів. Натомість вони припасовували дібрані назви до їхнього власного уявленого «Східного питання». У такий спосіб змінювалася сама функція останнього. Поряд із суто політичним значенням, воно ставало добре продаваним ярликом, а тому — важливою частиною щоденного споживання знання в Британській імперії 1870-х рр.

³⁹ “The Eastern Question”, *The Standard*, February 8, 1877, 8.

⁴⁰ “England and the Suez Canal”, *The Standard*, 1875, November 27, 5; “England and the Suez Canal”, *The Standard*, November 29, 1875, 5; “England and the Suez Canal”, *The Standard*, December 3, 1875, 5. Останні згадки про Єгипет у контексті «Східного питання» траплялися в газеті ще в квітні 1876 р. (див. “France”, *The Standard*, April 10, 1875, 6; “Egyptian Finance”, *The Standard*, April 11, 1875, 5).

⁴¹ “The existence of any person...”, *The Standard*, November 2, 1875, 4.

⁴² *Ibid.*

⁴³ “England and Russia in the East”, *The Standard*, March 27, 1875, 3.

⁴⁴ Henry Rawlinson, *England and Russia in the East. A Series of Papers on the Political and Geographical Condition of Central Asia* (London: J. Murray, 1875), V.

Bibliographic References

- Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. 2nd ed. London: Verso, 1991.
- Arslanov, Rafael A., & Elena V. Linkova. "Evolution of the perception of the eastern question by Russian liberals in the second half of the 19th century". *The International History Review* (2021): 1250–1272.
- Auchterlonie, Paul. "From the Eastern Question to the Death of General Gordon: Representations of the Middle East in the Victorian Periodical Press, 1876–1885". *British Journal of Middle Eastern Studies* 28, no. 1 (2001): 5–24.
- Blake, Richard. *Disraeli*. New York: St. Martin's Press, 1967.
- Conboy, Martin. *Journalism: a Critical History*. London: SAGE Publications, 2004.
- — —. *The Language of Newspapers: Socio-Historical Perspectives*. New York: Continuum International Publishing Group, 2010.
- Dwyer, F. J. R. "A. Cross and the Eastern Crisis of 1875–8". *The Slavonic and East European Review* 39, no. 93 (1961): 440–458.
- "Eastern Question". *The Standard*, February 16, 1877.
- "Eastern Question". *The Standard*, February 17, 1877.
- "Eastern Question". *The Standard*, February 21, 1877.
- "Egyptian Finance". *The Standard*, April 11, 1875.
- "England and Russia in the East". *The Standard*, March 27, 1875.
- "England and the Suez Canal". *The Standard*, December 3, 1875.
- "England and the Suez Canal". *The Standard*, November 27, 1875.
- "England and the Suez Canal". *The Standard*, November 29, 1875.
- Fadiev, Rostislav. *Mnenie o "vostochnom" voprose. Po povodu poslednih recenzij na "Vooruzhennyya sily Rossii."* Sankt-peterburg: V tipografii departamenta udielov, 1870.
- Fang, Irving. *A History of Mass Communication: Six Information Revolutions*. London & New York: Routledge, 2016.
- "France". *The Standard*, April 10, 1875.
- Gokov, Oleg A. "Russia, Iran, and the 'Eastern Question' in the 1850s–1870s (Rossiya, Iran i ' Vostochnyj vopro' v 1850-h–1870-h gg.)". *Canadian-American Slavic Studies* 50, Issue 2 (2016): 177–221.
- Green, Anna. *Cultural History*. London: Palgrave Macmillan, 2008.
- Griffiths, Andrew. *The New Journalism, the New Imperialism and the Fiction of Empire, 1870–1900*. London: Palgrave Macmillan, 2005.
- Hewitt, Martin. *The Dawn of the Cheap Press in Victorian Britain: The End of the "Taxes on Knowledge", 1849–1869*. London: Bloomsbury, 2014.
- Case, Holly. *The Age of Questions or, A First Attempt at an Aggregate History of the Eastern, Social, Woman, American, Jewish, Polish, Bullion, Tuberculosis, and Many Other Questions over the Nineteenth Century, and Beyond*. Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2018.
- Kelley, William. "Intellectuals and the Eastern Question: 'Historical-Mindedness' and 'Kin Beyond Sea', c. 1875–1880". PhD diss., University of Oxford, 2017.
- King, Andrew, Easley, Alexis, & John Morton, eds. *The Routledge Handbook to Nineteenth-Century British Periodicals and Newspapers*. London & New York: Routledge, 2016.
- Kosarev, Sergej I. "Russko-Tureckaya vojna 1877–1878 gg. v ocenkah rossijskoj i anglijskoj periodicheskoj pečati." Avtoref. dis. kand. ist. nauk, FGBOU VPO "Bryanskij gosudarstvennyj universitet imeni akad. I. G. Petrovskogo," 2012.
- "London, Friday, June 18". *The Standard*, 1875, June 18.
- Macfie, A. L. *The Eastern Question, 1774–1923, revised edition*. New York: Longman, 1996.
- Manahova, Angelina V. "Organizacija i rezul'taty raboty britanskih korrespondentov vo vremja russko-tureckoj vojny 1877–1878 godov." Dis. kand. filol. nauk, Moskovskij gosudarstvennyj universitet imeni M. V. Lomonosova, 2019.
- Marriott, John A. R. *The Eastern Question: a Historical Study in European Diplomacy*. Oxford: Clarendon Press, 1917.
- Massingham, Henry William. *The London Daily Press*. New York and Chicago: Fleming H. Revell Company, 1892.
- Medlicott, W. O. N. *The Congress of Berlin and after: A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement, 1878–1880*. London: Methuen and Company, 1938.
- Millman, Richard. *Britain and the Eastern Question, 1875–1878*. Oxford: Clarendon Press, 1979.
- Muminova, Ekaterina M. "Deyatel'nost' rossijskih i inostrannyh korrespondentov na Balkanah v gody russko-tureckoj vojny 1877–1878 gg." *Izvestiya Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta im. A. I. Gercena, Ch. I. Obščestvennye i gumanitarnye nauki* 38, no. 82 (2008): 243–249.
- "New Books". *The Standard*, January 31, 1878.
- O'Brien, Patricia. "Michel Foucault's History of Culture". In *The new cultural history*. Edited by Lynn Hunt. Berkeley: University of California Press, 1989.
- Potter, Simon J. "Webs, Networks, and Systems: Globalization and the Mass Media in the Nineteenth- and Twentieth-Century British Empire". *Journal of British Studies* 46, no. 3 (2007): 621–646.
- Rawlinson, Henry. *England and Russia in the East. A Series of Papers on the Political and Geographical Condition of Central Asia*. London: J. Murray, 1875.
- Schumacher, Rogné Leslie. *The Eastern Question in 1870s Britain Democracy and Diplomacy, Orientalism and Empire*. Cham: Palgrave Macmillan, 2023.
- Silberstein-Loeb, Joel. "The Structure of the News Market in Britain, 1870–1914". *The Business History Review* 83, no. 4 (2009): 759–788.
- Swartz, Martin. *The Politics of British Foreign Policy in the Era of Disraeli and Gladstone*. London: The Macmillan Press, 1985.
- Temple, Michael. *The British Press*. New York: McGraw-Hill, 2008.
- "The Eastern Question". *The Standard*, February 8, 1877.
- "The existence of any person...". *The Standard*, November 2, 1875.
- "The Russian Mobilisation". *The Standard*, February 8, 1877.
- "The Speech which the Queen...". *The Standard*, February 8, 1877.
- "The visit of the Emperor of Austria...". *The Daily News*, March 29, 1875.
- Thomson, George Carslake. *Public Opinion and Lord Beaconsfield*. Vol. I. London: MacMillan and Co., 1886.
- Tusan, Michelle. *Smyrna's Ashes: Humanitarianism, Genocide and the Birth of the Middle East*. Berkeley, CA: University of California Press, 2012.
- Vinogradov, Vladlen N. *Balkanskaya epopeya knyazya A. M. Gorčakova*. Moskva: Nauka, 2005.
- Weedon, Alexis. *The Economics of Book Production for a Mass Market, 1836–1916*. London & New York: Routledge, 2003.
- Wiener, Joel H. *The Americanization of the British Press, 1830s–1914*. London: Palgrave Macmillan, 2011.

Y. Yashchuk

TO SELL THE ‘EASTERN QUESTION’: ADVERTISING IN THE BRITISH PENNY PRESS DURING THE GREAT EASTERN CRISIS OF THE 1870s

This article analyses how the “Eastern Question” was becoming a part of consumerist culture in the British Empire during the Great Eastern Crisis of 1875–1878. For a long time, scholars looked at the concept of the “Eastern Question” through the lens of the history of diplomacy and political history, and even the recent works that attempt to approach it from new angles, do not go beyond the limits of the political. Focusing on an extensive piece of advertisement published in the London daily penny newspaper “The Standard” in February 1877, the article questions the presumed certainty of the concept. Involving the approaches from the history of media and cultural history, it demonstrates that the “Eastern Question” was commodified during the international crisis of 1875–1878 and became a useful tool for the book publishers and newspersons to promote their products. Presuming the readers’ familiarity with the concept, they used the openness of its interpretations to include the titles they needed to the newspaper advertisement. Such a utilitarian approach to the concept allowed the authors to vary its meanings in order to highlight the points they wanted to convey to the potential consumers of knowledge.

Keywords: “Eastern Question”, British daily press, advertisement, consumption, Great Eastern crisis, XIX century.

Матеріал надійшов 20.04.2024

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Орел Ю. В.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКОГО КОМІТЕТУ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ У 1902–1903 рр.

У статті висвітлено діяльність Полтавського комітету Революційної української партії у 1902 і 1903 рр. і опубліковано відозви, написані й надруковані членами місцевого осередку. Метою є вивчення діяльності цього підрозділу партії, аналіз його політичної програми та введення в науковий обіг відозв, які він створив. На підставі розгляду документів слідчих проваджень, відкритих унаслідок викриття вказаної групи наприкінці 1903 р. Полтавським губернським жандармським управлінням, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ, спогадів учасників і аналізу прокламацій встановлено, які саме напрями діяльності були характерними для цієї групи, як було організовано її підпільну роботу. Порівняння діяльності Харківського і Полтавського комітетів РУП дає можливість зробити висновок про спільну організацію і методи боротьби. Аналіз відозв Полтавського комітету РУП проливає світло на формування української політичної думки того часу, що дає змогу зрозуміти ідейні передумови розколу партії у 1904 р. Стаття містить невідомі раніше факти про функціонування РУП на Полтавщині та імена її учасників, більшість із яких пізніше стала видатними діячами українського політичного руху та Української революції. Особливо наголошено на ролі Миколи Порша як одного з очільників місцевого осередку РУП і пізніше голови Центрального комітету партії. У висновках констатовано необхідність подальшого вивчення історії цієї першої на терені Російської імперії української політичної партії і такого джерела з історії української політичної думки, як відозви.

Ключові слова: Революційна українська партія (РУП), український національний рух, відозви, Микола Порш, ЦДІАК України.

Появу українських політичних партій на терені Російської імперії зумовлено було посиленням колоніального тиску з боку влади, яка намагалася дорівнювати іншим європейським імперіям, поширюючи експансіоністську політику на Балкани і Далекий Схід. Для реалізації цих амбіцій царат посилював економічний тиск на населення, а військовий призов постійно зростав. У таких обставинах український національний рух набув форм організованої політичної боротьби. В умовах функціонування режиму, що забороняв будь-які легальні форми опозиційної діяльності, було створено Революційну українську партію (РУП). Вивчення діяльності цієї першої української партійної організації на теренах Російської імперії і її політичної програми є важливим завданням української історичної науки.

Активне вивчення історії РУП розпочалося відразу після закінчення визвольних змагань українського народу, оскільки як у науковців, які залишилися на території, підконтрольній радянській владі, так і у тих, яким довелося емігрувати, виникла потреба переосмислити політичні рішення, які було прийнято в попередні десяти-

ліття, щоб знайти причини краху надій на створення незалежної держави. Одним із перших таких досліджень стала праця В. Дорошенка, опублікована у Львові у 1921 р.¹ Історію партії автор представив крізь призму дискусії про мету її політичної діяльності: боротьба за незалежну українську державу, як це було сформульовано в «Самостійній Україні» В. Міхновського, чи першочергове вирішення соціально-економічних проблем, вважаючи, що питання національного визволення українців мало б вирішитися внаслідок перемоги соціалістичної революції. Урешті прихильники другого напрямку змогли створити значну наукову історіографію з вивчення РУП, працюючи в 1920-ті рр. в СРСР. Низку праць і статей із цього питання підготував О. Гермайзе², в роботах якого проаналізовано також і партійну агітаційну літературу. Зокрема, підкреслено важливе значення прокламацій: «Вільні громади РУП спромоглися на добре

¹ В. Дорошенко, «Революційна українська партія (РУП) (1900–1905 рр.)», в *Нарис з історії Української соціал-демократичної партії* (Львів, 1921).

² О. Гермайзе, *Нариси з історії революційного руху на Україні*, т. 1, *Революційна українська партія (РУП)* (Київ, 1926).

устатковані друкарні і техніка їхніх видань, треба сказати, була бездоганна... Силу прокламацій друкували на гектографі»³. Важливо зазначити, що кілька розділів першого тому «Нарисів з історії революційного руху на Україні» автор присвятив аналізу агітаційної літератури РУП і питанню завезення її з Галичини, а у додатках опублікував 53 партійні відозви, класифікуючи їх так: перші відозви (1902–1903 рр.); відозви щодо російсько-японської війни; відозви щодо подій революції 1905 р.; відозви, присвячені пропаганді теоретично-програмових і тактичних питань; «сезонні» відозви до сільськогосподарського батрацтва; першотравневі відозви; відозви до селянства, робітництва та інтелігенції певного села чи міста щодо загальнополітичних або місцевих подій; відозви студентських і середньошкільних організацій РУП; відозви Української соціалістичної партії та «Самостійна Україна»; декларація спілки про розкол РУП.

Важливі дослідження після Другої світової війни були пов'язані з провідними істориками суспільно-політичної думки України, які працювали в еміграції: А. Жука⁴, І. Лисяка-Рудницького⁵, Т. Гунчака⁶, П. Феденка⁷.

Від 1930-х рр. вивчення історії РУП в радянській Україні було неможливе, тож нові дослідження з'явилися тільки після падіння комуністичного режиму. Новий погляд на розвиток української політичної думки початку ХХ ст. викладено у праці В. Головченка⁸. Він представив історію РУП як шлях «соціал-демократизації протягом 1902–1903 рр.»⁹. Автор показав, як змінювалася позиція очільників руху від проголошення у № 1 часопису «Гасло» за 1902 р. першочерговим завданням «осягнення політичної свободи»¹⁰ до відмови від брошури «Самостійна Україна» в № 1 згаданого часопису за 1903 р.¹¹ і «переході РУП із самостійницьких позицій на федералістські»¹².

³ О. Гермайзе, «25 ліття Рев. Укр. Партії (РУП)», *Життя і революція* 3 (1925): 21.

⁴ А. Жук, «Революційна українська партія», *Український вісник* 24/25 (1943).

⁵ І. Лисяк-Рудницький, «Напрями української політичної думки», в *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, т. 222, *Праці Історико-філософської секції* (Львів, 1991), 45–70.

⁶ *Українська суспільно-політична думка у ХХ столітті*, упор. Т. Гунчак, т. 1 (1983).

⁷ П. Феденко, *Україна у ХХ столітті* (Лондон: Наше слово, 1959).

⁸ В. Головченко, *Від «Самостійної України» до Союзу Визволення України: нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст.* (Харків: Майдац, 1996).

⁹ Там само, 24.

¹⁰ Там само, 25.

¹¹ Там само, 29.

¹² Там само, 31.

А. Павко наголошував на поширенні рупівської агітаційної літератури на селі, зокрема під час хвилі заворушень, які охопили Харківську і Полтавську губернії у 1902 р.¹³, традиційно підкреслюючи, що в роки становлення партії брак єдиної загальноновизнаної програми ослаблював її.

Значний внесок у вивчення історії політичних партій зробив також С. Наумов¹⁴, у роботах якого акцент зроблено на встановленні року заснування РУП, аналізі партійних періодичних видань, поглядів окремих її діячів, розколах, яких зазнавала партія протягом свого існування. Однак питання перших років діяльності РУП у місцевих осередках, організація конкретної партійної роботи спеціально не розглядалися.

Окремо варто згадати класифікацію джерел з історії української політичної думки кінця ХІХ — початку ХХ ст. І. Михальського, в якій є також і джерела до вивчення РУП. Автор зазначив про важливість вивчення такого виду джерел із цієї теми, як агітаційні листівки, наголосивши на «необхідності проведення серйозної роботи з їх виявлення і публікації»¹⁵.

В останні роки дещо зменшився інтерес до цієї теми, але варто згадати статті О. Федькова¹⁶, О. Тимошенка¹⁷ і дисертаційну роботу І. Гірича¹⁸.

Документів, які висвітлюють перші роки діяльності РУП, зберіглося небагато, це нечисленні спогади безпосередніх учасників подій (А. Жука¹⁹, М. Галагана²⁰, Ю. Колларда²¹, В. Андрієвського²², Н. Романович-Ткаченко²³, П. Капельгородського²⁴) і листи, яким удалося

¹³ А. Павко, *Політичні партії, організації в Україні: наприкінці ХІХ — початок ХХ століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля* (Київ: Вид-во «Іван Федоров», 1999), 71.

¹⁴ С. Наумов, *Український політичний рух на Лівобережжі 90-і рр. ХІХ ст. — лютий 1917 р.* (Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006).

¹⁵ І. Михальський, *Джерела з історії українських політичних партій кінця ХІХ — початку ХХ ст.* (Луганськ, 2003), 223.

¹⁶ О. Федьков, ««Товариш Павлов» і розкол РУП», *УІЖ* 3 (2015): 88–107.

¹⁷ О. Тимошенко, «Еволюція РУП: від автономії до самостійності», *Проблеми гуманітарних наук. Серія: Історія* 38 (2016): 50–76.

¹⁸ І. Гірич, *Українська історична та суспільно-політична думка Наддніпрянщини національно-демократичного спрямування (середина ХІХ — початок ХХ століття)* (Київ, 2017).

¹⁹ А. Жук, «Моя журналістська діяльність. І. На Наддніпрянській Україні, до еміграції (1901–1907)», *Український самостійник* 7–8 (1960): 31–40.

²⁰ М. Галаган, *З моїх споминів (1880-ті — 1920)* (Київ: Темпора, 2005).

²¹ Ю. Коллард, *Спогади юнацьких днів 1897–1906: українська студентська громада в Харкові і Революційна українська партія* (Торонто: Срібна Сурма, 1972).

²² В. Андрієвський, *Три громади: спогади з 1885–1917 рр.* (Львів, 1938).

²³ Н. Романович-Ткаченко, «На дорозі до революції», *Україна* 4 (1925): 103–128.

²⁴ П. Капельгородський, «Записки семінарста», в *Твори*, т. 2 (1982), 5–76.

пережити буремні події ХХ ст.; документи репресивних органів влади, зокрема жандармських і охоронних відомств Російської імперії, яким належало викривати таку заборонену політичну діяльність, а отже діячі партії, які потрапили в поле зору царських жандармів, не зацікавлені були давати покази проти себе. Кожне з цих джерел є обмеженим і неповним. Зважаючи на це, особливим видом документів є відозви РУП, які були безпосередніми свідченнями становлення і розвитку політичної думки учасників руху. Навіть при тому, що документів, які б проливали світло на діяльність РУП у 1902–1903 рр. (до розгрому, якого зазнала партія наприкінці 1903 р.), небагато, вони все ще залишаються маловивченими.

У фонді Полтавського губернського жандармського управління, який зберігається у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (далі — ЦДІАК України), виявлено документи, які висвітлюють діяльність місцевого осередку РУП у 1902–1903 рр. і містять цінні відомості про організацію та політичні погляди учасників, — це документи жандармських розслідувань і вилучені під час їх проведення відозви. Окремі агітаційні листівки, підписані Закордонним комітетом РУП і Вільною Громадою РУП (без зазначення місця, але ймовірно Київського комітету, оскільки саме так він підписував свої інші листівки²⁵), видав Антонін Дучинський у 1928 р.²⁶ Автор описував діяльність Полтавського комітету РУП, але серед чотирьох опублікованих листівок не навів тих, що виготовлені саме місцевим осередком.

Однак особливо цінними для вивчення стану політичної думки учасників РУП першого періоду діяльності у 1902–1903 рр. є саме відозви, підписані Полтавським комітетом РУП, які щасливо збереглися до наших днів.

Унікальність відозв Полтавського комітету РУП 1902–1903 рр. у тому, що вони написані місцевими діячами і мали бути близькими і зрозумілими для місцевих мешканців, селян і міщан Полтавської губернії.

Основна діяльність, яку провадив Полтавський комітет РУП у 1902–1903 рр., полягала у розповсюдженні відозв і друкованих брошур українською мовою²⁷. Це було викрито жандар-

мами наприкінці 1903 р. (більшість обшуків у членів полтавської групи проведено у ніч із 8 на 9 грудня). Багато відозв і брошур вилучили, але, ймовірно, більшість осіла в руках тих, для кого вони були написані.

Друкування і розповсюдження листівок українською мовою у Російській імперії вважали злочинною діяльністю, тож її організатори наражалися на небезпеку кримінального переслідування. Особливий відділ департаменту поліції 19 березня 1904 р. нагадував начальнику Полтавського губернського жандармського управління: «Відповідно до найвищого веління від 18/30 травня 1876 р. всі взагалі видання малоросійським нарідчям, надруковані всупереч правил російського правопису особливим шрифтом відомим під назвою “кулішівка” безвідносно до їхнього змісту, заборонені для обігу в межах імперії»²⁸.

Про виготовлення і поширення листівок поряд з агітацією, як основним напрямом діяльності РУП того часу, йдеться у спогадах близького до полтавської групи члена Харківського комітету Ю. Ж. Колларда, який описав і діяльність підпільних майстерень із тиражування листівок, і способи їх розповсюдження. Варто зазначити, що навіть таким примітивним, але простим способом, як гектографічний друк, можна було виготовити велику кількість друкованої продукції. Ті гектографовані листівки, які нині зберігаються в ЦДІАК України, мають достатню якість і доступні до прочитання, хоча відтоді минуло 120 років. Сам процес друку також описано у спогадах Ю. Колларда: «Друкувалося спочатку на гектографі, а потім в маленький типографії, яка працювала в с. Терешках біля Полтави на хуторі гімназисток Якубовської і Петровської. У цій типографії видруковано між іншим і прокламацію “Шандрівський страйк”»²⁹ (опубліковану в першому номері газети «Селянин», авторство листівки А. Жук приписував Д. Антоновичу³⁰). Те, що розповсюдження партійної літератури було основним напрямом роботи партії, підтверджував у спогадах і М. Галаган³¹.

Саме прокламації «Шандрівський страйк» (26 екземплярів), за повідомленнями жандармів, було виявлено в різних місцях містечка Барішівки 30 червня 1903 р. Ймовірно, не всі розповсюджені у той день прокламації потрапили до рук місцевого урядника, а багато листівок із закли-

²⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). Ф. 320, оп. 1, спр. 2138, арк. 418–419.

²⁶ А. Дучинський, «Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901–1905 роки», в *За сто літ: матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття*, кн. 2 (1928), 283–320.

²⁷ ЦДІАК України. Ф. 320, оп. 1, спр. 205, арк. 122–126.

²⁸ Там само. Арк. 202.

²⁹ Коллард, *Спогади юнацьких днів*, 93.

³⁰ А. Жук, «Автобіографія Дмитра Антоновича», *Сучасність* 1 (1961): 110.

³¹ Галаган, *3 моїх споминів*, 101.

ком «Тож будемо змовлятися скрізь, по всіх селах України, будемо страйкувати, будемо боротися з панами»³² дійшли до своїх читачів.

Документи жандармських органів влади свідчать, що царські чиновники зіткнулися з досить активною і результативною агітаційною роботою РУП на Полтавщині. Це підтверджують і особисті свідчення учасників. 1901 року Ю. Коллард згадував: «Протягом літа весь Кобеляцький повіт був буквально закиданий нашою літературою»³³.

Низку таких фактів зафіксували і жандарми. Наприклад, надруковану прокламацію «Револьюційна Українська Партія. День 1 мая»³⁴ за підписом Закордонного комітету РУП, а отже завезену на територію Російської імперії нелегальним способом, широко розповсюджували по селах Полтавщини у 1903 р. Зокрема, такі листівки було надіслано поштою до сіл Пустовійтівка Роменського повіту³⁵ і Кононівка Пирятинського повіту³⁶, а в листах, надісланих до сіл Пирого і Великі Кринки Кременчуцького повіту, виявили сім таких прокламацій. Імовірно, сотні листівок не було виявлено, і вони потрапили до адресатів.

Окрім прокламацій, рупівці часто розповсюджували й іншу літературу, зокрема газету «Селянин»³⁷, яку, звісно, могли завозити на Полтавщину тільки контрабандним шляхом. Згідно з жандармськими рапортами 1902–1903 рр., у містечках і селах Полтавщини можна було легко натрапити на відозви й газети, видрукувані Закордонним комітетом РУП.

Листівки виготовляли масовими накладками й розповсюджували в місцевостях, де діяли агітатори партії. Одним із найвідоміших осередків РУП на Полтавщині було м. Лубни (де в той час проживав М. Порш). За повідомленням лубенського повітового справника, «в перших числах травня місяця в м. Лубни селянці с. Солониця Засульської волості Агафії Кулибкіній під час базарювання невідомими було підкинута до кошика гектографована прокламація під заголовком “Револьюційна Українська Полтавщина³⁸ партія”. 3 травня 1903 р. зранку на хуторі Яківщина Засульської волості місцевим мешканцем Юхимом Сухинею знайдено на вулиці поблизу двору один екземпляр такої ж прокламації. Під

час неоголошеного слідства встановлено, що того ж дня, 3 травня, знайдені такого ж змісту прокламації по одному екземпляру селянами хут. Яківщина Ігнатом Бондаренком та Григорієм Бондаренком, а шість примірників знайдено пастухами мешканцями хут. Квітки Василем Матвійовичем Гранченком та Григорієм Денисовичем Козиним на дорозі з м. Лубни до м. Миргород, по якій за їхніми свідченнями перед цим пройшов високого зросту чоловік, блондин, з маленькою рудою борідкою, одягнений в жовту суконну тужурку, в великих чоботях і чорному картузі». Попри заходи з розшуку за вказаними прикметами особа молодика не була встановлена, також неможливо було з'ясувати, хто саме розповсюджував згадані прокламації³⁹. Всі ці листівки фігурували як підкинуті.

У 1903 р., коли у справі РУП почалося слідство, жандарми не особливо заглиблювалися у суть її політичної програми, а розглядали її поряд з іншими партіями імперії (в якій будь-яку політичну діяльність було заборонено). Але у разі намагання аналізувати виголошені у відозвах положення, виявлялося, що погляди на майбутнє загальноімперських партій і РУП кардинально відрізнялися. Наприклад, переяславський справник так охарактеризував виявлену ним прокламацію «До селян! Боріться — поборе! Передайте з рук до рук з хати до хати!» видання РУП 1902 р.: «...в них викладено малоросійською мовою витяг з історії Малоросії і заклик до народу збиратися разом, організувати свої таємні каси, товариства і готуватися до великого повстання»⁴⁰. У додатковому поданні на ім'я начальника Полтавського губернського жандармського управління згаданий справник так описав зміст знайдених листівок: «...коротко викладені події грабунків помість, здійснені минулого року селянами Харківської і Полтавської губерній, суд над цими селянами та наслідки суду, потім заклик до народу про влаштування товариств і кас для загального повстання, закінчується вона словами “Геть царя! Геть панство! До зброї! РУП”»⁴¹.

Упродовж першого періоду діяльності партії спостерігалось недостатнє теоретизування про мету політичного руху і шляхи її досягнення. Проте активній і пристрасній молоді, яка вважала себе долученою до українського революційного руху, з перших же днів довелося зіштовхнутись із досвідченими і агресивними супротивни-

³² ЦДІАК України. Ф. 320, оп. 1, спр. 138, арк. 406 зв.

³³ Коллард, *Спогади юнацьких днів*, 96.

³⁴ Оpubлікована Гермайзе, *Нариси з історії революційного руху*, 356–358.

³⁵ ЦДІАК України. Ф. 320, оп. 1, спр. 138, арк. 28.

³⁶ Там само. Арк. 37, 37 зв.

³⁷ Там само. С. 138.

³⁸ Так у документі. Там само. Арк. 145, 145 зв.

³⁹ Там само. Арк. 145, 145 зв., 147, 147 зв.

⁴⁰ Там само. Арк. 181, 181 зв.

⁴¹ Там само. Арк. 182.

ками, лівими загальноімперськими партіями⁴², які перебували на піку популярності. Це впливало на формування політичних поглядів рупівців, ставило їх перед оманю вибору завдання політичного руху — національного чи соціального звільнення. Тогочасна політична думка не готова була однозначно пов'язати ці дві мети воедино. Однак поступово деякі члени організації усвідомили, що навіть гіпотетичне вирішення соціального питання в разі реалізації програми соціалістичного революційного руху не вирішить питання колоніального гноблення українського народу в межах імперії. Усі політичні рухи соціалістичного спрямування були вороже налаштовані до розгортання національних рухів, що спиралося на постулати теоретиків комуністичного руху К. Маркса і Ф. Енгельса, які відмовляли представникам центрально-європейських народів (окрім польського і угорського) у праві на існування, зараховуючи їхній рух до контрреволюційного⁴³. Їхні послідовники, сучасники РУП, вбачали в українському національному рухові хоч і слабкого, але конкурента.

Брак згуртованого проводу ослаблював партію. Уже з перших років у партії виокремилася крило, яке вважало, що вирішення соціального питання є першочерговим для українського народу. Представники цього крила згуртувалися навколо Закордонного комітету РУП та Д. Антоновича. Водночас на Полтавщині, як свідчать наведені нижче відозви, формувалася інша позиція, основана на демократичній платформі, яка пов'язувала питання національного і соціального визволення як такі, що є однаково важливими для виживання українського народу. М. Порш, який на той час був одним із провідних діячів Полтавського комітету партії, став виразником таких поглядів⁴⁴. Пізніше ці два підходи до розуміння завдань руху проявилися у полеміці між Д. Антоновичем (стаття «Неіснуюче питання», 1904 р.) і М. Поршем (стаття «З приводу існуючого питання», 1905 р.).

Микола Порш — безумовно центральна постать РУП на Полтавщині того часу. Він був представником Полтавського комітету на першому організаційному з'їзді партії у Києві у 1902 р.⁴⁵ Вже на цьому зібранні окреслилися основні розбіжності між лідерами. Порш і його

однодумці обстоювали позицію, сформульовану у брошурі «Козаччина»: «...вільна, самостійна українська держава без хлопа і без пана»⁴⁶, а у відозві полтавців (див. документ № 1), яка, ймовірно, датується кінцем 1902 р., закликали «...теперішній лад Російського царства зруйнувати і утворити, щоб ні пана, ні хама, щоб були всі рівні...». Отже, полтавці виступали за поєднання національного, соціального і політичного визволення як основної програмної мети партії. Це пришвидшувало розрив з іншою групою РУП, яка воліла зближення з соціалістами⁴⁷.

Стан політичної думки в РУП до арештів наприкінці 1903 р. М. Порш у спогадах характеризував так: «Національна партія була без національної програми»⁴⁸. Він наголошував, що відданість ідеям класової боротьби була простою «фразеологією», що відповідала найбільш популярним той час у суспільстві настроям, але не давала відповіді на те, як це може допомогти українському народові. В. Андрієвський так переосмислював події тих років: «Як-таки в нелегальній українській брошурі, де все можна говорити, не говорилося нічого про національний гніт нашого народу?»⁴⁹. Він підкреслював, що заходи, які вони пропонували (страйк і бойкот), не вели до реального покращення життя селянина, зміни соціальної структури суспільства чи ліквідації самодержавного політичного режиму.

Розгромним для РУП виявився 1903 р. Микола Порш так про це писав: «Наприкінці 1903 року найголовніші вільні громади (комітети) партії — харківську, київську та полтавську — жандармерії повелося майже цілком знищити, і мало не всі її видатні інтелектуальні сили опинилися по тюрмах. Такого самого лиха зазнали одночасно і дрібніші вільні громади. Члени Центрального комітету партії, що завжди працювали по місцевих організаціях, теж сиділи по різних в'язницях. Багато визначних членів партії, що ще лишалися на волі вимандрували за кордон до Львова, де знаходився Закордонний комітет РУП і партійне видавництво»⁵⁰.

Повертаючись до діяльності Полтавського комітету РУП, варто зазначити, що за результатами жандармського слідства у 1903–1904 рр. як обвинувачених було притягнуто 50 осіб (І. Сидоренко, М. Гмиря, І. Рудичів, П. Терлецький, А. Шкурагов, В. Фідровський, А. Приходько,

⁴² Федьков, «Товариш Павлов», 88–107.

⁴³ Ф. Енгельс, «Борьба в Венгрии», в К. Маркс и Ф. Энгельс, *Сочинения*, т. 6 (Москва: Политиздат, 1956), 175–186; Ю. Орел, «Революція 1848–1849 рр. у слов'янських народів в радянській історіографії», *Наукові записки НАУКМА: Історичні науки* 21 (2003): 62.

⁴⁴ Коллард, *Спогади юнацьких днів*, 98.

⁴⁵ А. Жук, «Пам'яті Миколи Порша», *Сучасність* 1 (1962): 54.

⁴⁶ *Козаччина* (Чернівці, 1902), 5.

⁴⁷ Тимошенко, «Еволюція РУП», 60.

⁴⁸ М. Порш, «На спільному шляху», в *Симон Петлюра в молодості. Збірка споминок* (Львів, 1936), 32.

⁴⁹ Андрієвський, *Три громади*, 103–104.

⁵⁰ Порш, «На спільному шляху», 31.

О. Зайцев, І. Панченко, Ф. Шпак, І. Мороз, М. Компанієць, Т. Білошапка, М. Сосновський, М. Кохановський, О. Осмяловський, П. Комліченко, О. Гайдівська-Потапович, П. Аронський, М. Левицька, М. Порш, Г. Іваницький, К. Шаревський, О. Гнатевич, М. Якубовська, Є. Гах, М. Стришинський, В. Панченко, Ф. Пашкевич, Т. Пашкевич, Я. Андріяшев, П. Малик, М. Бакайчеко, І. Гоголь, А. Погорілий, Я. Граб, І. Тютунник, К. Овчаренко, І. Кравченко, Г. Міхновський, Г. Огородній, С. Огородній, М. Огородній, І. Косенко, Ю. Лавриненко, О. Очкаленко, Ф. Калина, А. Кучерявенко, А. Мишта, В. Ватажек)⁵¹, але як свідки у справі проходили тисячі.

Найбільшим досягненням цієї першої політичної організації українців на терені Російської імперії було ознайомлення широких мас населення з програмою боротьби за незалежність. Це стало можливим завдяки агітаційній роботі й розповсюдженню партійної літератури, як надрукованої центральним і закордонним комітетами РУП, так і місцевими осередками — київським, харківським, полтавським.

Достеменно відомо зі спогадів Ю. Колларда, що Харківський комітет РУП до березня 1903 р. видав п'ять відозв. Імовірно, в Полтаві місцевий осередок так само самостійно складав і друкував відозви, а кількість випущених за цей час листівок була співставною. Три з таких відозв, підготовлених Полтавським комітетом РУП, опубліковано нижче. Вони є важливими свідченнями розвитку української політичної думки. Документи № 1 та № 3 раніше не публікували, а документ № 2 оприлюднив О. Гермайзе за підписом «Київська вільна громада (комітет) Революційної Української партії»⁵² без зазначення дати публікації і посилання на джерело, що не дає можливості визначити час і обставини, за яких листівку вилучили жандарми (Київський комітет міг її випустити пізніше першої появи на Полтавщині після переїзду М. Порша). Усі три прокламації виготовлено гектографічним способом у 1902–1903 рр. У відозві № 1 щодо місця і року її друкування зазначено «2 Полтавщина 3», тож можна припустити, що це третя листівка за 1902 р., надрукована цим осередком, оскільки листівка друга за 1903 р. зберіглася (це документ № 3, опублікований нижче). Ця прокламація має фізичні втрати по лівому краю, що позначено [*]. Прокламації № 1 і 2 було виявлено поблизу хутора Тарнавщина Лубенського повіту Полтавської

губернії 20 березня 1903 р.⁵³ За свідченнями, які відклялися в жандармській справі, на цьому хуторі на той момент проживала Л. Яновська, яку у згадані дні відвідав В. Вислоух. За кілька днів він зустрівся в Лубнах із М. Поршем та О. Кірстою. Пізніше, 14 квітня, відозви № 2 і 3 було виявлено у с. Білики Миргородського повіту Полтавської губернії⁵⁴.

Документи подано з частковим дотриманням графічних і мовних особливостей авторів.

Важливо звернути увагу на текст цих прокламацій. Кожна із них починається зі звертання «Панове громадяне!» (що є підтвердженням для гіпотези про полтавське походження документа № 2). Це контрастує з прийнятими в тогочасному суспільстві формами звертання і свідчить про новий погляд на соціально-політичну основу майбутньої держави, оснований на рівності та визнанні невід'ємних громадянських і політичних прав кожного члена суспільства — громадянина. Звертання «Панове громадяне!» використовували полтавський і харківський осередки⁵⁵ РУП у 1902–1903 рр., відокремлюючи в такий спосіб себе від решти революційних партій імперії, які використовували заклик «Товариші!»⁵⁶. Київський комітет РУП у листівці за жовтень 1902 р. вживав звернення «Панове товариші!», пізніше — «Товариші!»⁵⁷.

У відозві № 2, яку автор підписав «Полтавщина № 1, 1903», зазначено, яку саме державу хочуть побудувати представники РУП — демократичну представницьку республіку. У тексті наведено вісім вимог щодо зміни політичного устрою на території України: 1) установа представницької демократії («Нехай сам народ управляється через своїх виборних людей сам собою без всяких царів»); 2) запровадження громадянських свобод, зокрема свободи зібрань; 3) скасування станового поділу та встановлення рівності всіх перед законом і особистої недоторканності; 4) свобода віросповідання (з критикою православної церкви, яка була інструментом упокорення українського народу під час соціально-політичного і національного гноблення); 5) свобода слова; 6) свобода використання української мови в офіційних установах («...для українців повинні бути українські, а не московські школи, університети, газети, журнали, книжки на українській мові; в судах,

⁵³ ЦДІАК України. Ф. 320, оп. 1, спр. 138, арк. 4, 4 зв.

⁵⁴ Там само. Арк. 408, 408 зв., 417, 417 зв.

⁵⁵ Див. листівку про засудження Хоми Качура у Гермайзе, *Нариси з історії революційного руху*, 296–297.

⁵⁶ Наприклад, листівка Партії соціалістів-революціонерів. ЦДІАК України. Ф. 320, оп. 1, спр. 138, арк. 411.

⁵⁷ Гермайзе, *Нариси з історії революційного руху*, 293, 297.

⁵¹ ЦДІАК України. Ф. 320, оп. 1, спр. 206, арк. 74–77 зв.

⁵² Гермайзе, *Нариси з історії революційного руху*, 299–301.

банках, почтах і інших державних місцях повинна бути наша українська мова»); 7) справедливе вирішення питання земельної власності шляхом усуспільнення; 8) націоналізація підприємств. Останні два пункти нав'язані найбільш популярним на той час соціалістичним поглядом на проблеми нерівномірного і несправедливого розподілу благ і відображали стан розвитку політичної думки тогочасної спільноти. Аналіз відозв Полтавського комітету РУП за 1902–1903 рр. доводить відданість вказаного осередку республікансько-демократичним ідеям, сформульованим М. Міхновським у брошурі «Самостійна Україна»: «...не тільки існувати, як живі істоти, ми хочемо жити як люди, як громадяне, як члени вільної нації»⁵⁸. Ці листівки, написані й надруковані на гектографі власноруч представниками нового покоління української інтелігенції, свідчили про їхнє розуміння головної світової ідеї тієї доби, що народи мають бути суверенними і самостійно приймати рішення щодо власного політичного майбутнього. Це об'єднує український політичний рух того періоду з боротьбою інших поневолених народів світу, для яких завдання національного визволення було першочерговим. Однак у провідних державах світу на той час на порядку денному було питання несправедливого розподілу багатств, яке пропонувала вирішити ідеологія соціалізму, саме тому українському політичному рухові, що тільки став на шлях організованої політичної боротьби, було так складно протистояти агресивній риториці лівих сил і обстоювати думку, що першопричиною бідності українського народу є несправедливе російське колоніальне панування.

Дослідження агітаційної роботи, яку у 1902–1903 рр. проводив Полтавський комітет РУП, засвідчує успіхи у поширенні поглядів цієї політичної сили. Навіть та кількість листівок, брошур, оповідань, яку вилучили жандарми під час викриття згаданої групи наприкінці 1903 рр., свідчила, що думки, які несли її учасники, ширилися селами і містечками Полтавщини та охоплювали широкі народні маси. Український визвольний рух зрештою набув організаційних форм, заснувавши Револуційну українську партію, яка успішно діяла, створивши функціональні осередки, а завдяки успішним формам агітаційної роботи політичні погляди її учасників поширювалися серед представників різних соціальних груп українського народу.

⁵⁸ М. Міхновський, *Самостійна Україна* (Львів: друкарня С.В.У., 1917), 22.

№ 1

Револуційна Українська Партія — РУП

Панове громадяне! Велика неправда діється на світі. Погляньте круг себе [*] оком. Дивіться: один чоловік змалку до сивого волосся зранку до [*]тяжко, скаженно працює, години світлої не має за щоденною роботою, [*] живе в тісній убогій хаті, вмирає з голоду, холоду і з різної хвороби; темний, чорний, заляканий, безправний. Се — мужик, робітник. Другий нічого ніколи не робить, палець об палець не вдарить за все своє легке життя, і за це живе в багатих палацах, сито їсть, п'яно п'є, має всякі права і крім того біленькими ненапруженими ручками ще полює пригноблені спина тих, що роблять на його. Се — пан. Через що ж се так? Через що селянин не бачить того хліба, що власними руками засіяв, звозив і змолотив панові, вмираючи з голоду? Через що робітник на фабриці ніколи й не бачить тих шовків і оксамитів, що власними руками виробляє, ходячи в пошарпаній простій одежі? Через що ж той пан, що тільки покрикував на селянина, продає той змолочений хліб і тільки шикуює собі в тих шовках та оксамитах, що виткали робітники на фабриках? Через що ті самі пани [*]сього збирають з нас усякі податки на податки і ділять їх між собою? Через що ж вони ще забирають наших дітей у солдати, забивають там їм голови і посилають потім «УСМИРЯТЬ» нас, як ми хоч косо подивимось на якого-небудь пана? Через що, пани браття?!

[*]дний піп, підлиза панський, чиновник кожний та свій ще дурень [*], говорять завше, що так вже Бог зробив: пани повинні панувати, а мужики — свині пасти. І дурень сій брехні повірить. Але ж [*] голову на плечах і знаєм добре, що брехня це не поправді [*]таке. А діється неправда ся того, темні ми, що так забиті, що не знаємо своєї сили. А сила наша, панове — велика сила, тільки не знаємо як ради їй дати. Нас, селян та робітників — мільйони, з нас цар та пани роблять і свою силу — солдатів, якими тільки і держаться. А панів, панове, стільки, що на одного робітника прийшлося би по маленькому клаптику. Але велика наше сила та дурна; дурна, бо немає їй порядку, не можна її всю разом направити на панів. А коли б ми з'єднали всю силу свою, коли б згуртувались усі як один — не було б у нас не мужика, ні пана, не танцював би один тоді, як другий з голоду вмирає; не сміялись би веселі, як ридала сирота; не робив би вже один на другого, не панував би ніхто. Нам треба єднатись, нам треба збирати свої сили разом вст [*] вителів своїх. А для цього треба робити ось що:

Треба, щоб у кожному селі декілька розумних та чесних таких людей збалакались потайно від других, з'єднались між собою, такий із себе гурток. І не для п'янства, не для розбою, не для [*] той гурток, а для спасення своїх ближніх, а для визволення себе і дітей своїх із неволі панської. Велика вага лягла на людей, але і слава їм буде велика.

І от коли складеться сей гурток, хай кожен з його знає, що він відда[ється] для сеї боротьби з панами. Кожен з цього гуртка повинен пильно сліду[вати] громадськими справами і всяку неправду царя, пана, попа, начальства пояснювати всім і кожному. На сходах, ярмарках, базарах, на улицах, в хатах повинен роз'яснити всякому про царську та панську [*], да можна (але так щоб не взнало начальство) повинен він роздавати своїм [*] от такі, як цей, папірчики і всякі книжечки. Де говориться про долю [*]. До свого ж гуртка потрібно приймати тільки таких людей, на яких можна покластись, що вони щиро бажають служити своїм ближнім, що вони не [віддають] товаришів панам на глум та кару. Коли ж в тому селі, де є такий гурток, [пан] буде обдирати селян, коли буде давати малу поденну чи яку там платню за роботу, повинен вияснити це робітникам і умовити їх зробити страйк, себто: [*] у пана робить поки той не дасть такої платні, яку скажуть самі робітники, коли захоче взяти з других сусідніх сіл робітників, треба оповістити тамошні гуртки про страйк і не допустити, щоб свої брати псували справу на користь ворогові-пану. Пан хоч не хоче, а мусить заплатити стільки, скільки вимагатимуть страйщики.

Заклавши у себе на селі гурток, ці самі люди повинні пильнувати, щоб і в других селах, чи йихні чи так знайомі люд, що бажають добра собі і ближньому, теж сходилися. Вони знов своїм же чередом далі закладали по других селах такі ж гуртки. Коли ж Україна буде усіяна такими гуртками, тоді кожне село, кожен повіт (уйизд) [*] будуть знати через свій гурток, що робиться навіть за тисячі верств, бо кожен гурток буде подавати в другий що, де і як зробилося. От коли б так робили селяни до полтавських повітів, коли б вони були з'єднані, то царське військо з наших же селян [*], стали б не тільки полтавці та харківці, але уся Україна. Тоді б цар не насмілювався видати нашим-дітям солдатам стріляти в своїх батьків та братів. Тоді б кожне село через своїх голов саме коли, у який день чи тиждень треба вставати на панів, коли треба піддержувати братів. Коли б тоді були такі гуртки, то замість того, щоб підставлять свої спини під [*] кулі, усі б села зразу б відмовились плати-

ти налоги і посилать своїх дітей у солдати. А коли б се зробили, то у царя та панів зразу б не стало їхньої сили, себто ні грошей, на [*]. Та коли ж коли ж сих гуртків ні у полтавців, ні у кого не було. Через те то і взяли пани [*] і покарали так тяжко нещасних сміливих полтавців. Тільки тепер селяни зрозуміли [*], всім вставати, що треба єднатись, і почали вже закладати по селах такі гуртки. Наша сила, пани-браття, у гурті! Але треба, щоб у гуртках сих були такі люде, які в розум [*] з панами; треба, щоб вони самі могли кожному своєму товаришові роз'яснити правду, треба, щоб вони і самі добре знали, чому учити і як научати других. Таких поки що мало ще, бо пани і цар наумисне не учать сільських дітей, щоб очі [*], до того ще й самі селяни погано роблять, що одривать дітей од науки до роботи. [*] не треба вуха попускати. Самим людям з гуртка треба читати от-такі папірчики [*]рати кожне слово пильно і розумно. Ці ж книжки і папірчики друкують і роз[дають] потайно від панів та начальства наші товариші, такі ж українці (хохли) [*] люди грамотні і вчені. По великих городах по всій Україні єсть великі гуртки таких наших товаришів, що покладають все життя своє на визволення менших братів [*] робітників із кайданів — панів та царя. Такий гурток городських українців зветься Громада Революційної української партії, а гуртки по селах зуться «[*] селян Революційної української партії». А всі люде, що знаходяться чи в городських гуртках чи гуртках селян зуться вкупі Революційна українська партія. То, інакше кажучи, така величезна розкидана скрізь громади, які хочуть теперішній лад Російського царства зруйнувати і утворити, щоб ні пана, ні хама, щоб були всі рівні і щоб тільки той мав хліб, хто власними руками буде виробляти його.

Єднаймося ж пани-браття, закладаймо гуртки і приставаймо до Революційної української партії до громади, що скине з себе тяжке і прокляте [*], що виведе і старого і малого і бідного і убогого на шлях БРАТЕРСТВА, РІВНОСТІ І СВОБОДИ.

2 Полтавщина 3** Вільна Громада РУП

* Текст втрачено.

** Так у документі.

ЦДІАК України. Ф. 320, оп. 1, спр. 138, арк. 6, 6 зв.

№ 2 ⁵⁹

Панове громадяне! Радісна чутка дійшла до нас з села. Чули ми, що скинули Ви з себе той

⁵⁹ Гермайзе, *Нариси з історії революційного руху*, 299–301.

страх перед панами, що сковував і мову, і руки батьків наших. Чули ми що збулися ви надії на панську ласку і самі взялися помагати собі. Радісно чути це. Радісно чути, що і мужик хоче бути людиною, що і він хоче за свій кривавий піт мати крашу долю та людське життя. І гірко дивитися як цей самий мужик бойиться подумати про пана погано, гірко дивитися як знесилений безустанною працею несе останні копійки попові за те лиш, що той прохарамарка молитву. Усе на світі б'ється за долю, усе грудьми стає за життя. Один мужик наш покійно гне шию і низько скида шапку перед тим, хто гнітить його, хто впрягає його мов скотину. Бойиться мужик, бойиться і не знає, що велику силу він держить у руках. Не знає сердега що як би схотів, як подивився ввесь як один чоловік... гай, гай! ...куди б і ділися пани!.. Та бойиться, дуже бойиться мужик: за панщину били його пани та панята, за волю скубли ті самі пани та ще й ненажерна казна, тепер б'ють і деруть ті самі пани. Та коли ж буде край, коли ж мужик нарешті спочине і зазна чогось кращого від плугу, коси, голоду та казенних податків? А як ви думаете коли? Ніколи, люде добрі, ніколи! Може чекаєте, що пан візьме да і поділиться з вами землею і сам захоче робити? Може гадаєте, що царь не буде знущатися з вас? Довго ж вам доведеться чекати, більш, мабуть, того, що чекали... І довго не буде спочинку вам, хлібороби! І дітям вашим не знати його, поки хоч крихта надії буде в вас на панів і царя. Кровью і потом вмиватиметесь ви і діти ваші. Стон і плач буде піснею вашою, голод і сльози будуть вам їжа і питте. І коли ви вже звикли до цього, коли думаете, що ви вже не люде, а худоба, котра повинна годувати панів і царя, коли не бажаєте кращою долі, то так вам і треба. Гніть же трусливо своїй спини. Скидайте шапки перед своїми катами — панами та царем. Ви не люде, а покійна скотина. А всякий, хто почуває, що він людина, всякий, кого душить панське ярмо, хто хоче скинути його с плеч своїх і встати до бою з царем і панами, бо цар і пани то кодрло єдине. Не кидайте ж того, що так почали, збирайтесь з силами, їднайтесь до купи, і коли вже настане той час, що страху не буде перед паном, тоді такі і права ми будемо помагати:

1. Нас душать і гнітять пани, і коли ми встаємо проти них, за них уступа пан із своїм військом із наших синів. Через це ми вимагаємо: ГЕТЬ ЦАРЯ І ВСІХ МІНІСТРІВ ЙОГО, що втопають в розкошах на наші гроші. НЕХАЙ САМ НАРОД УПРАВЛЯЄТЬСЯ ЧЕРЕЗ СВОЙИХ ВИБОРНИХ ЛЮДЕЙ САМ СОБОЮ БЕЗ ВСЯКИХ ЦАРІВ*.
2. Тепер коли робітники і селяни збираються в гуртки та громади для того, щоб легше боротись з панами, цар насилає жандарми та військо хапати нас, пороти різками і садити в тюрму за те лиш, що ми вимагаємо більшій платні за свою тяжку працю. Тим то ми вимагаємо: КОЖНИЙ МАЄ ПРАВО БЕЗ ДОЗВОЛУ НАЧАЛЬСТВА ЗБИРАТИСЬ, ДЕ ХОЧЕ, КОЖЕН МАЄ ПРАВО СКЛАДАТИ ГУРТКИ ТА ГРОМАДИ, ДЛЯ ЧОГО ВІН САМ ЗАБАЖАЄ.
3. Тепер всякий староста, старшина, всякий справник, земський начальник має право селянина пороти різками і бити, в той самий час, коли дворян, купців і других не мають права і пальцем зачепити. Тепер дворянам, купцям громадам і іншим [па]нам усякі права та привілеї, а селанам тільки різки та кулак. Тим ми вимагаємо: ПО ВСІЙ НАШІЙ УКРАЇНИ НЕ ПОВИННО БУТИ НІЯКИХ НІ ДВОРЯН, НІ ГРАЖДАН, НІ СЕЛЯН, НІ МІЩАН; ВСІ ПОВИННІ БУТИ РІВНІ, РІВНІЙИ МАТИ ПРАВА, І НІХТО НІ КОГО НЕ МАЄ ПРАВА НЕ ТІЛЬКО ПОРОТИ, АЛЕ Й ПАЛЬЦЕМ ТОРКНУТИ.
4. Тепер всяких штундарів, молоканів і других сектярів садовлять в тюрму за те, що вони збираються і молотяться по своїому. Тепер тільки той вважається за повноправного, хто слуха православного попа. Ми ж вимагаємо УСЯКИЙ, ХТО Б ВІН НЕ БУВ, ЧИ МАГОМЕТАНІН, ЧИ КАТОЛІК, ЧИ ІУДЕЙ, ЧИ ЛЮТЕРАНІН МАЄ ОДНАКОВЕ ПРАВО З ІНШИМ ЧОЛОВІКОМ, ЯКОЇ ХОЧ ВІРИ. ХТО ХОЧЕ МОЛИТИСЬ, ХАЙ МОЛИТЬСЯ, ЯК ЗНАЄ; НЕ ХОЧЕ МОЛИТИСЬ НІЯК — ТО ЙОГО ВОЛЯ І КАРАТИ ЗА СЕ НІХТО НЕ МАЄ ЖОДНОГО ПРАВА.
5. Тепер за кожне вільне слово проти царя або пана хапають і садять в тюрму, тепер тих людей, що кажуть селянам боротись проти панів за крашу долю і самих селян, що змовляються проти пана і царя, хапають і садовлять в тюрму. Ми ж вимагаємо: НЕХАЙ КОЖНОМУ ДОЗВОЛЕНО БУДЕ ГОВОРІТИ ПО ПРАВДІ ВСЕ, ЩО ВІН СОБІ ХОЧЕ І ПРО КОГО ХОЧЕ.
6. Ми, українці, не маємо права говорити на своїй мові по школах, судах, ми не маємо своїх ні газет, ні книжок, ми повинні вчитись російською мовою, котрої ми не розуміємо. Через те ми вимагаємо: ПО ВСІЙ НАШІЙ ЗЕМЛІ, ЩО ЗВЕТЬСЯ УКРАЇНОЮ, ДЕ ЖИВУТЬ УКРАЇНЦІ, ДЛЯ УКРАЇНЦІВ ПОВИННІ БУТИ

УКРАЇНСЬКІ, А НЕ МОСКОВСЬКІ ШКОЛИ, УНІВЕРСИТЕТИ, ГАЗЕТИ, ЖУРНАЛИ, КНИЖКИ НА УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ; В СУДАХ, БАНКАХ, ПОЧТАХ І ІНШИХ ДЕРЖАВНИХ МІСЦЯХ ПОВИННА БУТИ НАША УКРАЇНСЬКА МОВА. В ШКОЛАХ ПОВИННІ ВЧИТИ ДІТЕЙ НАШИХ БЕЗ ГРОШЕЙ, В СУДАХ ДІЛА ВЕСТИ НА КАЗЕННИЙ КОШТ.

7. Тепер земля належить панам, казні, тим, хто нічого не робить, не працює. Бідні, голодні селяни мають обмаль землі, працюють на панів та цар! Ми ж вимагаємо: НЕХАЙ ЗЕМЛЯ НАЛЕЖИТЬ ДО ТИХ ЛЮДЕЙ, ХТО ПРАЦЮЄ, ЗЕМЛЯ ПОВИННА НАЛЕЖАТИ НЕ ДО ОКРЕМИХ ЛЮДЕЙ, А ДО УСІЄЙ ГРОМАДИ ПРАЦЮЮЧИХ ЛЮДЕЙ.

8. Тепер селяни, робітники працюють тяжко на фабриках і заводах, копальнях, володіють же цими фабриками, заводами та копальнями люде, що не працюють. Ми ж вимагаємо: НЕХАЙ ФАБРИКИ, ЗАВОДИ, КОПАЛЬНІ НАЛЕЖАТИ ДО ТИХ, ХТО НА НИХ ПРАЦЮЄ, — ДО СЕЛЯН, ДО РОБІТНИКІВ.

Боріться же за се, панове громадяне! Збирайтесь в гуртки, в громади, обмірковуюте свою долю, змовляйтесь як вам вибитись з недолі, як скинути панів та царя, і коли ви свого добьетесь, коли будете мати в руках всі сі права, тоді і праця буде вам лехко, і пана не буде, і діти не мертвуть з голоду. Про се докладніше написано в книжках: «Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина», «Власна земля», «Страйк чи бойкот», «Козаччина», «Самостійна Україна» і інших.

І грудьми повстанемо за наші вимоги; душу віддамо за діло святе, і правда засяє і нам, і дітям нашим.

Вільна Громада Революційної української пратїи

Полтавщина, № 1, 1903 р.

* Так у документі.

ЦДІАК України. Ф. 320, оп. 1, спр. 138, арк. 418, 418 зв.

№ 3

№ 2. *Хто роздає оці листи.*

Панове громадяне! До ваших рук часто густо доходять різні листи і книжечки, в котрих пишеться про вашу гірку долю та про ті кривди, що вам день у день чинять пани, попи та уряд (на-

чальство). Пишеться у тих листах та книжечках, що селянинові нема чого на панську та царську ласку надіятися, що треба надіятись на самих себе, чуєте ви, що щира правда написана в тих листах, але не знаєте від кого ті щирі листи. Ходє, правда, чутка між вами, мов би то пишуть ті листи студенти, що покінчили вчення, та цар ім служби не дає — от вони і бунтують та й люде до бунту підмовляють. Але ж немає люде добрі більшої брехні, ніж оце; цю брехню вигадали начальство, попи та пани, щоб обдурювати селян. Подумайте сами: хіба б так у царя не знайшлося студентам служби, коли б тільки вони захотіли продати цареві свою душу і совість та згодилися би чинити над вами, люде, усякі здирства, знущатися з вас, поневірятися вами. В тім то і річ, що студенти, як і кожен чесний чоловік, ні за які гроші не хочуть продавати совісті і честі. Вони хочуть самі жити по правді і вимагають, щоб і другі люде жили по правді. Але це не до серця урядові (начальству), бо все життя його засноване на неправді. Бачучи тільки тоді можна буде жити по правді, коли звалимо та знесемо оце начальство. Розумні та чесні люде заклали з себе той гурт-громаду, що зветься Українською революційною партією. Громада ця покляла вирядувати нарід з-під царя та панів, скинути силою те начальство, що не тільки не допомагає народові, а ще й душить, обдирає його й не дає вільно дихнути. В громаді цій не самі тільки студенти, є там усякі люде, навіть багацько селян та робітників, і живуть вони не де далеко, а таки поміж вами, панове селяне, по селах та городах. Від їх то йдуть до вас книжки і листи. Люде добрі, тепер ви не самі, бо за вас стали кращі і розумніші люде нашої землі України. Сором же вам буде, коли ви будете одвертатись від їхньої помочі та щирої ради і будете мовчки, мов ті воли тягти царське та панське ярмо. Чи воно ще вам не обридло, чи мало дітей ваших повмирало з голоду та злиднів, чи мало знущаються з вас усі ці пани, попи та усяке начальство? Годі тоді терпіти наругу. Годі спати. Годі віддавати свою криваву працю ледацюгам.

Ставайте усяк, хто почуває неправду та не хоче буди царським та панським бидлом, ставай усякий до боротьби з царем та панами за кращу долю, за краще життя, за святу правду, ставай усякий до гурту УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПАРТІЇ.

Полтавщина

№ 2 1903 року

ЦДІАК. Ф. 320, оп. 1, спр. 138, арк. 409.

Bibliographic References

- Andrievskiy, V. *Try hromady: spohady z 1885–1917 rr.* Lviv, 1938.
- Doroshenko, V. “Revoliutsiina ukrainska partiia (RUP) (1900–1905 rr.)”. V *Narys z istorii Ukrainskoi sotsial-demokratychnoi partii.* Lviv, 1921.
- Duchynskiy, A. “Revoliutsiina ukrainska partiia (RUP) na Poltavshchyni za arkhivnym materialamy 1901–1905 roky”. V *Za stolit: materialy z hromadskoho y literaturnoho zhyttia Ukrainy XIX i pochatkiv XX stolittia.* Kn. 2 (1928).
- Engels, F. “Borba v Venhryi”. V Marks K. & F. Engels. *Sochynenyia.* T. 6. Moskva: Polytzdat, 1956.
- Fedenko, P. *Ukraina u XX stolitti.* London: Nashe slovo, 1959.
- Fedkov, O. ““Tovarysh Pavlov” i rozkol RUP”. *Ukrainskyi itsorchnyi zhurnal* 3 (2015): 88–107.
- Halahan, M. *Z moikh spomyniv (1880-ti — 1920).* Kyiv: Tempora, 2005.
- Hermaize, O. “25 littia Rev. Ukr. Partii (RUP)”. *Zhyttia i revoliutsiia* 3 (1925): 21.
- — —. *Narys z istorii revoliutsiinoho rukhu na Ukraini.* T. 1, *Revoliutsiina ukrainska partiia (RUP).* Kyiv, 1926.
- Hirych, I. *Ukrainska istorychna ta suspilno-politychna dumka Naddnyprianschchyni natsionalno-demokratychnoho spriamuvannia (seredyna XIX — pochatok XX stolittia).* Kyiv, 2017.
- Holovchenko, V. *Vid “Samostiinoi Ukrainy” do Soiuzu Vyzvolennia Ukrainy: narys z istorii ukrainskoi sotsial-demokratii pochatku XX st.* Kharkiv: Maidan, 1996.
- Hunchak, T., red. *Ukrainska suspilno-politychna dumka u XX stolitti.* T. 1. 1983.
- Kapelhorodskiy, P. “Zapysky seminarysta”. V *Tvory.* T. 2 (1982).
- Kollard, Y. *Spohady yunatskykh dnev 1897–1906: ukrainska studentska hromada v Kharkovi i Revoliutsiina ukrainska partiia.* Toronto: Sribna Surma, 1972.
- Kozachchyna.* Chernivtsi, 1902.
- Lysiak-Rudnytskyi, I. “Napriamy ukrainskoi politychnoi dumky”. V *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka.* T. 222. *Pratsi Istoryko-filosofskoi sekti.* Lviv, 1991.
- Mikhnovskiy, M. *Samostiina Ukraina.* Lviv: drukarnia S.V.U., 1917.
- Mykhalskyi, I. *Dzherela z istorii ukrainskykh politychnykh partii kintsia XIX — pochatku XX st.* Luhansk: Alma-mater, 2003.
- Naumov, S. *Ukrainskyi politychnyi rukh na Livoberezhzhi 90-i rr. XIX st. — liutyi 1917 r.* Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 2006.
- Orel, Y. “Revoliutsiia 1848–1849 rr. u slovianskykh narodiv v radianskii istoriografii”. *Naukovi zapysky NaUKMA: Istorychni nauky* 21 (2003): 61–67.
- Pavko, A. *Politychni partii, orhanizatsii v Ukraini: naprykintsia XIX — pochatok XX stolittia: zarozhennia, evoliutsiia, diialnist, istorychna dolia.* Kyiv, 1999.
- Porsh, M. “Na spilnomu shliakhu”. V *Symon Petliura v molodosti. Zbirka spomyniv.* Lviv, 1936.
- Romanovych-Tkachenko, N. “Na dorozh do revoliutsii”, *Ukraina* 4 (1925): 103–128.
- Teleshun, S. *Natsionalne pytannia v prohramakh ukrainskykh politychnykh partii v kintsia XIX — na pochatku XX stolittia.* Kyiv, 1996.
- Tymoshenko, O. “Evoliutsiia RUP: vid avtonomii do samostiinosti”. *Problemy humanitarnykh nauk. Serii: Istorii* 38 (2016): 50–76.
- Zhuk, A. “Moia zhurnalistska diialnist. I. Na Naddnyprianskii Ukraini, do emihratsii (1901–1907)”, *Ukrainskyi samostiinyi* 7–8 (1960): 31–40.
- — —. “Pamiati Mykoly Porsha”, *Suchasnist* 1 (1962): 52–66.
- — —. “Revoliutsiina ukrainska partiia”, *Ukrainskyi visnyk* 24/25 (1943).

I. Orel**THE ACTIVITIES OF THE POLTAVA COMMITTEE OF THE REVOLUTIONARY UKRAINIAN PARTY IN 1902–1903**

The article highlights the activity of the Poltava Committee of the Revolutionary Ukrainian Party in 1902 and 1903. Proclamations written and printed by members of the local branch are published. The purpose of the work is to study the organization of this division of the party and to analyze of its political program and to introduce of the proclamations to the scientific researches. Investigation based on the tree kind of resources: documents of Poltava Provincial Gendarmerie Department, which are stored in the Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv, memories of the party participants and proclamations. A comparison of the activities of the Kharkiv Committee of the RUP and the Poltava Committee makes it possible to draw a conclusion about the joint organization and purpose of the activity. The analysis of the appeals of the Poltava Committee of the RUP sheds light on the formation of Ukrainian political thought at that time, and allows us to understand the ideological prerequisites of the split of the party in 1904. The article contains previously unknown facts about the functioning of the RUP in Poltava gubernia and the names of the participants of the movement, most of whom later became prominent figures of the Ukrainian political movement and the Ukrainian revolution. The role of Mykola Porsha as one of the leaders of the local branch of the RUP and later the chairman of the party's Central Committee is especially emphasized. The conclusions confirm the need for further study of the history of this first Ukrainian political party on the territory of the Russian Empire and such type source from the history of Ukrainian political thought as proclamations.

Keywords: Revolutionary Ukrainian party (RUP), Ukrainian national movement, recall, Mykola Porsh, Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv.

Матеріал надійшов 29.01.2024

V. Pylypenko

THE ACTIVITIES OF THE “LEFT” WING (CP(B)U) IN THE CONTEXT OF POLITICAL AND ARMED CONFRONTATION ON THE NORTHEASTERN BORDER OF THE UKRAINIAN STATE IN SEPTEMBER — OCTOBER 1918 ¹

In this article, the author attempts to examine a case that has not yet been sufficiently considered in Ukrainian and foreign historiographies: the activities of certain CP(b)U political groups (the so-called “left” wing) in September-October 1918. This issue will be considered through the intra-party discussions in the CP(b)U during the “September” plenum in Orel, the 2nd Congress of the CP(b)U in Moscow in October 1918. This topic has not yet received adequate attention in historiography. Most studies have focused on the ideological basis of political groups “inside” the CP(b)U, without much attention to their common and distinctive features. Discussions within local parties have been viewed in isolation from the “external” processes outside them. In the end, this issue was often given a certain political coloration, through which the CP(b)U was seen as either a “controlled pawn of Moscow” or a “local national independent movement” in a “communist wrapper”. The activities of the “leftists” demonstrate a certain “self-sufficiency” of local Bolshevik political formations. Even though Georgy Pyatakov’s faction faded into the background, a number of its ideological postulates were put into practice. Among them, the main one was the idea of an armed way of the “liberation” of Ukrainian territories, with a focus on the means available locally (formation of armed regular units). The author also notes that the manifestations of the “leftist” independent activities were, not least, facilitated by a change in the political line in Moscow’s highest political circles (especially after Lenin’s injury in September 1918), and a common vision of the “left” wing with their opponents in the CP(b)U (the “right-wing” led by Emmanuel Quiring).

Keywords: G. Pyatakov, E. Quiring, “left” wing, CP(b)U, Congress, plenum, Central War Revolutionary Committee (CWRK), partisans, insurgent division, Lenin, Stalin, Sverdlov.

Introduction ²

The Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine (CP(b)U) despite its ties to the local area, was formally created outside of it, during the Bolshevik retreat, in Taganrog in April 1918. During the Taganrog meeting, the idea of creating a political structure that would have the right to govern its own territory was first proclaimed. This fact was legally confirmed at the first party congress in Moscow in July 1918. However, despite its seemingly organized structure, there were frequent clashes within the party over the role, functions, and purpose of the newly created political entity. One of the main issues that sparked these disagreements was the fate of the occupied territories of Ukraine, which were supposed to be liberated by the CP(b)U. These dis-

putes led to the formation of two opposing political factions within the party: the “left” and the “right”.

In August 1918, the “left” wing gained power in the party and incited an armed uprising. Though the uprising saw some tactical successes, it ultimately failed strategically. As a result, the “leftists” lost political authority and had to make concessions to their opponents during the September plenum of the CP(b)U and the 2nd Congress of the CP(b)U.

Despite facing difficulties, it was not necessary to consider the situation of the Ukrainian “leftists” as a failure. Although they suffered political setbacks, Georgy Pyatakov’s group managed to maintain influence on the party’s armed institutions and propaganda work. As a result, the “leftists” were able to implement some of their ideas in the political and military spheres and even engage in more radical actions, including open armed confrontation.

The organization to which the CP(b)U was accountable, the Central Committee of the Russian Communist Party (Bolshevik) (RCP(b)), was also

¹ The paper was prepared based on the results of an individual research project within the Invisible University for Ukraine program of the Central European University with the support of the University of Jena and DAAD.

² Статтю подано в авторській редакції.

affected by the situation. In September-October 1918, complex political processes took place, which were connected with the temporary absence of power and the arrival of Yakiv Sverdlov-led opposition to Vladimir Lenin’s leadership. The opposition of this group to the previous agreements in Brest-Litovsk contributed to the activities of the “leftists” in the CP(b)U, allowing them to preserve some of their political positions.

With V. Lenin’s return to the leadership of the party, the situation changed radically. However, even with the support of the “right” wing from representatives of the RCP(b), supporters of G. Pyatakov were able to maintain influence not only in military authorities but also to prove the feasibility of their ideas (especially in the matter of armed detachments).

Soviet, modern Ukrainian and foreign historiography do not consider the practical activities of the “left” in the CP(b)U (especially in terms of the creation of armed forces), focusing exclusively on the ideological component. The participation of representatives from other party structures (first of all, Moscow) in the internal party discussions of the CP(b)U was overlooked. Since Soviet times, the formula of “conflict” between “left” and “right” has remained established. In addition, the common vision of these groups on certain problematic issues related to Ukrainian terrains and ways of mastering them was not taken into account. In addition to that problem, we have a lack of complete familiarization with local sources. This situation prevents not only creating a coherent picture of the ideas of the “left”, but also its connection with the practical actions of this wing.

Appealing to the opinion of Ronald Kowalski, we consider the “left wing of the CP(b)U” to be a political group distinct from other similar movements in other parts of the former Russian Empire³. Geographically, it operated exclusively on the Ukrainian territory. Politically, this faction had both common (non-recognition of the Brest Peace) and distinctive (e.g., attention to the peasantry) features with other similar political movements of the time, making it a unique political entity. Like other socialist parties in the Russian Empire, this political “wing” was a multi-ethnic organization that included both natives of the local area (Ukrainians) and other nationalities (Russians, Jews, Poles, etc.). So, for us, it is, first and foremost, a political grouping with a clear geographical and political distinction.

³ Ronald Kowalski, *The Bolshevik Party in conflict: the left Communist opposition of 1918* (London: University of Pittsburgh press, 1991), 168–181.

Plenum in Orel: September 8-9, 1918

The August demonstration in Chernihiv province, organized by the Central War Revolutionary Committee and approved by the CP(b)U Central Committee headed by G. Pyatakov, was ultimately defeated⁴. Despite the capture of several villages, the main district and provincial centers (such as Novgorod-Siversk, Gomel, Nizhyn, and Starodub) were not taken under control, and partisan units and individual regular formations (such as the *Red Cossacks*) were forced to retreat to the “neutral zone” or hide in the local forest.

The main summary of these events was to be discussed at the September plenum of the CP(b)U in Orel. The opposition at this meeting was presented, on the one hand, by the “leftists” led by G. Pyatakov, Andriy Bubnov, Stanislav Kosior, and on the other by the “rights”, the main “voices” of which were Semen Schwartz and Emmanuel Quiring. Mykola Krestynskyi was present as an RCP(b) representative with the right of an advisory vote.

The position of the “leftists” was outlined at the beginning of the meeting by G. Pyatakov (who at that time was the secretary of the Central Committee of the CP(b)U) in his report on the results of the August uprising. Acknowledging the failure of this performance, G. Pyatakov, at the same time, tried to highlight the advantages of the current position of the CP(b)U. According to him, as a result of the battles, the military units developed “a desire for organization, for preparatory work, which was not noticed before the call for combat operations”⁵. Moreover, “in certain places (the “neutral zone”⁶) military bases have been created to disturb the Germans, and, most importantly, during hostilities, they will grow, constantly checking their combat forces and the suitability of certain military units, strengthen and grow as human material”⁷.

In the vision of the secretary, the August events contributed to the formation of experienced and, most importantly, organized (or regular) units. The secretary demonstrates the effectiveness of such detachments in the example of the two mentioned settlements – Yampil and Vorobjivka, in the area in which separate units of the German army were tem-

⁴ See more in Владислав Пилипенко, “Збройні сутички на північно-східному кордоні Української держави в серпні 1918 р.” (Кваліфікаційна робота. Освітній ступінь — бакалавр, НаУКМА, 2022), 1–117.

⁵ “Из деятельности ЦК КП(б)У и Ц. Военно-Революционного Комитета в период между I и II с ездом КП(б)У (по материалам Истпарта),” *Летопись революции* 1 (1927): 132.

⁶ A no-man’s land between the borders of the Ukrainian state and the RSFSR, where the CP(B)U formed its armed units. Adopted by an agreement between the German and Bolshevik sides in Korenevo in May 1918.

⁷ “Из деятельности ЦК КП(б)У,” 133.

porarily forced to retreat. Ultimately, the author of the speech sees the expediency of such attacks in the “accumulation” of sufficient personnel and weapons, which, along with experience, contributes to the military effectiveness of such military units. As an example of this, G. Pyatakov mentioned Vitaliy Primakov’s *Red Cossack* squad, which grew from 120 men to a regiment by the end of the uprising⁸.

Despite such radical thought, G. Pyatakov, nevertheless, saw armed actions at the level of fronts, etc., as premature, using them only at a “more distant moment”⁹. The main goal, in his opinion, should be to inflict a series of “*tangible blows*” on the part of Soviet units, thereby exhausting the enemy, reorganizing their units, and, finally, ending with the final “offensive”, as a result of which a revolution should take place in Ukraine, reinforced by similar events in Europe¹⁰.

At the same time, seeing the local peasantry as the main source of resource replenishment and revolution, the author rather insists on cooperation and appropriate work with this stratum of the population than on its leadership in actions. G. Pyatakov transfers the leadership of the offensive and uprising to the workers. The “revolutionary” blow of the peasantry should distract the enemy, while the main actions should take place during the uprising of the “proletariat” in the city¹¹. After all, the peasantry itself, according to the author of the speech, “is a social stratum that is not in a position to take over political power”¹². According to Ronald Kowalski, such piety of the “*leftists*” towards the working class (despite attention to the peasantry) is due to the reliance on the teachings of one of the theorists of Russian socialism and V. Lenin’s opponent, Oleksandr Bogdanov, especially, his work, “*Questions of Socialism*”¹³. According to the author of the work, the construction of socialism rests on the “dictatorship of the proletariat” despite possible (and, in some cases, necessary) deviations on the ground, which must end with the victory of the working class.

A. Bubnov’s position, in most cases, is consistent with the opinion of his colleague. The author sees the main power of the “local” revolution as “*shock groups*”, which are supposed to attack Ukraine in the form of “organized shock fists from the neutral zone”¹⁴. It is worth noting that A. Bubnov sees the leadership of such groups only in the form of the military headquarters, pushing the po-

litical component to the background¹⁵. The author mentions campaigning work among the peasantry as an aid in the organization of regular units, which, in the end, should turn into material that will “build up” future military formations.

However, even the head of the *Central War Revolutionary Committee* noticed the unsuccessful actions of the rebel “*revcoms*” (local revolutionary committees) subordinated to him. Even though the present state of affairs indicates that “the matter has come to decisive and energetic actions”¹⁶, still “a correctly constructed front is being created” and “it is necessary to practically raise the question of a general offensive based on military conditions”¹⁷. So A. Bubnov was by no means going to refuse the involvement of individual units in repeated attacks on enemy positions (without specifying their scope and coverage). However, he admitted that the activity of larger-scale operations of strategic/front-line importance is not a matter of the coming days.

S. Kosior, in general, agreed with the criticism of the “*right*” regarding the prematureness of the August speech. However, on the other hand, he recognized the inseparability of military activity, in parallel with political, campaigning activities in the form of local revolutionary committees. According to the speaker, such political organizations already exist on the ground, and require, if only, more in-depth work with the “masses”¹⁸.

After all, the last of the “*leftists*”, Volodymyr Zatonskyi criticized the “*rights*” for the lack of, at least, some practical plan of action, at the time when their opponents from the “*left*” wing were trying to implement it on the ground¹⁹.

The opinion of the “*right*”, led by E. Quiring and S. Schwartz, was different. The first of them opposed the issue of the chronological framework of the uprising. Seeing in the current state of affairs only the “disorganization of the enemy”, the author denies the possibility of the seizure of power by the Bolsheviks soon²⁰. Moreover, E. Quiring sees a huge mistake in the liberation of Ukrainian territories at the expense of existing partisan/regular units. The armed activity of the *CP(b)U*, according to the speaker, should be connected “only with the growth of the revolutionary movement in Austria and Germany and the strengthening of Soviet power in Russia”²¹. Moreover, the author does not believe in the possibility of “operating large

⁸ Ibid., 130.

⁹ Ibid., 132.

¹⁰ Ibid., 134.

¹¹ Ibid., 134.

¹² Ibid., 134.

¹³ Kowalski, *The Bolshevik Party in conflict*, 4–5, 185.

¹⁴ “Из деятельности ЦК КП(б)У,” 136.

¹⁵ Ibid., 135–136.

¹⁶ Ibid., 136.

¹⁷ Ibid., 136.

¹⁸ Ibid., 143–144.

¹⁹ Ibid., 145.

²⁰ Ibid., 138.

²¹ Ibid., 139.

masses” as well as in the fact that “we can make an independent front”²².

In the end, the author sees the success of Bolshevik activities in Ukraine due to the strengthening of political work on the ground. In this sense, E. Quiring means the creation of a more extensive network of political branches, united by a single center in the borderland and based, first of all, on urban revolutionary centers²³.

Despite this state of affairs, E. Quiring did not object to certain theses of his colleagues from the “left” wing. Seeing the expediency in the partisan actions of the “leftists”, the author gives them the form not of “percussive fists”, but of “mass terror”, emphasizing the gradual recruitment and activity of such units as material for the “disorder” of the enemy ranks²⁴.

In the end, the speaker does not deny the success of individual armed actions (in a short-term period): “The coming days will show what will come of it. Undoubtedly, successes are possible (the capture of Novgorod-Seversky, Starodub), but these units will not be able to create a front (*long-term actions of a larger scale*, – P.V.) against the Germans”²⁵. It is appropriate to note that the speaker similarly does not see the peasantry as a political actor: “Men (muzhik) stand up in places, but, as you can see, only when they are directly hurt, it is difficult to do anything here”.²⁶

The relevant opinion is supported by his colleague, S. Shvarts, a representative from the party branch of Donbas and Kryvyi Rih. The main work for internal uprising (since “external” influences should be carried out only from the side of the *RSFSR*) was given by the author to the proletariat in the cities²⁷. Finally, he proposes to stop the activities of front-line revolutionary committees in the field, considering them more valuable at a later time. Instead of them, active work should be carried out by local political branches of the party²⁸.

It is no less interesting to look at the opinion of the representative of the “patron” of the *CP(b)U*, *RCP(b)* representative M. Krestynskyi. On the one hand, he saw expediency in certain theses, which were mentioned by the “left” earlier. First of all, this is the thesis about the formation of “strike groups”. M. Krestynskyi saw one of the main goals for the

CP(b)U in the formation of “victorious detachments” under clear military leadership²⁹. In addition, the author saw their use precisely in the form of a unit, which is not assigned a subversive role, but the role of a formation that will “advance” through Ukrainian terrain³⁰.

M. Krestynskyi had a lot to disagree with in the context of his appeal to the “left” wing of the *CP(b)U*. The main remark (and, at the same time, a proposal) was a departure from the idea of a “general uprising” to a more “narrowly territorial” concept of “guerrilla war”³¹. The attention was proposed to draw to those areas of space where the control of the Bolsheviks was more stable (cities, border provinces), which somewhat limited the initial initiative of G. Pyatakov’s group.

Despite the heated debate in the plenum, both groups still managed to reach a certain “compromise”, which resulted in the “Resolution on the issue of hostilities”. One of its main thesis was that “the struggle of the working masses in Ukraine took the form of a long partisan war”³². At the same time, the following thesis asserted that this kind of military action “can be conducted with the greatest success... in the villages”³³. In this way, one of the main theses postulated by the “left” wing was approved: the gradual formation of regular units in combat conditions, which are largely based on the peasant element.

On the other hand, the resolution was also a “victory” for the “right” wing of the *CP(b)U*. The fourth thesis of the resolution noted that “a political victory can only be achieved by workers in the cities” (albeit with the direct support of the peasant masses)³⁴. In addition, although partisan actions may be conducted in such settlements as cities, they are not aimed at seizing power³⁵.

The fourth point, however, had a twofold nature. After all, it also combined the ideas of the “left” and “right” wings. Although partisan actions were not supposed to be in the form of seizing power, nevertheless, during the “general uprising” the proletarians were supposed to take power on the ground. In the end, the third and sixth points of the resolution were a compromise, which provided for campaign work both in the village and among the forces of the Triple Alliance, as well as cooperation of military and political units in the place³⁶.

²² Ibid., 141.

²³ Ibid., 137–139.

²⁴ “Из деятельности ЦК КП(б)У,” 138.

²⁵ “Переписка Секретариата ЦК РКП(б) с местными партийными организациями. Август — октябрь 1918. Сборник документов” (Москва, 1969), 180.

²⁶ Ibid., 138.

²⁷ “Из деятельности ЦК КП(б)У,” 139.

²⁸ Ibid., 139.

²⁹ Ibid., 140, 146.

³⁰ Ibid., 140.

³¹ Ibid., 140.

³² ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 1, спр. 9, арк. 17.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid.

The rest of the decisions of the September plenum were also ambiguous. On the one hand, we have obvious evidence, which appeared in the form of the appointment of a representative of the “right”, Sofia Gopner, as the secretary of the Central Committee of the *CP(b)U* instead of G. Pyatakov, as well as the joining of another representative of this wing, Artem³⁷, to the *CP(b)U*. However, 1) the heterogeneity of the above-mentioned resolutions, 2) as well as the fact that the composition of the main publishing body of the *CP(b)U* “Communist” remained unchanged (consisting of G. Pyatakov, V. Zatonsky, and A. Bubnov) and the *Central War Revolutionary Committee (CWRC)* of the Communist Party of Ukraine still led by the “leftists” led by A. Bubnov³⁸, testified that the latter not only had power over the distribution of the publication but could also implement (on a legal basis) individual points of their theses (for example, the formation of regular armed divisions).

In addition, such “ambiguity” of the plenum could be influenced by external factors. The first of them took place at the end of summer in Moscow. An attempt was made on the current leader and authority of the Bolshevik Party, V. Lenin. Thus, Y. Sverdlov, head of the Central Executive Committee of the party, comes to power (at least until October 14). Y. Sverdlov, an opponent of peace with Germany (opposed to “theorists” like V. Lenin)³⁹, one of the supporters of the regular army⁴⁰, at the head of the Central Committee, gradually began to replace the system of plenum of the *RCP(b)*, establishing his moratorium on their resolutions, signing and approving/suspending them personally⁴¹.

M. Krestynskyi was also elected as a representative for a reason. Firstly, he was a member of Sverdlov’s “Ural” group⁴², secondly, although he had a greater tendency towards party centralism, at the same time he was a representative of the “Russian leftists”, who advocated the breakup of the Brest-Litovsk Treaty⁴³. So, a certain level of favor of the center towards the local Ukrainian “left” wing was felt.

In addition, the composition of the “rightists” at the plenum was far from complete. For example, the Donbas group of Bolsheviks (including Artem) was,

at the time, based in the area of the Tsaritsyn Front⁴⁴. Which, a priori, made the number of votes of the “right” wing disproportionate. After all, we should not forget about the benefits of local party branches from this situation. S. Gopner noted in her memoirs, “Due to the wounding of Lenin on August 30, about which we heard with horror in Orel, direct relations of the Central Committee of the *CP(b)U* with Lenin were interrupted throughout his illness”.⁴⁵ Thus, the temporary interregnum and Y. Sverdlov’s attempts to legitimize his power could provide a certain period for the independent actions of the “leftists” in the *CP(b)U*.

The Starodub incident and the 2nd Congress of the *CP(b)U*

The beginning of October marked the end of the short-term silence on the border, which lasted from the middle of September 1918. At the beginning of October, the first skirmishes took place in the Gremyach area between the detachments of the first and second regiments of the Red Cossacks (at that time, V. Primakov’s regiment was finishing its deployment into a two-regimental brigade), and the 2nd regiment of the Zaporizhia division under the command of Peter Bolbochan. To eliminate existing partisan “revcoms” on their side of the “neutral zone”, the last one attacked Kamianska Sloboda, as a result of which the local partisan was forced to retreat behind Desna. However, on October 4, the Zaporozhian regiment had to face directly the units of the Red Cossacks, who made several attempts to attack Gremyach. In the end, they were successfully repulsed by the Zaporozhians⁴⁶.

A few days later, on October 8-9, the boundaries of the skirmishes were already unfolding far west of Gremyach to the Starodub, in the area of Kister-Pogor-Andrejkovychy-Kartushyn. On the 9th-12th of October, the 1st and 2nd regiments of the Red Cossacks, with the support of the Tarascha regiment, launched an offensive along the entire line of contact, from Starodub to Kamianska Sloboda. As a result, they were successful in the area of the last village and Kartushyn, where Bolbochan’s regiment, in total, lost more than 70 people killed and several officers wounded and killed⁴⁷. However, near Starodub, with the support of German units, the

³⁷ “Из деятельности ЦК КП(б)У,” 154–155.

³⁸ Ibid., 154.

³⁹ Юрий Фельштинский и Владимир Попов, *От красного террора к мафиозному государству* (Киев, 2021), 39.

⁴⁰ Сергей Войтиков, *Ленин и Сталин против Троцкого и Свердлова* (Москва: Вече, 2023), 130.

⁴¹ Войтиков, *Ленин и Сталин*, 156; Фельштинский и Попов, *От красного террора*, 80.

⁴² Войтиков, *Ленин и Сталин*, 154.

⁴³ Riga Liliana, *The Bolsheviks and the Russian Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 151.

⁴⁴ Д. Фрід, “Таганрозька нарада”, *Літопис революції* 4 (1928): 28.

⁴⁵ “Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. Т. 3,” (Москва, 1979), 218.

⁴⁶ ЦДАВОУ. Ф. 1077, оп. 1, спр. 40, арк. 175 зв.; Григорий Сопранский, “М. Гремяч, Н.-Северск,” *Черниговская земская газета*, 11–19 октября, 1918, 7.

⁴⁷ ЦДАВОУ. Ф. 1077, оп. 5, спр. 11, арк. 297–299.

enemy managed to be stopped and forced to retreat, practically, to the previous lines of defense (due to the stretching of the defense lines, Kamianska Sloboda and Demyanka had to be left to the enemy). Taking advantage of the exhaustion of the enemy units, the Zaporizhia regiment and separate units of the 47th Landwehr division launched an attack on the main enemy forces in the “neutral zone” in the area of Andrekovichy and Mishkovka. As a result of this offensive, the Bolsheviks were forced to leave the mentioned villages and leave the southern borders of the “neutral zone” with preliminary losses of up to 200 people killed and wounded⁴⁸. The last attempt of the Bolsheviks to change the course of the battle was the attack on Lyshchichi and Kustychi near the railway junction, Klynitsi. However, Shchors’ Bogunsky regiment failed there as well, not capturing any of the mentioned settlements.

This case became one of the most important topics of discussion during the Second Congress of the CP(b)U which took place at that time (October 16–24). First, let’s start with the main “actors” of the offensive – the “left” wing of the party led by G. Pyatakov.

G. Pyatakov, recognizing the fact of this offensive, tried to explain the given situation by the presence in Starodub exclusively “*haidamak*” units and the withdrawal of German units from the city. In addition, the issue in the area of Kamianska Sloboda was shown as insignificant, because the attack on this village was carried out to improve the current demarcation line in their favor, or, according to G. Pyatakov, “to clarify our front”⁴⁹. In the end, it was “provoked” by the actions of the agents of the Ukrainian State, which, during the negotiations with the RSFSR, arrested several “revcoms” in Chernihiv, Starodub, and Kyiv. So, according to G. Pyatakov, the division’s offensive was highly appreciated by the top leadership of the republic (especially Y. Sverdlov), who saw in it a worthy response to the arrests of their representatives⁵⁰.

However, in the following days of the Congress, Georgy revealed the theoretical component on which he based his decisions. First of all, he connects the reason for the armed action with the current situation on Ukrainian territory. According to him, at the moment, Ukraine is witnessing the “col-

lapse of Austro-German imperialism”, which in the future may lead to a “complicated international situation”⁵¹. The latter is closely related to the troops of the Triple Alliance, which, on the one hand, must oppose the revolutions in the West, and on the other, the future naval landing of the Entente in the south of Ukraine. In the end, this will contribute to the fact that “we can continue the partisan war in Ukraine without the risk of collapse and with a full prospect of victory”⁵². Thus, the “*leftists*”, using the problem of the uncertainty of the time of the start of the revolution in the resolution of the September plenum, imposed their concept of “expediency of the revolution” in the context of the current political situation in Ukraine. In addition, this thesis made it possible to bypass the decision of the Orel plenum (which related to partisan actions that prohibited the capture of the city) and to proceed directly to a “comprehensive” uprising with the participation of regular units⁵³.

On the issue of subordination to the “center” (RCP(b)), G. Pyatakov appealed to the RSFSR as the only “proletarian power that only exists now”⁵⁴. Moreover, at the September plenum, he supported the resolution on “the slogan of the unification of revolutionary Russia with revolutionary Ukraine on the principles of proletarian centralism”⁵⁵. However, in the struggle with “world capital”, the best variant, in G. Pyatakov’s opinion, will be not to wait for direct help from Moscow, but “to stand inside and be there, on the ground, and there to wage this struggle”⁵⁶.

Finally, opposing Lev Kamenev’s (representative of the RCP(b)) thesis, Georgy objects to the involvement of military units of the “neutral zone” in the fight against Krasnov’s Don Cossacks. Such a policy, according to G. Pyatakov, will lead to the elimination of the only military potential currently available in Ukraine⁵⁷. Thus, we can reject the thesis about the “national separatism” of the “*leftists*”, because the issue of disagreement was not so much in subordination, or “autonomy” of the party, but in the tactics of activity. This thesis is also supported by Andrea Graziosi, pointing to G. Pyatakov as a supporter of the ideas of the theorist of Austrian communism, Karl Renner, about economic “centralism”, as an opponent of national separatism⁵⁸.

⁴⁸ “На українно-більшовицьким фронті,” *Нова Рада*, 26 жовтня, 1918, 3.

⁴⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 1, спр. 4, арк. 34.

⁵⁰ Ibid. (It is significant that we can find support for such actions by Sverdlov not only in Pyatakov’s report, but also in Yakov Sverdlov’s direct letter to Lenin, in which the dispatcher informs that “under the current conditions, fuller assistance to our Ukrainians in the formation of their units is necessary.” (“Директивы Главного командования Красной Армии (1917–1920),” (Москва, 1969), 194.)

⁵¹ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 1, спр. 4, арк. 170.

⁵² Ibid.

⁵³ Ibid., арк. 34.

⁵⁴ Ibid., арк. 165.

⁵⁵ “Из деятельности ЦК КП(б)У,” 156.

⁵⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 1, спр. 4, арк. 168.

⁵⁷ Ibid., арк. 167.

⁵⁸ Andrea Graziosi, “G. L. Piatakov (1890–1937): A Mirror of Soviet History,” *Harvard Ukrainian Studies* 16, No. 1/2 (1992): 135–136.

The opinion of the “right” was presented at the meeting by Yakiv Epshtein and E. Quiring. The last of them, condemning the division’s performance at Starodub, saw in the activities of the “left”-controlled *Central War Revolutionary Committee (CWRK)* the failure of the entire policy of the *CP(b)U* on Ukrainian territory. First of all, the leadership of the “leftist” was accused of delaying the approval of its plans directly with the political leadership – the Central Committee of the *RCP(b)*⁵⁹ (thus violating one of the resolutions of the September plenum).

Secondly, the “leftists” were blamed for the failure of the agitation campaign in the border areas. In addition to the fact that the local organizations of the Chernihiv province provided unreliable information about the situation, E. Quiring noted that “they did not consist of communists but of leftist S.R. and anarchists in the majority”⁶⁰. To improve this situation, the speaker proposed to give higher military and political power to the Presidium of the Central Committee, elected by the current Congress⁶¹. It is significant that despite the opposition to the “national” factor, Pyatakov and his colleagues closely cooperated with other local Ukrainian parties (such as the USDRP (Neronovych’s group)) and the Left Socialist-Revolutionaries (“Borotbists”). This cooperation, which lasted from the beginning of the Taganrog meeting and the creation of the first underground armed center, the “Rebel Nine” (“*Povstancha deviatka*”)⁶², allowed the “left” wing to somewhat expand its sphere of influence.

On the other hand, the author did not deny the possibility of an uprising in Ukraine carried out with the direct participation of border and local military formations. The only condition was the performance of these actions with the direct consent of the political and military departments of the Presidium of the *CP(b)U*⁶³.

Epstein, in agreement with his colleague, proposed a similar thesis about the liquidation of the *Central War Revolutionary Committee* and its replacement by the Presidium of the *CP(b)U*. In the current Ukrainian conditions, he saw, first of all, the expediency of political activity and the formation of relevant political organizations. The speaker saw the reason for this in different conditions for the formation of the “working masses” in Ukraine and the *RSFSR*. While “Russia could create the power of the proletariat and hold this power, the proletariat of Ukraine could not hold it”⁶⁴. The

author saw the solution to this problem, caused by the occupation of the Triple Alliance, in the formation of local party workers’ centers in the cities, around which the already mentioned military leadership departments – the revolutionary committees – were to be formed. In the peasantry itself, by analogy with G. Pyatakov, he saw only a powerful uncontrolled mass, at the head of which should be the urban proletariat⁶⁵.

However, unlike E. Quiring, Y. Epstein’s position was somewhat different. The author agreed with the expediency of forming regular shock units, which, at the right political moment, could be used during the uprising in Ukraine. But the activities of such units were to be guided by “when they are called up, not then and there the heart prompts”⁶⁶. It was meant to avoid the mistakes of the August offensive when the actions were caused not by strategic expediency, but by an emotional factor. A part of detachments in which “blood boils” was supposed to be involved “where political thought demands”⁶⁷. By this concept, Epstein meant the Don Front, where “the common interests of the Russian and Ukrainian working class” coincided⁶⁸.

In the end, it is worth looking at the opinion of the representatives of the Central Committee of the *RCP(b)*, L. Kamenev and Christian Rakovsky, who were invited to the congress (due to the similarity of their theses, let’s try to consider L. Kamenev’s case). The first of them undoubtedly considered the territory of Ukraine to be the center of the political and armed struggle for the world revolution⁶⁹. However, he set, first of all, other priorities. L. Kamenev saw the protection of the main center of the “export” of the revolution – the *RSFSR* – as a priority. It was provoked by the fact that the “expansion of the Russian Revolution to Ukraine” was supposed to take place⁷⁰. So, in this context, the priority was the liquidation of the Don Front, as a potential bridgehead for the Entente and the Don Cossacks, which created the so-called “iron ring” of fronts around the center of the revolution (Russia)⁷¹.

In the end, the road “to the restoration of Soviet power in Ukraine lies through Rostov”⁷² not only for the reason that it allows access to the natural and human resources of Donbas but also because it opens up an area for maneuver where “there is no connection between the German force and the forces

⁵⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 1, спр. 4, арк. 57.

⁶⁰ Ibid., арк. 117.

⁶¹ Ibid., арк. 58.

⁶² Фрід, “Таганрозька нарада,” 29, 31.

⁶³ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 1, спр. 4, арк. 58, 119.

⁶⁴ Ibid., арк. 174.

⁶⁵ Ibid., арк. 177.

⁶⁶ Ibid., арк. 179.

⁶⁷ Ibid., арк. 179.

⁶⁸ Ibid., арк. 179.

⁶⁹ Ibid., арк. 6.

⁷⁰ Ibid., арк. 142.

⁷¹ Ibid., арк. 6.

⁷² Ibid., арк. 43.

of the counter-revolution”⁷³. During the Bolshevik offensive on the Don, in Ukraine, according to L. Kamenev’s plan, gradual agitation should take place among the occupying troops (especially the Austro-Hungarian army), which, as a result, should lead to a revolution in the enemy’s rear. Thus, the enemy will be forced to flee from Ukraine, sandwiched between the Bolshevik divisions from the Don and the revolutionary troops of the Austro-Hungarian Monarchy⁷⁴.

In this regard, the author of the project attached great importance to local Ukrainian units. In addition to the fact that they were supposed to contribute to the advance of the Russian Red Army on Rostov, these detachments also helped the uprising in local Ukrainian areas (however, only in time that such a Central Committee of the *RCP(b)* was proclaimed through the local Presidium)⁷⁵.

In the end, the speaker paid considerable attention to the formation of such units and the forms of their struggle against the enemy. As L. Kamenev noted, partisan war is a war of the “weak. This is a war designed not for victory, but for interfering with a stronger enemy”⁷⁶. To win, rather than inflict point strikes on the enemy, a full-fledged regular war must take place. One of its conditions is the reformation of semi-partisan units into regular units. L. Kamenev demonstrated the success of this tactic with examples of battles with the Czechoslovak Corps and the Don Cossacks⁷⁷.

After all, the final point in this process is the removal from such departments a “*semi-peasant*” character. As the speaker noted, the most expedient way to improve discipline in such units is to “mix” the peasant element with an urban, proletarian unit, or to involve experienced personnel from the local combatants⁷⁸.

It will be appropriate to recall L. Kamenev’s vision regarding the participation of the peasant “masses” and the relationship between the center and local organizations announced at the 2nd Congress. Characterizing the peasant movement, the author notes: “Such a mockery could easily have happened in history that the Communists, the most revolutionary party in the world,...which is counting on the development of the world proletarian revolution,... used the spontaneous peasant movement”⁷⁹. In the end, the peasant movement, which L. Kamenev considered “nationalistic”, was proposed to

be “undermined” and to create an international movement from it, devoid of the “national” side⁸⁰. Thus, the author’s opinion was not so far from the “*left*” or “*right*” wing of the *CP(b)U*.

The issue of relations between the *RCP(b)* and the *CP(b)U* was seen by the representatives of Moscow as a hierarchical structure. According to the author, “We are here in Moscow, trying to form and implement the tasks of the world proletarian revolution, we must say... what tasks have we entrusted to you from the world proletariat to fulfill”⁸¹. For “better coordination”, all actions of the Central Committee of the *CP(b)U* were to be carried out according to the instructions of the Central Committee of the *RCP(b)* in Moscow⁸². In the end, the result of the local uprising, the Soviet Ukrainian Republic, was to unite with the *RSFSR* into a single political structure, an entity under the leadership of neither a Russian nor a Ukrainian, but an international party⁸³. Steven Velychenko noted the reasons for such a vision, considering it a remnant of pre-revolutionary imperial thinking about a single “space”, which was modified for the needs of Marxist ideology with its “*class*” vision⁸⁴.

Thus, in most of their theses, the representatives of the *RCP(b)* and the “*right*” wing had a lot in common (unlike the September plenum). Political bodies in the form of the Presidium of the Congress were to take over not only the political but also the military component of the duties of the *CWRK* and the Central Committee of the *CP(b)U*. The expediency of military actions was specified by a certain event, the German Revolution. In the end, the local units were to become part of the joint army and, as a Soviet (not Ukrainian) department, be involved in the most threatening areas of the front for the center (but not Ukraine). As a kind of guarantee, a promise of activities on Ukrainian territory was given.

However, under the conditions of the already mentioned internal processes in the Alliance occupying forces and the liquidation of the Don Front, these promises, in the long run, were to drag on. Probably, such a change in policy in the *RCP(b)* can be explained by the return to power of Lenin, who began work already on October 14, 1918⁸⁵. Moreover, the selection of candidates from the *RCP(b)* to the Congress, according to K. Rakovsky, was the idea of Volodymyr Ilyich himself, who was a strong

⁷³ Ibid., арк. 44.

⁷⁴ Ibid., арк. 44.

⁷⁵ Ibid., арк. 42, 45.

⁷⁶ Ibid., арк. 41.

⁷⁷ Ibid., арк. 206.

⁷⁸ Ibid., арк. 206.

⁷⁹ Ibid., арк. 149.

⁸⁰ Ibid., арк. 150.

⁸¹ Ibid., арк. 145.

⁸² Ibid., арк. 159.

⁸³ Ibid., арк. 145.

⁸⁴ Steven Velychenko, *Propaganda in Revolutionary Ukraine Leaflets, Pamphlets, and Cartoons, 1917–1922* (Toronto: University of Toronto Press, 2019), 70.

⁸⁵ Войтиков, *Ленин и Сталин*, 180.

supporter of the policy established in Brest-Litovsk (and tried to preserve it at any cost)⁸⁶. In the end, L. Kamenev, as a supporter of V. Lenin, increasingly began to replace the duties of the head of the All-Russian Central Committee, Y. Sverdlov, independently signing all important documents of this organization⁸⁷.

Let's move on to the results of the Congress. One of his points was sending the *CP(b)U* delegation to the division's area of operation, to verify information about the offensive. The delegation was headed by representatives of the *CP(b)U*, Andriy Blyznichenko and Andriy Ivanov. The fact of the attack on Starodub "could not be established"⁸⁸, and the head of the division, M. Kropyvnyansky himself, claimed that the offensive on the city was not an attack in its current sense, but was only a contribution "for 500 pairs of boots"⁸⁹ due to the lack of uniform sets in the units. However, the delegation managed to assess the state of the division. As A. Blyznichenko noted, "Krapivnyansky's detachment represents a significant force," and his "selflessness and devotion are beyond doubt"⁹⁰.

In the end, it was decided to wait for the final decision from the delegate from the operational department of the People's Commissariat for Military Affairs, Ivan Modenov. The inspection later recorded that "the regiments of the division, continuing their formation, carry out constant patrol and reconnaissance service on the line of St. Huta – M. Gremyach", and "major performances are undertaken only by the Germans or Haydamaks themselves"⁹¹. The author noted the state of division as follows: "The selection of people is good and fighting... the spirit of the units is strong... intelligence and agents are well placed; agents are successfully working on the preparation of an uprising in the area planned for the offensive"⁹². Thus, the "rights" lost their argument regarding the "uncontrolled" performance of the division, as the "adventures" of G. Pyatak's group.

In the resolution of the Congress, considerable attention was paid to political activity and control in the party. First of all, in the political body of the Communist Party of Ukraine, the Presidium of the Central Committee of the *CP(b)U*, appeared two departments related to political work in Ukraine: *the*

*Foreign Bureau and the Executive Bureau*⁹³. The first body was to deal directly with the transportation and production of printed literature (location – Orel), while the second was to unite local political cells "on the ground" (location – Kharkiv). Later an agitation department, aimed at interaction with the armies of the Triple Alliance, was to be formed. Besides, separate political units – "party committees" – were created the local *Revolutionary Committees*, as the bodies of the military leadership of the uprising. The former were to be accountable to the latter, including in military matters⁹⁴. To control the activities of the armed departments of the *CP(b)U*, party departments headed by the Political Commissar were to be formed under each of the insurgent divisions, and propaganda literature was to be distributed⁹⁵.

In the end, at Quiring's insistence, a decision was made to print the main printed organ of the *CP(b)U* "The Communist" not only abroad, but also directly in the occupied territories of Ukraine⁹⁶. The main emphasis of the political activity of the *CP(b)U* was to be aimed "at the territory of Ukraine itself", and the agitation was to be concentrated in "workers' centers"⁹⁷.

However, the main success of the "right" was the occupation of all positions in the above-mentioned bodies. In the Foreign Bureau of the Central Committee, a place was given to Joseph Stalin (as a new member of the *CP(b)U*), E. Quiring, and Artem, while Y. Epshtein took a prominent place in the Executive Bureau⁹⁸. Also, Y. Epshtein was in charge of the literature printing department at the Foreign Bureau. The "leftists" were finally deprived of the monopoly on campaigning activity.

In its activities, the *CP(b)U* had to closely cooperate with the "center" in Moscow. As noted in the resolution, "the overall goal... is the unification of Soviet Ukraine with Soviet Russia; only the latter of them can provide the Ukrainian working masses with full freedom of national and cultural development"⁹⁹. In the preparatory work, the local party had to rely "on the forces of proletarian Russia, to coordinate and subordinate their actions to the Central Committee of the *RCP(b)* and only in agreement with it choose the moment of the general offensive"¹⁰⁰. In the end, *CP(b)U* forces "assistance" was

⁸⁶ Христиан Раковский, "Ильич и Украина," *Летопись революции* 2 (1925): 8.

⁸⁷ Войтиков, *Ленин и Сталин*, 226.

⁸⁸ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 1, спр. 13, арк. 9.

⁸⁹ *Ibid.*, арк. 4.

⁹⁰ *Ibid.*

⁹¹ Валентин Петров, *Отражение страной советов нашей германского империализма в 1918 году* (Москва: Наука, 1980), 301, 302.

⁹² *Ibid.*, 301.

⁹³ "Переписка Секретариата ЦК РКП(б)," 41.

⁹⁴ *Ibid.*, 28.

⁹⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 1, спр. 13, арк. 11.

⁹⁶ *Ibid.*, арк. 17.

⁹⁷ "Переписка Секретариата ЦК РКП(б)," 36.

⁹⁸ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 1, спр. 13, арк. 15; "Переписка Секретариата ЦК РКП(б)," 41.

⁹⁹ "Переписка Секретариата ЦК РКП(б)," 36.

¹⁰⁰ *Ibid.*, 37.

guaranteed in the plan of the struggle of the Red Army on the Don Front.

Despite this state of affairs, the “left” also had its dividends. The resolution of Congress recognized the need for “the creation of organized, disciplined combat military units whose strike, coordinated with the combat actions of the proletariat and peasantry of Ukraine, will crush the Hetman”¹⁰¹. Despite the warning about the impropriety of conducting “guerrilla” actions on the border of the Ukrainian State, which could strengthen the enemy’s forces, active combat operations were allowed on the condition that such areas were liberated by German troops and the in time of the arrival of White Guard units, which they should “resolutely oppose for destruction”¹⁰².

To improve the condition of the existing military units, one of the resolutions required to start recruiting human resources on Ukrainian territory and to help them in the transition to the other side of the “neutral zone”. At the same time, the *CWRK*, which, at the insistence of the “rights” and representatives of the *RCP(b)* demanded to be abolished and replaced by the Presidium of the Central Committee, still decided to remain as a military body, which was supposed to manage the process of the uprising on the ground¹⁰³.

As we can see, despite the significant “concessions” of G. Pyatakov’s group, their activities were not too limited by the new distribution of forces. Several factors probably contributed to this. The first of them consisted of the already mentioned consequences of the two inspections of the rebel division, whose delegates were convinced of their fighting capacity and the future potential of the unit.

The second factor is the impermanence of the “right-wing” line. Returning to the theses of this wing at the Congress, we could observe the divergence of the lines of E. Quiring and Y. Epstein. If the former saw the possibility of first-priority involvement of armed insurgent units on the “*Ukrainian front*”, the latter, nevertheless, adhered to the line of the *RCP(b)* regarding the expediency of involving the division in the Rostov-on-Don region.

After all, the last factor could be the diversification of the “center” itself. Despite the insistence of L. Kamenev and K. Rakovsky, regarding the liquidation of the *CWRK*, nevertheless, the decisive word in this matter remained with the previously unmentioned third member of this “Moscow” representative office, J. Stalin. Taking advantage of his status as the head of the People’s Commissariat for

Nationalities Affairs (a position that directly existed as a communication link between Moscow and local organizations)¹⁰⁴, the latter managed to convince the “rights” not to liquidate the Central War Revolutionary Committee, in exchange for the re-election of the personnel of this body of his choice¹⁰⁵.

In the end, there was definite opposition between L. Kamenev and J. Stalin, the latter of whom was a supporter of a “partisan”/autonomous local army, mostly peasant, in contrast to the policy of the former regarding regular proletarian units (which L. Kamenev reminded J. Stalin in the debates of 1927)¹⁰⁶. Taking into account the recent conflict between J. Stalin and Lev Trotsky in Tsaritsyn (which was also related to the mentioned issue), supporters of Lev Davydovich’s line, a priori, became potential opponents of the former.

Conclusion

In the presented study, we tried to trace the general ideas and practical activities of *leftists* during the party discussions on the question of ways and means of liberating the territory of Ukraine, which took place in September-October 1918. A close analysis of existing and newly introduced sources made it possible to reveal the theoretical component of the *Ukrainian “left” Bolsheviks*. Despite the deviation in several decisions with their opponents from the “right” wing and the *RCP(b)* (especially in the matter of the importance of Ukrainian territories and attention to the local peasant resource), the “leftists” had many common points of contact with their colleagues. Among them: are the political supremacy of the proletariat, the reliance of the political vision on armed force, and the unchanging ultimate goal of the local revolution – unification with the *RSFSR*.

External factors also influenced the activity of the G. Pyatakov group. A lot depended on the situation in the “center of the revolution” – Moscow. The temporary change of power in September and early October contributed to the intensification of the actions of the “leftists” on the border, while the return of V. Lenin, a supporter of the Brest-Litovsk peace, forced the “leftists” to adjust their plans (stopping the attack on enemy units).

Despite this state of affairs, representatives of the *RCP(b)* still recognized the expediency of creating local armed units, which was facilitated, not

¹⁰¹ “Переписка Секретариата ЦК РКП(б),” 37.

¹⁰² *Ibid.*, 37.

¹⁰³ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 1, спр. 13, арк. 13.

¹⁰⁴ Франсин Хирш, *Империя наций. Этнографическое знание и формирование Советского Союза*, пер. Роберта Ибатулли-на (Москва: НЛЮ, 2023), 77.

¹⁰⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 1, спр. 13, арк. 13.

¹⁰⁶ Войтиков, *Ленин и Сталин*, 18–19.

least, by the practical activities of the “leftists”. The constant replenishment of units with human resources, effective propaganda, and the fighting capacity of armed units of the partisans influence the “center” idea of their possible involvement in the territory of Ukraine in the future.

During the last meetings (the September plenum and the 2nd Congress of the *CP(b)U*), the “leftists” finally formed their positions, which guided them in their current and future practical activities. First of all, this is attention to the local peasant element, as the main “instrument” for the further liberation of the Ukrainian territory, the vision of the current situation as a “revolutionary” moment, and with this, the need for active military actions, as the only means of liberating the local territories. Ultimately, this is a question of the “autonomy” of one’s tactics (which should not have depended on the course of events in the *RSFSR*) and the importance of Ukrainian territory as the “center” of the world’s revolutionary struggle.

On the other hand, some of the ideas proposed by the “leftists” coincided with those of their opponents from the “right” movement and the Central Committee of the *RCP(b)*. Firstly, there was a shared vision for the reformatting of rebel units into regular military units, which would act as a “shock nucleus” for the further liberation of Ukraine (or the Don). Additionally, there was a consensus that the leadership of the local struggle should be entrusted to the urban proletariat, while the armed struggle required political support in the form of agitation. Ultimately, the objective was to achieve the “liberation” of local territories and the formation of an international political state body, in partnership with the *RSFSR*.

The decisions taken during the September plenum, despite certain concessions in favor of the “right” (such as the transfer of the highest political power), remained largely unchanged. The agitation activity and leadership of the supreme military body

of the uprising (*CWRK*) remained in the hands of G. Pyatakov and his comrades, while certain theses of the resolution, regarding the time of the offensive and the tactics of armed actions, were still being debated. Ultimately, the overall situation was influenced by the political situation in Moscow. Thanks to the support of the opponents of the Brest-Litovsk system and the temporary anarchy, the “left” wing had the opportunity to implement their proposals.

On the eve of the 2nd Congress, the “leftists” tried to change the “political situation” in the party and regain lost positions. Throughout October, units of the 1st Rebel Division carried out an offensive in the Starodub-Klyntsi district but were defeated, capturing only a few settlements on the border.

The mentioned events provoked condemnation from the “right” wing and representatives of the Central Committee of the *RCP(b)*, sent by V. Lenin, a supporter of the Brest-Litovsk system. All military and political activities were to be transferred to the newly elected Presidium of the Central Committee of the *CP(b)U*, while all political and campaigning activities of the bureau of this body were transferred from the hands of the “left” to the representatives of the “right” movement. To strengthen the positions of the latter, individual members of the Central Committee of the *RCP(b)*, such as the head of the People’s Commissariat, J. Stalin, joined the *CP(b)U*. In the end, local military units were to be involved in helping the *RCP(b)* on the Don Front.

On the other hand, the situation with the supporters of G. Pyatakov was not so bright. Taking advantage of the disunity between the views of the “right” and representatives of Moscow, they were able to save some of their initiatives. Despite the demand to liquidate the *CWRK*, this body was left as an institution that was supposed to manage the local uprising in Ukraine. In the end, it was recognized the need for regular “shock” units, which had the right to be involved in local areas under conditions of revolution in the forces of the Triple Alliance.

Bibliographic References

- “Direktivny Glavnogo komandovaniya Krasnoy Armii (1917–1920).” Moskva, 1969.
- Felshinskij, Yurij, & Vladimir Popov. *Ot krasnogo terora k mafioznomu gosudarstvu*. Kiev, 2021.
- Frid, D. “Tahanrozka narada.” *Letopys revolyutsyy* 4 (1928): 25–43.
- Gratsiozi, Andrea. *Bolsheviki i krestyane na Ukraine, 1918–1919 roky*. Moskva: AIRO-XX, 1997.
- Graziosi, Andrea. “G. L. Piatakov (1890–1937): A Mirror of Soviet History.” *Harvard Ukrainian Studies* 16, No. 1/2 (1992): 102–166.
- Hirsh, Fransin. *Imperiya nacij. Etnograficheskoe znanie i formirovanie Sovetskogo Soyuza*. Perevod Roberta Ibatullina. Moskva: NLO, 2023.
- “Iz deyatelnosti CK KP(b)U i C. Voenno-Revolyucionnogo Komiteta v period mezhdru I i II s ezdom KP(b)U (po materialam Istparta).” *Letopys revolyutsyy* 1 (1927): 120–176.
- Kowalski, Ronald. *The Bolshevik Party in conflict: the left Communist opposition of 1918*. London: University of Pittsburgh Press, 1991.
- “Krasnye partizany na Nezhnshchine.” *Letopys revolyutsyy* 2 (1926): 60–78.
- Liliana, Riga. *The Bolsheviks and the Russian Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- “Perepiska Sekretariata CK RKP(b) s mestnymi partijnymi organizacijami. Avgust-oktyabr 1918. Sbornik dokumentov.” Moskva, 1969.

Petrov, Valentin. *Otrazhenie stranoy sovetoв nashestviya germanskogo imperializma v 1918 godu*. Moskva: Nauka, 1980.

Pylypenko, Vladyslav. “Zbrojni sutichki na pivnichno-shidnomu kordoni Ukrayinskoyi derzhavi v serpni 1918 r.” Kvalifikacijna robota. Osvitnij stupin — bakalavr, NaUKMA, 2022.

Rakovskij, Hristian. “Ilich i Ukraina.” *Letopys revolyutsyy* 2 (1925): 5–10.

Sopranskiy, Grigoriy. “M. Gremyach, N.-Seversk.” *Chernigovskaya zemskaya gazeta*, 11–19 oktyabrya, 1918.

Velychenko, Stephen. *Propaganda in Revolutionary Ukraine Leaflets, Pamphlets, and Cartoons, 1917–1922*. Toronto: University of Toronto Press, 2019.

“Vospominaniya o Vladimire Iliche Lenine.” T. 3. Moskva, 1979.

Voytikov, Sergey. *Lenin i Stalin protiv Trotskogo i Sverdlova*. Moskva: Veche, 2023.

“Vtoroy syezd kommunisticheskoy partii (bol’shevikov) Ukrainy 17–22 oktyabrya 1918 goda. Protokoly.” Kiev, 1991.

Пилипенко В. Г.

ДІЯЛЬНІСТЬ «ЛІВОГО» КРИЛА (КП(б)У) В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОГО ТА ЗБРОЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ НА ПІВНІЧНО-СХІДНОМУ КОРДОНІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ВЕРЕСНІ — ЖОВТНІ 1918 р.

У статті автор здійснює спробу розглянути раніше не охоплені сучасною закордонною та українською історіографіями кейс діяльності окремих політичних груп КП(б)У (так званого лівого крила) у вересні — жовтні 1918 р. Для наочності окреслену проблематику розглянуто в контексті тогочасних політичних і воєнних подій. Одним із таких кейсів стали внутрішньопартійні дискусії в КП(б)У під час «вересневого» пленуму в Орлі, 2-го з’їзду КП(б)У в Москві в жовтні 1918 р. В історіографії ця тематика досі не отримала належної уваги. Переважно дослідження зосереджені на ідейних поглядах політичних груп «усередині» КП(б)У, особливо не зауважуючи їхніх спільних і відмінних сторін. Дискусії всередині місцевих партій розглядалися окремо від «зовнішніх» процесів поза їхніми межами. Врешті, зазначеному питанню часто надавали певного політичного забарвлення, крізь призму якого КП(б)У вважали або «контрольованою пішкою Москви», або «місцевим національним самостійництвом» у «комуністичній обгортці». На прикладі діяльності «лівих» можна простежити певну «самодостатність» місцевих політичних формувань більшовиків. Попри відхід фракції Георгія П’ятакова на другий план, низку її ідеологічних постулатів було втілено на практиці. Серед них головною стала ідея збройного шляху «визволення» українських теренів, із прицілом на наявні на місцях засоби (формування збройних регулярних відділів). Також автор зауважив, що проявам «самостійної» діяльності окремих політичних груп в КП(б)У сприяла зміна політичної лінії у вищих колах влади Москви (особливо простежувана після поранення Леніна у вересні 1918 р.) та спільна візія «лефтистів» в окремих питаннях з їхніми опонентами в КП(б)У («правим крилом» на чолі з Еммануїлом Квірінгом).

Ключові слова: Г. П’ятаков, Е. Квірінг, «ліве» крило, КП(б)У, з’їзд, пленум, Центральний військово-революційний комітет (ЦВРК), партизани, повстанська дивізія, В. Ленін, Й. Сталін, Я. Свердлов.

Матеріал надійшов 14.03.2024

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Ситор А. В.

ЄВРЕЙСЬКА ТЕМАТИКА Й АНТИСЕМІТИЗМ У ПУБЛІЦИСТИЦІ ЄВГЕНА ОНАЦЬКОГО 1930-х рр. У КОНТЕКСТІ ПІДГОТОВКИ ТА ЗДІЙСНЕННЯ АНТИСЕМІТСЬКОГО ПОВОРОТУ В ІТАЛІЇ¹

У статті проаналізовано публіцистичні тексти українського націоналістичного теоретика і представника Організації українських націоналістів у Італії Євгена Онацького (1894–1979), які він створив протягом 1930-х рр. і які дають змогу простежити зміни в ставленні автора до євреїв та антисемітизму в цей період. Також оцінено роль «тиску історичного середовища» (за Іваном-Павлом Химкою) на позицію Онацького, на якого впливали як персональні симпатії до італійського фашизму, так і кон'юнктура італійської пропаганди. В центрі уваги перебуває низка антисемітських публікацій, що їх Онацький оприлюднив упродовж 1936–1938 рр. в українській еміграційній пресі напередодні та під час антисемітського повороту в Італії, що мав місце в 1938 р. й був здійснений у контексті загальної трансформації пропагандистської лінії режиму Муссоліні в питаннях расової політики. Як і для багатьох інших публіцистів ОУН, єврейська тематика не була для Онацького першорядною, і статті 1936–1938 рр. були написані протягом єдиного періоду в житті публіциста, коли він цікавився цією тематикою, а також антисемітизмом настільки, щоби присвятити цьому серію тематичних статей. Крім того, проаналізовано більші ранні статті 1932–1934 рр., присвячені дебатам довкола нацистського «біологічного» расизму, якому Онацький опонує і якому протиставляє тогочасну «культурницьку» позицію італійського фашизму. Ці статті містять спорадичні згадки і про «єврейське питання», що дає змогу з'ясувати ставлення автора до євреїв у першій половині 1930-х рр.

Ключові слова: Євген Онацький, ОУН, націоналізм, антисемітизм, расизм, італійський фашизм.

Організація українських націоналістів (ОУН) постала внаслідок об'єднання Української військової організації та низки інших націоналістичних груп на Конгресі українських націоналістів у Відні (28 січня — 3 лютого 1929 р.), що пізніше став відомий як Перший великий збір ОУН. Щодо ідейних позицій ОУН на початку її існування у сучасній академічній історіографії існує консенсус: вважають коректною їхню узагальнену характеристику як авторитарно-націоналістичних². Утім, дослідники продовжують дискутувати про

відповідність авторитарного націоналізму ОУН міжвоєнного періоду та перших років Другої світової війни критеріям аналітичної категорії «родового фашизму»³, а також щодо таких спеціальних тем, як антисемітизм у поглядах оунівських теоретиків та у практиках націоналістичних активістів. Хоча ці питання пов'язані між собою, вони мають різний характер. Позиції щодо першого з них стосуються (і залежать від стану) загальної дискусії довкола класифікації праворадикальних ідей і рухів першої половини ХХ ст. Тоді як відповіді на друге питання, хоча також теоретично навантажені, залежать, насамперед, від аналізу поглядів і дій провідних акторів ОУН і допомагають краще зрозуміти ті позиції, що існували в ОУН щодо національного питання загалом, поза тим, чи визнають ОУН фашистською організацією (принаймні, протягом окремого періоду її існування), чи ні.

¹ Статтю підготовлено за люб'язної підтримки Меморіального фонду єврейської культури.

² John-Paul Himka, *Ukrainian Nationalists and the Holocaust: OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944* (Stuttgart, 2021), 134; Кай Струве, *Німецька влада, український націоналізм, насильство проти євреїв: літо 1941 року в Західній Україні*, пер. Наталі Комарової (Київ: Дух і Літера, 2022), 78. Георгій Касьянов робить важливу ремарку, що «ідеологія ОУН» не існувала як «світоглядний моноліт», являючи собою, особливо на початковому етапі існування організації, «певний набір центральних світоглядних принципів». Утім, за Касьяновим, наприкінці 1930-х рр. ОУН репрезентувала одну з форм радикального націоналізму. Детальніше у: Георгій Касьянов, *До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів (ОУН): аналітичний огляд* (Київ, 2003).

³ Я побіжно згадував про позиції диспутантів із цього питання у: Антон Ситор, «Друга італо-єфіопська війна у публіцистиці Євгена Онацького», *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки* 6 (2023): 54 (див. прим. 9).

Як стверджує історик українського націоналізму Олександр Зайцев, у перші роки існування ОУН «програмний антисемітизм» не був їй притаманний⁴. Дослідник українського національного руху та націоналістичного антисемітизму Джон-Пол Химка фактично з цим погоджується, визнаючи, що ранні програмні документи ОУН не містять визначення євреїв як «ворожої нації», хоча й нагадує про те, що західноукраїнські низові активісти організації під час антипольських саботажних акцій літа й ранньої осені 1930 р. вдавалися також і до свідомого пошкодження майна євреїв⁵. Подібні твердження щодо стану справ у перші роки існування ОУН висловлює й історик Голокосту в Східній Європі Кай Струве, який наголошує на наявності серед публіцистів організації різних позицій щодо ставлення до євреїв⁶ і меншій радикальності цих позицій порівняно з поглядами націоналістичного теоретика Дмитра Донцова⁷. Варто зазначити, що Донцов був одним із тих, хто після вбивства 25 травня 1926 р. в Парижі Симона Петлюри Самуїлом Шварцбардом долучився до актуалізації антисемітських ідей в українському політичному дискурсі⁸.

Після приходу націонал-соціалістів до влади в Німеччині в 1933 р. тренд на антисемітизм серед оунівців посилювався і протягом другої половини 1930-х ставав дедалі виразнішим⁹. І хоча для більшості націоналістичних публіцистів тема антисемітизму, як і загалом єврейська тематика, лишалася другорядною й похідною від польської, російської та більшовицької¹⁰, втім, у цей період такі автори, як Михайло Колодзінський, Ярослав Стецько та Володимир Мартинець, виступали за всебічну ізоляцію єврейської меншини в майбутній українській державі, для обґрунтування чого останній використовував, зокрема, й «расову» аргументацію¹¹.

Тим не менш, враховуючи як порівняну неперіоритетність теми антисемітизму для оунівських ідеологів, так і обмежену кількість тема-

тичних публікацій в організаційній пресі¹², зокрема у другій половині 1930-х рр.¹³, академічні дискусії щодо поширеності та статусу різних варіантів антисемітизму в ОУН у цей період залишаються актуальними і потребують пошуку нових джерел. Ця стаття має на меті доповнити ці дискусії розглядом позиції Євгена Онацького, одного з найбільш плідних націоналістичних публіцистів 1930-х рр., члена Проводу ОУН і представника організації у Римі¹⁴.

Як симпатик італійського фашизму та комунікатор Проводу ОУН із режимом Муссоліні¹⁵, Онацький протягом 1930-х рр. урахував у своїй публіцистичній активності оптику італійської пропаганди з її поворотами, що залежали від зміни політики офіційного Рима. Зокрема, трансформація публіцистичної риторики Онацького й набір звернених до українського читача аргументів щодо того чи того ставлення до Другої італо-єфіопської війни 1935–1936 рр. лише частково впливали з інтересів ОУН, коливаючись разом із «генеральною лінією» фашистського уряду Муссоліні, що іноді викликало несхвалення лідера ОУН Євгена Коновальця¹⁶.

Онацький систематично цікавився єврейською тематикою лише напередодні та під час антисемітського повороту в Італії (1938 р.), хоча ще в першій половині 1930-х він спорадично звертався до неї в контексті дебатів щодо гітлерівського расизму. В цій статті в основу джерельної бази покладено низку тематичних публікацій Онацького, що вийшли друком у цей період, протягом 1930-х рр., в україномовній еміграційній пресі. Аналіз цих статей дає змогу уточнити позицію автора і визначити ступінь та ефективність тиску середовища, в якому перебував автор. Про «тиск історичного середовища» (в оригіналі — pressures of the historical environment) писав Іван-Павло Химка, досліджуючи трансформацію позиції з «єврейського питання» в еміграційного оунівського ідеолога Миколи Сціборського¹⁷.

Попри расистську політику щодо корінного населення в італійських колоніях в Африці, до

⁴ Олександр Зайцев, «Український націоналізм та “єврейське питання” напередодні Другої світової війни», у *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост», Київ, 28–30 вересня 2012 р.: Статті та повідомлення* (Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2013), 122.

⁵ Himka, *Ukrainian Nationalists and the Holocaust*, 135.

⁶ Детальніше про дискусію у часописі ОУН «Розбудова Нації»: Струве, *Німецька влада*, 84–86.

⁷ Там само, 83.

⁸ Зайцев, «Український націоналізм», 119–120.

⁹ Там само, 124. З цим погоджується також і Химка: John-Paul Himka, “Antisemitism in Ukraine,” in *Routledge History of Antisemitism*, ed. Mark Weitzman et al. (London: Routledge, 2024), 239–240.

¹⁰ Струве, *Німецька влада*, 87.

¹¹ Зайцев, «Український націоналізм», 125–126.

¹² Струве, *Німецька влада*, 86.

¹³ Тарас Курило і Іван Химка, «Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича», *Україна Модерна* 13 (2) (2008): 257.

¹⁴ Ситор, «Друга італо-єфіопська війна», 55.

¹⁵ Там само, 53.

¹⁶ Там само, 54–55, 61.

¹⁷ На початку 1930-х рр. Сціборський виступав за рівноправність євреїв у майбутній українській державі, критикував антисемітські стереотипи та засуджував погроми, але вже на початку 1940-х пропонував модель, подібну до німецьких Нюрнберзьких законів 1935 р. Див. детальніше у: Himka, *Ukrainian Nationalists and the Holocaust*, 160–161; Струве, *Німецька влада*, 84–85.

середини 1930-х на рівні офіційної ідеології режим Муссоліні відкидав детерміністичні расово-біологічні теорії (зокрема, націонал-соціалістичний «нордичний»/«арійський» расизм), а також антисемітизм (аж до критики Нюрнберзьких законів у 1935 р.), пропагуючи натомість концепцію поліетнічної (хоча й європейської та «білої») «латинської або середземноморської раси», належність до якої могла, до певної міри (доктринально не визначеної), визначатися персональним почуттям¹⁸. Крім того, до середини 1930-х рр. офіційне трактування сутності національної спільноти в Італії (культурна і політична група) та Німеччині (біологічна та історична єдність) також відрізнялися¹⁹.

Утім, події Другої італо-єфіопської війни 1935–1936 рр., що завершилися анексією Єфіопії Італією і початком реалізації колонізаційних планів (характер яких передбачав упровадження проєкту масштабної расової сегрегації у східноафриканських володіннях), спричинили початок трансформації італійської політики й офіційної доктрини щодо раси та національної ідентичності у самій метрополії²⁰. Іншими причинами були бажання режиму Муссоліні гідно конкурувати з націонал-соціалістами Німеччини за ідеологічний вплив на інших радикальних націоналістів у Європі в питаннях раси, антисемітизму та розуміння природи нації, а також необхідність перевизначити поняття «внутрішнього ворога» для екстремістських елементів усередині італійського суспільства²¹. Тож в Італії на доктринальному рівні протягом 1936–1938 рр. спочатку відбулося посилення класичного білого расизму, а в 1938 р. — зсув у бік радикальнішого «нордичного»/«арійського» расизму з апеляцюванням до «нордичності» італійських Альп та «арійськості» середземноморського італійського народу²². Також було підготовлено та здійснено несподіваний для багатьох італійців, навіть серед фашистського істеблішменту, антисемітський поворот, хоча єврейська громада в Італії була порівняно нечисленною і налічувала станом на 1931 р. близько 48 тисяч осіб; під час перепису 1938 р. виявило-

ся, що до них додалися близько 10 тисяч євреїв-іммігрантів, зокрема з Німеччини та Австрії²³.

Зусилля з тестування суспільної думки та створення сприятливого клімату щодо сприйняття антисемітських ідей активізувалися в 1936–1937 рр., коли в італійських видавництвах вийшла друком низка антиєврейських і антиюдейських праць авторства радикальних профашистських публіцистів, афілійованих із режимом, зокрема тексти ретранслятора думок Муссоліні Паоло Орано, «ветерана» італійського антисемітизму Джованні Преціозі, клерикальних фашистів Альфредо Романіні та Джіно Сотток'єзи, а також нове видання сумнозвісної підручки під назвою «Протоколи сіонських мудреців» (із передмовою ідеолога расизму Юліуса Еволи), що не передруковувалася в Італії з 1921 р.²⁴

Прорив у просуванні антисемітського порядку денного відбувся в середині липня 1938 р., коли в італійській пресі було оприлюднено документ, відомий як «Маніфест расових вчених» (іт. *Manifesto degli scienziati razzisti*), або «Расовий маніфест» (іт. *Manifesto della razza*). Складений під егідою Міністерства народної культури від імені колективу «фашистських учених» у формі декалогу, маніфест обстоював біологічну природу людських рас, «арійськість» «італійської раси», а також переконував у науковості та обґрунтованості біологічного расизму як такого, намагаючись підвести під нього специфічну методологічну базу. В пункті ж 9 безапеляційно стверджувалося, що євреї «не належать до італійської раси» та принципово не здатні до асиміляції з італійцями²⁵.

Уже на початку вересня 1938 р. було завершено підготовку й ухвалено два королівські декрети-закони, один з яких стосувався фашизації шкільної освіти, позбавляючи єврейських учителів права викладати (а єврейських учнів — вчитися) у загальноосвітніх навчальних закладах, а другий позбавляв італійського громадянства тих євреїв, які набули його у період після 1919 р., і забороняв євреям-іноземцям, які прибули на італійські терени в цей період, надалі тут мешкати²⁶. А 6–7 жовтня Велика фашистська рада оприлюднила т. зв. «Декларацію про расу» (іт. *Dichiarazione sulla razza*), що заклала під-

¹⁸ Aristotle A. Kallis, *Genocide and Fascism. The Eliminationist Drive in Fascist Europe* (London and New-York: Routledge, Taylor & Francis e-Library edition, 2008), 222–223.

¹⁹ Aristotle A. Kallis, *Fascist Ideology. Territory and expansionism in Italy and Germany, 1922–1945* (London and New York: Routledge, 2000), 43.

²⁰ Enzo Collotti, *Il fascismo e gli ebrei. Le leggi razziali in Italia* (Roma-Bari: Gius. Laterza & Figli, 2008), 40; Kallis, *Genocide and Fascism*, 224; Kallis, *Fascist Ideology*, 45.

²¹ Collotti, *Il fascismo e gli ebrei*, 58–59.

²² Kallis, *Genocide and Fascism*, 224–225; Stanley G. Payne, *A History of Fascism, 1914–45* (Routledge, 1996), 240.

²³ Collotti, *Il fascismo e gli ebrei*, 65–67.

²⁴ Ibid., 41–59.

²⁵ Michael A. Livingston, *The Fascists and the Jews of Italy: Mussolini's Race Laws, 1938–1943* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 22; Collotti, *Il fascismo e gli ebrei*, 60–62; Kallis, *Genocide and Fascism*, 224; Payne, *A History of Fascism*, 242.

²⁶ Collotti, *Il fascismo e gli ebrei*, 68–70.

валини для подальших законодавчих антисемітських ініціатив. Декларація містила плани щодо заборони шлюбів між італійцями та «неарійцями» (зокрема, євреями), вигнання євреїв із лав Національної фашистської партії, звільнення їх із державних установ, а також позбавлення права займатися великим підприємництвом. Тимчасові послаблення пропонувалися лише для тих, хто мав особливі заслуги перед державою та/або фашистським рухом. Для визнання євреєм, згідно з визначенням авторів декларації, було достатньо мати батька-єврея або ж станом на 1 жовтня 1938 р. сповідувати юдаїзм²⁷. У листопаді 1938 р. почали розробляти і впроваджувати юридичні рішення для реалізації тез цієї декларації, імплементація яких продовжилася і в 1939 р.²⁸

Хоча серед фашистських еліт існувала опозиція до цих антисемітських ініціатив, і попри не завжди послідовне втілення їх у життя (особливо до початку 1940-х рр.)²⁹, а також усупереч суспільному роздратуванню швидкістю та характером зміни пропагандистської лінії³⁰, режим Муссоліні все-таки зміг створити й упровадити власну, альтернативну до німецької модель антисемітського законодавства, що поєднувала расову та культурно-релігійну аргументацію³¹.

Перебуваючи в такому історичному середовищі, Онацький і звернувся до єврейської тематики у своїй публіцистиці. Аналіз його тематичних текстів цього періоду важливий і тому, що вплив італійського варіанта расизму в історіографії українського націоналізму спеціально не досліджувався. Основну увагу істориків українського націоналізму було зосереджено на впливі німецького расизму на ідеологів ОУН, що є вже частково дослідженим і визнаним³².

Перша половина 1930-х рр.

У першій половині 1930-х рр., зокрема до 1936 р., про що вже йшлося вище, системної біологічно-расистської антисемітської лінії в політиці та офіційній пропаганді режиму Муссоліні не було, а фашистські теоретизування з питань раси та нації протиставлялися конкурентним націонал-соціалістичним поглядам. Дискусії ж на ці теми серед оунівських теоретиків активізувалися після приходу Гітлера до влади в Німеччині.

²⁷ Ibid., 71–72.

²⁸ Collotti, *Il fascismo e gli ebrei*, 73–74.

²⁹ Kallis, *Fascist Ideology*, 44–45.

³⁰ Payne, *A History of Fascism*, 242.

³¹ Livingston, *The Fascists and the Jews of Italy*, 23, 43–44.

³² Курило і Химка, «Як ОУН ставилася до євреїв?», 258.

Перед антисемітським поворотом в Італії Євген Онацький у низці публіцистичних текстів звертався до єврейської тематики насамперед у контексті загальних питань про расу та націю. У матеріалі 1932 р. «жидівська нація» в уяві публіциста постає як така, що керує цілим світом, зокрема радянською Україною та капіталістичними центрами сили, й робить це завдяки унікально високому рівню розвитку «національної свідомості», що має бути українцям за позитивний приклад³³. До останньої тези Онацький повертався й у пізніших текстах, зокрема в чернетці публіцистичного твору, датованій січнем 1938 р., де автор ставив українцям у приклад рівень єврейської «національної солідарності»³⁴.

У двох статтях, що вийшли восени 1933 р. в американському щоденнику Українського Народного Союзу «Свобода»³⁵ (як проіталійська реакція на гітлерівський расизм і антисемітизм), Онацький зазначав, що італійський фашизм, на протигагу націонал-соціалізму, «зовсім не є антисемітським», більш того, «відкидає всякий расовий принцип», а італійські євреї є абсолютно рівноправними членами суспільства. Попри належність націонал-соціалізму «до тих рухів, що звичайно називають одним спільним ім'ям фашизму», саме питання про расу першим загострило теоретичні розбіжності між нацизмом та італійським фашизмом³⁶.

На початку 1934 р. Онацький продовжив критикувати націонал-соціалістичні підходи. У статті «Стерилізація» він розкритикував «матеріалістичний характер» доктрини нацистського расизму, «для якого найвищим законом є чисто фізіологічна чистота крові», протиставивши цьому підходи італійського фашизму, для якого, за Онацьким, «найвищим законом є ідея, дух, який може виявляти себе в найбільш здегенерованому тілі з найбільш попсутою кров'ю»³⁷. Аналогічний підхід автор запропонував і в статті «Коли починається нова історія», втім, тут Онацький побіжно визнав існування «білої раси», в рамках якої існує «духовний» поділ на окремі нації, без уточнення, чи належать євреї до цієї «білої раси», чи ні³⁸.

³³ Євген Онацький, «Американські українці і Старий Край», *Свобода* 220 (1932): 2.

³⁴ Shevchenko Scientific Society Archive, New York City, State of New York, USA: Yevhen Onats'kyi Papers 1919–1941. Series I: Diaries and Articles, 1932–1938. Box 2. Folder 5. Sheet 175.

³⁵ Євген Онацький, «Між расизмом і фашизмом», *Свобода* 220 (1933): 2; Євген Онацький, «Фашизм і расизм», *Свобода* 255 (1933): 2.

³⁶ Онацький, «Фашизм і расизм», 2.

³⁷ Євген Онацький, «Стерилізація», *Свобода* 24 (1934): 2.

³⁸ Євген Онацький, «Коли починається нова історія», *Свобода* 25 (1934): 2.

Ще одним текстом Онацького цього періоду, де йшлося про расову проблематику (в апологетичному для італійського фашизму контексті), була стаття для оунівського часопису «Розбудова Нації», оприлюднена в номері за травень — червень 1934 р. під назвою «Ідеологічні й тактичні розходження між фашизмом і націонал-соціалізмом»³⁹. У ній Онацький знову розкритикував проповідуваний нацистами «принцип расової вищості своєї власної раси» та ототожнення нації та раси, що, мовляв, не було притаманне італійському фашизмові того періоду. Для підкріплення нарративу він процитував і самого Муссоліні, який у 1934 р. схарактеризував політику, основу на німецькому «стовідсотковому расизмі», як обскурантистську та шовіністичну. Використовуючи низку тематичних італійських текстів, Онацький натомість намагався довести українському читачеві, що «ніякий нарід не мав такої мішанини крові, як італійський нарід», і саме «расове» змішування, мовляв, сприяло успіхові Римської імперії, так само, як захист «чистоти крові», нібито, прискорив занепад давньогрецьких міст-держав.

Згадуючи про переслідування німецьких євреїв (у несхвальному контексті), Онацький процитував головного редактора часопису *La Tribuna*, фашистського журналіста й політолога Роберто Форгеса Даванцаті, який проводив глибоко спекулятивну паралель між юдейським поняттям «обраного народу» та нацистською «вищою расою» та звинувачував націонал-соціалізм у, мовляв, наслідуванні гірших прикмет юдаїзму. Попри те, що цю паралель можна вважати антисемітською, втім, загалом ця, вигідна для італійського фашизму, апеляція не вплинула на загальний задум статті щодо критики нацистського біологічного расизму, включно імпліцитно й із гітлерівським антисемітизмом.

У цей період Онацький на рівні публічної риторики ще відокремлював себе від активістів і авторів з антисемітськими поглядами, принаймні, в межах внутрішньої дискусії в українському націоналістичному середовищі. У неопублікованому фрагменті відкритого полемічного листа до Дмитра Донцова з питань прийнятного співвідношення націоналістичних інклюзивності/ексклюзивності в інтелектуальній сфері він навів приклад Ніцше, будуючи нарратив про мислителя-філософа та антирасиста, якого, мовляв, попри це не цуралися вшановувати в нацистській Німеччині. Натякаючи на донцовську

нетерпимість до інакодумства, Онацький висновок: «Можна собі уявити, як би досі розпинали Ніцше по всіх перехрестках наші українські расисти і антисеміти, коли б Ніцше мав нещастя народитися українцем!»⁴⁰. Ці «наші українські расисти і антисеміти» постають у Онацького, як інші, а сам Онацький — як іронічний критик позиції, відокремленої від його власної.

Напередодні антисемітського повороту в Італії

Восени 1936 р., коли антисемітизм в Італії почав ставати частиною пропагандистського дискурсу, Онацький оприлюднив першу статтю з умовної «серії» з декількох тематичних текстів на єврейську тематику, що виходили протягом 1936–1938 рр. Цю першу статтю було надруковано в американській «Свободі» під назвою «Антисемітизм і ми»⁴¹, а також, у зміненому вигляді, в паризькому тижневику Проводу ОУН «Українське Слово» під заголовком «Розрізняймо головне від другорядного!»⁴².

Ця стаття не містить жодного посилання на італійські джерела й за формою являє собою есе на політичну тему, де Онацький звертається до читача від першої особи. Автор визнає, що тему антисемітизму все більше обговорюють як серед «українського громадянства», так і в усьому світі. Відповідальність за це він покладає на самих євреїв, а саме на два фактори: «велику рухливість представників цієї раси» та її занадто «виразний расовий тип», а також, додатково, на «психічні прикмети жидівства», зокрема «жидівську влізливість» і «жидівське хамство» (лише у версії націоналістичного «Українського Слова»), що виявляються у «повзанні перед сильними» і «знуцанні над кволими» (у версії «Свободи» йдеться про «відсутність серця для кволих»). Щоправда, для Онацького ці «психічні прикмети» є наслідком історичних обставин (автор апелює тут до «тисячолітньої боротьби за життя у ворожому оточенні»), а не біологічної детермінації.

За Онацьким, антиєврейські «почування», поширені, мовляв, серед українців, мають під собою дві підстави: єврейське «комерційне визискування нашого селянства» та історію співпраці з правлячими елітами «національних

³⁹ Євген Онацький, «Ідеологічні й тактичні розходження між фашизмом і націонал-соціалізмом», *Розбудова Нації* 5–6 (76–77) (1934): 142–149.

⁴⁰ Shevchenko Scientific Society Archive, New York City, State of New York, USA: Yevhen Onats'kyi Papers 1919–1941. Series I: Diaries and Articles, 1932–1938. Box 1. Folder 8–9. Sheet 209.

⁴¹ Євген Онацький, «Антисемітизм і ми», *Свобода* 240 (1936): 2.

⁴² Євген Онацький, «Розрізняймо головне від другорядного!», *Українське Слово* 185 (1936): 1.

ворогів» українців. Одначе, попереджає автор, тактичні й політичні міркування мають бути поставлені понад ці «почування, зокрема й тому, що євреї, так само, як і комуністична ідеологія, є лише інструментом в руках істинного ворога — «московських націоналістів». Тут Онацький підважує міф про «жидо-більшовизм», намагаючись переконати, що, попри великий відсоток євреїв-більшовиків, усе ж більшість із них і їхніх лідерів євреями не були, а самі євреї, намагаючись прислужитися радянській владі, насправді перетворюються на «жертвенних козлів» у руках московських еліт. «Московські націоналісти» є настільки впливовими, що жертвою їхньої «облуди» впав навіть Йозеф Геббельс, який ототожнив комунізм із єврейством.

Висновки в двох варіаціях цієї статті відрізняються в одному принциповому моменті, де йдеться про ставлення до «комунізму» і «жидівства» як до «засобів» головного ворога — Москви: якщо в «Свободі» Онацький запевнив читача, що «не в нищенні засобів наша головна ціль, а в поваленні того, хто цих засобів уживає», то в «Українському Слові» автор зазначив: «Певна річ, що борячись із нашим головним ворогом, ми мусимо нищити і його засоби — але, повторюю, наша головна ціль у поваленні того, хто ці засоби вживає». Втім, попри цю відмінність у розставлених акцентах, «нищення засобів» є можливим в обох випадках.

Улітку 1937 р. у «Свободі» та «Українському Слові» вийшла друком наступна тематична стаття Онацького під заголовком «Італійський антисемітизм»⁴³. Визнаючи «зріст антисемітських настроїв» у Італії та реальність «справжніх антижидівських кампаній» в інформаційному просторі, автор, утім, заперечував як впливи нацистського расизму, так і релігійного антиюдаїзму на ці процеси. За Онацьким, причиною зростання антисемітизму стала, мовляв, ситуативна зовнішньополітична кон'юнктура та посилення чутливості офіційного Рима щодо орієнтації єврейських і сіоністських лідерів усередині Італії на Велику Британію, відносини з якою в Італії серйозно погіршилися внаслідок Другої італо-ефіопської війни. Євреї та, зокрема, сіоністи, були відповідальні не за змішування з італійцями, а, навпаки, за те, що, нібито, докладали недостатньо зусиль, щоби в такий відповідальний історичний момент повністю ототожнити себе з «італійським, римським мітом», продовжуючи жити у «власному міті» й самоізолювавшись у «моральному гетто».

⁴³ Євген Онацький, «Італійський антисемітизм», *Свобода* 125 (1937): 2; Євген Онацький, «Італійський антисемітизм», *Українське Слово* 217–218 (1937): 2.

Онацький протиставив цю ситуацію довгій історії італійського патріотизму місцевих євреїв, багато з яких підтримували італійські змагання за незалежність ще у ХІХ ст., а також емансипаційним зусиллям молоді італійської держави, яка, мовляв, всіляко сприяла припиненню традиції домодерної ізоляції євреїв у гетто, надавши їм рівні громадянські права.

Такий, на перший погляд, парадоксальний поворот думки був проявом глибоко суперечливої природи модерного європейського антисемітизму. За Зигмунтом Бауманом, модерний антисемітизм характеризує «дивовижна здатність служити великій кількості різних, не пов'язаних між собою інтересів та цілей», що «ґрунтується на його унікальній універсальності» й дає змогу звинувачувати абстрактного єврея у взаємозаперечних «хибах»: він міг бути уособленням капіталізму і соціалізму, огидної бідності та мерзенного багатства, демократії та автократії тощо⁴⁴. Після руйнування сегментованої структури домодерного європейського суспільства, де євреї становили лише одну із груп (нехай і порівняно екзотичну) зі своїми кордонами та ритуалами взаємодії з позагруповою реальністю⁴⁵, «світ, тісно наповнений націями та національними державами, відчував відразу до ненаціональних порожнеч», причому євреї «самі були цією порожнечою» і «завжди були ззовні, навіть якщо перебували всередині»⁴⁶. До того ж претензії націоналістів, зокрема й авторитарних націоналістів, до євреїв «часто самі по собі були несумісні і взаємовиключні»⁴⁷. Ці претензії могли проявлятися як у вимогах нацистського расизму щодо безапеляційної ізоляції євреїв від національної спільноти через уявний расовий антагонізм, так і у звинуваченнях євреїв у колективній зраді нації саме через, мовляв, недостатній рівень асиміляції і брак єдності інтересів єврейської громади та інтересів національної спільноти, на що натякав Онацький у своїй статті.

Власне, версія «Італійського антисемітизму» для «Українського Слова» завершується вказівкою автора на те, що українські євреї повинні довести свою лояльність «ідеалам української нації», давши підстави для формування в українців політичного досвіду, який би унеможлилював підстави для антисемітських почуттів, які в українців, як і в італійців, мовляв, «не мають нічого спільного з расизмом»⁴⁸. Утім, уже

⁴⁴ Зигмунт Бауман, *Модерність і Голокост*, пер. з англ. Катерини Дисі (Київ: Дух і Літера, 2022), 71–73.

⁴⁵ Там само, 64–65.

⁴⁶ Там само, 88–89.

⁴⁷ Там само, 88–89.

⁴⁸ Онацький, «Італійський антисемітизм», 2.

у 1938 р. антисемітизм, оснований на італійській інтерпретації «нордичного»/«арійського» расизму, набув у Італії статусу офіційної доктрини та отримав юридичне втілення.

Євген Онацький і антисемітський поворот в Італії 1938 р.

На початок антисемітського повороту в Італії Онацький відреагував статтею до «Українського Слова» під назвою «Італійський расизм»⁴⁹. Стаття містить повний український переклад «Маніфесту расових вчених» — документа, який у формі декалогу було опубліковано в липні 1938 р. в італійській пресі (про нього вже згадано вище), а також коментарі та зауваження Онацького щодо зміни риторики режиму Муссоліні з расових питань. Ці зміни полягали, зокрема, в посиленні позицій «нордичного»/«арійського» расизму в офіційному дискурсі, що наприкінці 1930-х почав витісняти поширені у 1936–1938 рр. наративи «standard black-white racism», які застосовували, насамперед, щодо ситуації в Ефіопії⁵⁰.

Внутрішня суперечливість цієї статті Онацького виявляється в апологетичних намаганнях узгодити расистські тези «Маніфесту», які були виявом вищезначеного процесу, з висловленими раніше протилежними твердженнями про принципову несумісність італійського фашизму та расизму, особливо його форм, що спиралися на «біологічну» риторику в дусі націонал-соціалізму. Автор на початку статті визнає, що «довгий час італійський фашизм залишався байдужим щодо расистських теорій і тим більше щодо расистської практики», підкріплюючи цю тезу цитатою з «Доктрини фашизму» за формальним авторством Муссоліні. Втім, далі Онацький наводить низку інших цитат із текстів та промов Муссоліні, що, мовляв, «засвідчують про давнє расистське наставлення фашизму, яке тільки у відмінність до націонал-соціалізму — ще не було систематизоване». Євреї постають у внутрішньотекстовому коментарі Онацького до першої тези «Маніфесту» провісниками модерних теорій «обраного народу», а в підібраних ним цитатах Муссоліні — «апостолами найбільш інтегрального, найбільш непримирного, жорстокого, і ...навіть гідного подиву расизму», тобто тими, хто не має морального права заперечувати проти антиєврейських заходів, заснованих на расистському підході. Комбінуючи цитати з іта-

лійських джерел, Онацький намагається довести читачеві, що у посиленні расизму немає нічого, що би суперечило попередньому запереченню расизму, адже фашистська ідеологія, мовляв, базується насамперед на практичних потребах, які постійно змінюються й висувають нові вимоги до теоретиків.

Одразу за «Італійським расизмом» «по гарячих слідах» радикальних змін в італійському законодавстві було оприлюднено статтю Онацького «Загострення жидівської проблеми»⁵¹. У статті автор розмірковує про наслідки двох декретів-законів, ухвалених на початку вересня 1938 р., про які вже йшлося вище і які стосувалися, зокрема, звільнення єврейських учителів, а також позбавлення громадянства євреїв, які набули його після 1919 р., зокрема біженців із Німеччини. Визнаючи, що радикальність антиєврейських заходів режиму Муссоліні стала несподіванкою для італійського суспільства, Онацький, компілюючи цитати з європейської преси, намагається вибудувати оповідь про лицемірність «так званих демократичних ліберальних урядів» інших країн, які, мовляв, також не бажають бачити в себе євреїв і лише спекулюють на співчутті до них. Онацький переконував своїх читачів, що італійські євреї були самі відповідальні за появу антисемітського законодавства, адже, мовляв, обстоювали «існування жидівської расової окремішності», а також колективно відкидали фашистську доктрину (що суперечить тим численним виняткам⁵², передбаченим у італійському антисемітському законодавстві для євреїв, які мали заслуги перед «справою фашизму»). Ці звинувачення наявні у версіях статті для «Українського Слова» та часопису Українського національного об'єднання в Канаді «Новий Шлях», однак їх немає в американській «Свободі».

Знову вдавшись до компіляції цитат із преси, Онацький намагався зобразити картину тотального несприйняття євреїв у більшості країн Європи, Америки, а також у Палестині, де точилася «кривава жорстока антижидівська боротьба арабів»⁵³. Єврейське ж населення українських земель, за Онацьким, «лишається нам інтимно вороже», тому його еміграція є бажаною. Версії статті для «Українського Слова» та «Нового Шляху» завершуються цитками з британської преси про польсько-румунський проект пересе-

⁴⁹ Євген Онацький, «Італійський расизм», *Українське Слово* 272 (1938): 2.

⁵⁰ Ситор, «Друга італо-єфіопська війна», 59.

⁵¹ Євген Онацький, «Загострення жидівської проблеми», *Свобода* 214 (1938): 2; Євген Онацький, «Загострення жидівської проблеми», *Українське Слово* 273 (1938): 2; Євген Онацький, «Загострення жидівської проблеми», *Новий Шлях* 45–2 (1938): 2.

⁵² Collotti, *Il fascismo e gli ebrei*, 72.

⁵³ Онацький, «Загострення жидівської проблеми», 2.

лення п'яти мільйонів євреїв на окремі західно-українські території, що мали би перебувати під спільним польсько-румунським протекторатом. Цей гаданий план Онацький гнівно відкинув як «нову наругу над українською нацією» і закликав чинити йому публічний спротив.

Висновки

Системне зацікавлення антисемітизмом можна простежити в Онацького лише у статтях, що з'явилися напередодні та під час антисемітського повороту в Італії, що мав місце в 1938 р. Втім, інтерес до расових питань він, як і багато хто з інших націоналістичних публіцистів, виявив ще в першій половині 1930-х рр. на хвилі підйому дискусій навколо нацистського расизму й антисемітизму. В цей період Онацький у своїх публікаціях різко протиставляв підходи італійського фашизму та націонал-соціалізму до расового питання, висловлюючись на користь фашистського «духовного» підходу щодо існування культурної та політичної спільності «середземноморської» («латинської») раси й проти «нордичного»/«арійського» расизму нацистів. Зображуючи нацистський антисемітизм у негативному ключі, Онацький, суголосно з тогочасною пропагандою режиму Муссоліні, заперечував існування антисемітського й расистського потенціалу в італійському фашизмі. Крім того, ще в 1935 р. Онацький на дискурсивному рівні відокремлював себе від українських авторів-антисемітів. Утім, уже в серії публікацій із проблематики антисемітизму 1936–1938 рр. Онацький відкрито називав євреїв ворогами українців і виправдовував зріст антисемітизму в Італії, а також намагався обґрунтувати подальший різкий поворот до «нордичного»/«арійського» расизму в Італії (1938 р.).

Хоча можна стверджувати про наявність загальної тенденції щодо посилення в публіцистиці Онацького антисемітської риторики протягом 1930-х аж до вираженого антисемітизму в 1936–1938 рр., варто враховувати, що особливості його аргументації вказують на розвиток суперечливої системи переконань, у якій переплелися його власні роздуми та впливи італійської пропаганди того чи того періоду. Парадоксально, однак у статті 1932 р., де антисемітизм загалом засуджується, наявний стереотип про євреїв, які керують цілим світом, зокрема й СРСР, а в антисемітській статті 1936 р. «Розрізняймо головне від другорядного!» Онацький уже розвінчує міф про «жидо-більшовизм», указуючи на українських євреїв як на «лише» другорядних, але во-

рогів, яких варто нищити. В цій самій статті, що являє собою есе на політичну тему без посилань на італійські джерела, Онацький розмірковував про занадто «виразний расовий тип» євреїв, що, мовляв, провокує в українцях антисемітські почуття. Втім, аж до 1938 р., в дискусіях про нацистський расизм та його «біологічний» підхід до антисемітизму, він засуджував дискримінацію євреїв на біологічно-расистських підставах. І хоча в ролі адвоката італійського фашизму Онацький ще у 1934 р. писав, спираючись на італійські джерела, про існування «білої раси» й у 1936 р. підтримував італійські наративи «standard black-white racism» щодо ефіопів, це не стосувалося євреїв, щодо «расової приналежності» яких італійська пропаганда остаточно визначилася лише зі стартом антисемітського повороту в 1938 р. Водночас, Онацький як на початку, так і наприкінці 1930-х рр. зберігав захопливе ставлення щодо того, що він інтерпретував як високий рівень єврейської «національної солідарності».

У 1938 р., з появою расистського «Маніфесту» та оформленням антисемітського законодавства в Італії, що апелювало до «расових підстав», Онацький зіткнувся з необхідністю одночасно виправдати в своїх тематичних публікаціях нову «генеральну лінію» фашистської пропаганди, трансформувати post-factum попередню лінію, щоби вона фундаментально не суперечила новій, а також припасувати до всього цього результати власних міркувань. Результатом стала синтетична расистська і антисемітська конструкція, від розвитку якої, утім, Онацький наступного 1939 р. утримався, не створивши жодної тематичної публікації й звертаючись до інших, більш пріоритетних для нього, тем.

Отже, тиск історичного середовища, вплив антисемітського повороту в Італії став для Євгена Онацького каталізатором для написання низки антисемітських текстів. І хоча антисемітська тематика не була для нього, як і для багатьох інших націоналістичних теоретиків і публіцистів, першорядною, можна стверджувати, що, принаймні протягом 1936–1938 рр., Євген Онацький мав і не приховував антисемітські переконання, що виявлялися як суміш власних і запозичених політичних, культурних та расових аргументів і тез, окремі елементи яких у формі стереотипів були наявні в публіцистиці Онацького ще в першій половині 1930-х. Утім, протягом першої половини 1930-х рр. Онацький висловлювався про антисемітизм загалом неохвально, хоча це несхвалення стосувалося, насамперед, нацистського расового антисемітизму.

Bibliographic References

- Bauman, Zygmunt. *Modernist i Holokost*. Perekład Kateryny Dysy. Kyiv: Dukh i Litera, 2022.
- Collotti, Enzo. *Il fascismo e gli ebrei. Le leggi razziali in Italia*. Roma-Bari: Gius. Laterza & Figli, 2008.
- Himka, John-Paul. "Antisemitism in Ukraine". In *Routledge History of Antisemitism*, ed. Mark Weitzman et al. London: Routledge, 2024.
- — —. *Ukrainian Nationalists and the Holocaust: OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944*. Stuttgart: ibidem-Verlag, 2021.
- Kallis, Aristotle A. *Fascist Ideology. Territory and expansionism in Italy and Germany, 1922–1945*. London and New York: Routledge, 2000.
- — —. *Genocide and Fascism. The Eliminationist Drive in Fascist Europe*. London and New-York: Routledge, 2008.
- Kasianov, Heorhii. *Do pytan'nia pro ideolohiiu Orhanizatsii Ukrain-skykh Natsionalistiv (OUN): analitychnyi ohliad*. Kyiv, 2003.
- Kurylo, Taras, & Ivan Khymka. "Iak OUN stavylasia do yevreiv? Rozdumy nad knyzhkoiu Volodymyra Viatrovycha". *Ukraina Moderna* 13 (2) (2008): 252–265.
- Livingston, Michael A. *The Fascists and the Jews of Italy: Mussolini's Race Laws, 1938–1943*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Onatskyi, Yevhen. "Amerykanski ukraintsi i Staryi Krai". *Svoboda* 220 (1932): 2.
- — —. "Antysemitizm i my". *Svoboda* 240 (1936): 2.
- — —. "Fashyzm i rasyzm". *Svoboda* 255 (1933): 2.
- — —. "Ideologichni y taktychni rozkhodzhen'nia mizh fashyzmom i natsional-sotsializmom". *Rozbudova Natsii* 5–6 (76–77) (1934): 142–149.
- — —. "Italiyskyi antysemitizm". *Svoboda* 125 (1937): 2.
- — —. "Italiyskyi antysemitizm". *Ukrainske Slovo* 217–218 (1937): 2.
- — —. "Italiyskyi rasyzm". *Ukrainske Slovo* 272 (1938): 2.
- — —. "Koly pochynaietsia nova istoriia". *Svoboda* 25 (1934): 2.
- — —. "Mizh rasyzom i fashyzmom". *Svoboda* 220 (1933): 2.
- — —. "Rozrizniaimo holovne vid druhoriadnoho!". *Ukrainske Slovo* 185 (1936): 1.
- — —. "Sterylyzatsiia". *Svoboda* 24 (1934): 2.
- — —. "Zahostrennia zhydivskoi problemi". *Novyi Shliakh* 45–2 (1938): 2.
- — —. "Zahostrennia zhydivskoi problemi". *Svoboda* 214 (1938): 2.
- — —. "Zahostrennia zhydivskoi problemi". *Ukrainske Slovo* 273 (1938): 2.
- Payne, Stanley G. *A History of Fascism, 1914–45*. Routledge, 1996.
- Shevchenko Scientific Society Archive, New York City, State of New York, USA: Yevhen Onats'kyi Papers 1919–1941. Series I: Diaries and Articles, 1932–1938. Box 1–2.
- Struve, Kai. *Nimetska vlada, ukrainskyi natsionalizm, nasylstvo proty yevreiv: lito 1941 roku v Zakhidnii Ukraini*. Per. Natali Komarovoii. Kyiv: Dukh i Litera, 2022.
- Sytor, Anton. "Druha italo-efiopska viina u publitsystytsi Yevhena Onatskoho". *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky* 6 (2023): 53–63.
- Zaitsev, Oleksandr. "Ukrainskyi natsionalizm ta 'ievreiske pytan'nia' naperedodni Druhoi svitovoi viiny". V *Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii "Istorychna pamiat pro viinu ta Holokost"*, Kyiv, 28–30 veresnia 2012 r.: *Statti ta povidomlennia*. Dnipropetrovsk: Tsent "Tkuma", 2013.

A. Sytor

JEWISH THEMES AND ANTI-SEMITISM IN THE JOURNALISM OF YEVHEN ONATSKYI IN THE 1930S IN THE CONTEXT OF THE PREPARATION AND IMPLEMENTATION OF THE ANTI-SEMITIC TURN IN ITALY

The article analyzes the publicistic works by the Ukrainian nationalist theoretician and representative of the Organization of Ukrainian Nationalists in Italy, Yevhen Onatskyi (1894–1979), which were created by him during the 1930s and allow us to trace the changes in the author's attitude towards Jews and anti-Semitism during this period. Also considered the role of "pressures of the historical environment" (according to John-Paul Himka) on the position of Onatskyi, who was influenced by both personal sympathy for Italian fascism and the conjuncture of Italian propaganda. The focus is on a group of anti-Semitic publications promulgated by Onatskyi during 1936–1938 in the Ukrainian emigration press on the eve and during the anti-Semitic turn in Italy, which took place in 1938 and was realized in the context of the general transformation of the Mussolini's regime propaganda line in matters of racial policy. As for many other OUN publicists, the Jewish topic was not of primary importance to Onatskyi, and the articles of 1936–1938 were written during the only period in the life of the publicist, when he was interested in this topic, as well as anti-Semitism, strong enough to devote a series of thematic articles to it. Furthermore, earlier articles of 1932–1934 are analyzed, devoted to the debate surrounding Nazi "biological" racism, which Onatskyi opposes while advocating the "cultural" position of Italian fascism. These articles also contain sporadic references to the "Jewish question", which allows us to clarify the author's attitude towards the Jews in the first half of the 1930s.

Keywords: Yevhen Onatskyi, OUN, nationalism, antisemitism, racism, Italian fascism.

Матеріал надійшов 04.04.2024

Дерши Б. В.

УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ В МІЖВОЄННІЙ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ: РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ

Зрештою, все закінчується, але ніщо не минає безслідно.
Михайло Кірсенко

*Бути українцем — це значить бути постійно в стані
доказування свого права на існування.*
Володимир Винниченко

У статті на основі опублікованих і неопублікованих архівних джерел та пласту історіографії проаналізовано і репрезентовано громадську та наукову діяльність української еміграції в Чехословаччині, метою якої було, зокрема, налагодження міжкультурних зв'язків із європейською громадськістю та її ознайомлення з наріжними проблемами українців на своїй Батьківщині та в еміграції. Передусім це була робота на визнання українців як окремого народу, який є гідним як власної державності, так і того, щоби на рівні з іншими європейськими народами мати змогу самостійно репрезентувати себе. Також у статті визначено причини, через які для українських емігрантів популяризація українського питання була вкрай важливою частиною їхньої діяльності за кордоном, і досліджено основні перешкоди, які ставали на заваді багатьом прагненням у цьому руслі.

Ключові слова: еміграція, Чехословаччина, українська діаспора, «українське питання».

Цитата Володимира Винниченка, наведена в епіграфі, яскраво виражає становище українського народу впродовж майже усього періоду його існування. Однак є безліч підстав для того, щоби саме ХХ ст. називати апогеєм процесу доведення українцями своєї національної належності, і значну роль тут відіграли саме українські емігранти минулого сторіччя.

Після поразки Української революції у низці європейських держав, а саме в Австрії, Франції, Чехословаччині, Німеччині, Польщі, Болгарії та ін., було сформовано осередки української еміграції, у яких значну частину становили представники інтелектуальної еліти¹. Таке скупчення порівняно чисельних українських національно свідомих сил, з одного боку, провокувало низку конфліктів і розколів серед емігрантів, адже кожен з осередків стояв на своєму політичному та ідеологічному підґрунті, проте, з іншого боку, саме подібна концентрація українських політичних і наукових еліт стала вагомим чин-

ником у розгортанні роботи національного спрямування поза межами своєї Батьківщини.

У переліку згаданих осередків української еміграції особливе місце посідає Чехословаччина, адже саме там сконцентрувалася, за визначенням українського політичного діяча Костянтина Мацієвича, «найбільш висока по своєму інтелектуальному рівню частина нашої (української. — Б. Д.) еміграції»². Підтвердженням цих слів може слугувати практичний вимір діяльності цього емігрантського осередку, адже силами українських політичних і наукових діячів у Чехословаччині та за сприяння уряду цієї держави там було відкрито низку українських навчальних і наукових закладів. Їхня мережа фактично не мала аналогів у жодній іншій європейській країні, за винятком Австрії, де з 17 січня 1921 р. функціонував Український вільний університет (УВУ), який, щоправда, восени того ж року перенесли до Чехословаччини. Тож в останній станом на першу половину 1920-х рр. почали діяти, окрім УВУ, Українська господарська академія

¹ С. Віднянський, *Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.)* (Київ, 1994), 6.

² В. Лозицький та ін., ред., *Українська політична еміграція 1919–1945. Документи та матеріали* (Київ, 2008), 245.

у Подєбрадах (УГА), Український вищий педагогічний інститут імені Михайла Драгоманова (УВП), Український інститут громадознавства (пізніше Український соціологічний інститут), Українська реальна гімназія.

Така специфіка функціонування української еміграції у ЧСР зумовлює непересічність її діяльності на благо популяризації української справи. Завдяки активному розвитку наукового життя, українці у ЧСР упроваджували в життя низку методів, які мали сприяти кращій обізнаності про українців серед іноземців.

На сьогодні ми маємо цілий спектр джерел, які дають можливість дослідникам української еміграції у ЧСР поглянути на її становище та функціонування крізь призму мультиперспективності. Зокрема, значну роль для розуміння перспектив і значення діяльності української еміграції відіграє фонд Микити Шаповала, який зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Цей політичний діяч був однією з найвпливовіших фігур серед українських емігрантів у ЧСР, тому як ніхто інший міг представити результати чи нереалізовані проекти їхньої діяльності.

Подібного роду інформацію нам дають і звіти окремих українських організацій та установ, які діяли у ЧСР. Зокрема, у цій роботі серед значного їх масиву використано звіти щодо діяльності таких громадських організацій, як Український Громадський Комітет, Українська Громада, Товариство Прихильників УГА.

Також важливими для реалізації дослідження стали опубліковані документи Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки, пов'язані з діяльністю міжвоєнної української еміграції у різних країнах Америки та Європи, зокрема ЧСР.

Дещо відмінними за характером є спогади студента УГА Гаврила Гордієнка, які є маловідомими академічній спільноті. Незважаючи на це, ознайомлення з ними є дуже доречним, особливо якщо у роботі поставлено завдання дослідити специфіку певного явища не лише на вищому організаційному рівні, що нам дають згадані вище джерела, а й крізь призму того, як певні події позначалися на пересічних емігрантах. Із цією ж метою я проаналізувала біографії студентів УГА, які сконструювали на основі архівних матеріалів українські дослідники Роман Коваль, Віктор Моренець і Юрій Юзич³.

У сучасній українській історіографії тематику української еміграції у ЧСР, що сформувалася там у 1920-х і була організованою масовою спільнотою до початку Другої світової війни, досліджено з багатьох аспектів. Про політичну, наукову та освітню діяльність української еміграції дослідники написали багато фахових праць, зокрема комплексно це питання досліджують Степан Віднянський, Олександр Кравчук, Олена Бетлій, Олена Сухобокова, Анатолій Яворський, Валентина Піскун та інші. Побіжно у працях про українську еміграцію у ЧСР також згадано про її спроби налагодити контакти з європейською громадськістю. Однак, незважаючи на всю важливість вивчення подібних зв'язків, відповідні приклади в дослідженнях, зазвичай, згадуються доволі побіжно й досить уривчасто, що можна пояснити недостатньою масовістю цього явища. Тому в цій роботі я спробую представити діяльність української еміграції саме у контексті репрезентації українського питання, налагодження міжкультурних зв'язків із європейською громадськістю та національно спрямованої пропагандистської роботи серед неї.

У міжвоєнний період сутність такого поняття, як «українське питання», найбільш точно окреслив голова Української соціал-революційної партії у ЧСР та голова Українського Громадського Комітету, першої масштабної громадської організації з допомоги українським емігрантам — Микита Шаповал, який розумів під цим терміном питання національно-культурного, економічного та політичного відродження української народності⁴. Однак варто зазначити, що формулювання поняття «українське питання» могло відрізнитися залежно від соціального статусу та ідейних переконань різних угруповань емігрантів. Однак оскільки я беру до уваги саме політичних емігрантів, які проявили свою громадську активність за кордоном, то вважаю за доцільне представляти «українське питання» саме в тому контексті, який запропонував Микита Шаповал.

Протягом майже всього ХХ ст. вся іноземна громадськість і політики сприймали українські території фактично лише як частину Російської імперії, а потім Радянського Союзу. Боротьба українців за буквально подолання цього стереотипу й виборювання своєї державності під час Української революції 1917–1921 рр. не мали запланованого успіху. Проте українські політичні сили й учасники тих буремних подій, які були

³ Р. Коваль, В. Моренець та Ю. Юзич, «Подєбрадський полк» армії УНР, т. 2 (Київ, 2017), 376.

⁴ Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 3563, оп. 1, спр. 52, арк. 2.

вимушені через поразку Української революції емігрувати за кордон, не полишали ідеї відновлення української державності. Вони налагоджували зв'язки з європейськими політиками, працювали в дипломатичних місіях УНР за кордоном і загалом намагалися в будь-який спосіб заручитися іноземною підтримкою.

Однак коли більшовицька влада остаточно утвердилася в СРСР і міжнародна спільнота дедалі активніше почала налагоджувати контакти з її керівництвом, надії української еміграції на швидке відновлення української державності за сприяння міжнародної підтримки почали зникати⁵. Через те, що УНР, після створення СРСР та УРСР у її складі, фактично припинила своє існування як держава, до 1923 р. всі українські дипломатичні представництва було закрито⁶.

За тодішніх обставин українські емігранти продовжували спрямовувати свої сили на міжкультурну дипломатію, щоб налагодити й підтримувати різносторонні зв'язки з міжнародною громадськістю. За визначенням Володимира Трошинського, це були заходи, які здійснювали після того, як українські впливові кола перейшли від ідеї відродження української державності до більш реалістичної щодо їхніх тодішніх становища та можливостей. У фокусі було, зокрема, інформування європейської громадськості про ідеї української державності, налагодження контактів із потенційними прихильниками цієї ідеї серед західних політиків, критика тоталітарного режиму, що панував на більшості українських територій⁷. Це була важлива на той час робота з огляду на те, що українські інтелектуали сповна відчували, які негативні наслідки мала надзвичайно обмежена обізнаність іноземної громадськості про українців, тому вони покладали на себе відповідальність щодо їх інформування про український народ і його прагнення.

Перш за все варто зазначити, що українські емігранти намагалися самоорганізуватися в різні об'єднання професійного та громадського спрямування, адже саме в такий спосіб вони могли здобути певне фінансування від уряду ЧСР у рамках «російської акції допомоги»⁸. Таких організацій налічувалося до пів сотні різних масштабів, і саме від їхнього імені діяли українські діячі в еміграції.

Більшості політичних українських емігрантів, які особливо відзначилися у процесі популяризації українського питання та обстоюванні прав українців на міжнародній арені, уже присвячено фахові дослідження, в яких історики докладно проаналізували їхню професійну діяльність. Це, зокрема, праці Оксани Джус⁹, Олени Глушан¹⁰, Анатолія Трембіцького¹¹, Олександра Даниленка та Олександра Добржанського¹². Мета цієї ж статті полягає в дослідженні шляхів реалізації стратегії ознайомлення європейської громадськості з українським питанням та визначенні її результативності.

Чільне місце тут посідає боротьба українців за визнання себе окремим народом у Лізі Націй — міжнародній організації, створеній після Першої світової війни. Її основні члени категорично не погоджувалися на заміну національності у нансенівських паспортах українських емігрантів, тому замість «українець» у графі «національна належність» було написано «росіянин». Для багатьох українців, які перебували в різних європейських країнах, таке систематичне ігнорування прохань про визнання їхньої національності в офіційних посвідченнях особи справді було болючим моментом¹³. Змінити ситуацію принаймні на території ЧСР вдалося у 1930 р., коли уряд ЧСР видав розпорядження змінити інформацію у графі «національність» у нансенівських паспортах для українців і спростив процедуру зміни попередніх¹⁴. Так українці на офіційному рівні, принаймні у ЧСР, повернули собі справжню національну належність, що вказує на те, що за десятиліття перебування у ЧСР українці таки здобули вагомий авторитет у її урядових колах.

Поки питання про національне визнання в нансенівських паспортах було в глухому куті, українські емігранти не полишали можливостей брати участь у роботі Ліги Націй. Із метою

⁹ О. Джус, *Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції* (Івано-Франківськ, 2002), 260.

¹⁰ О. Глушан, «Участь С. В. Бородаєвського у громадсько-політичному житті української еміграції в Чехо-Словацькій Республіці», *Ukraina magna* 1 (2016): 276–290.

¹¹ А. Трембіцький, «Родина Січинських-Січинських та українське історично-філологічне товариство в Празі (1923–1945)», *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки* 11 (2008): 301–326.

¹² О. Даниленко й О. Добржанський, «Степан Смаль-Стоцький — учений і “реальний політик” (до 160-річчя з дня народження)», *Красзнавство* 3 (2019): 150–164.

¹³ ЦДАВО України. Ф. 3563, оп. 1, спр. 43, арк. 2 зв.; В. Лозицький та ін., ред., *Українська політична еміграція*, 325–326.

¹⁴ А. Яворський, «Вплив політики керівництва чехословацької республіки на професійні громадські об'єднання українських емігрантів у 1920–1930-х роках», у *Взаємодія інституцій держави та громадянського суспільства в Україні: західні землі (кінець XIX — початок XXI ст.): колективна монографія* (Львів, 2017), 187–188.

⁵ В. Лозицький та ін., ред., *Українська політична еміграція*, 7.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 3563, оп. 1, спр. 101, арк. 3.

⁷ В. П. Трошинський, *Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище* (Київ, 1994), 233.

⁸ *Československá pomoc ruské a ukrajinské emigraci* (Praha: tiskla “Legigrafie”, 1924), 5.

співпраці з такою важливою на той час міжнародною організацією, яка визначала політику і щодо емігрантів також, українці у ЧСР 1925 р. створили Товариство українського студентства і професури для Ліги Націй, яке очолив Сергій Бородаєвський. Ця організація взяла на себе численні зобов'язання щодо популяризації ідей Ліги Націй серед українців і декламувала наміри обстоювати національні інтереси українців перед міжнародною спільнотою¹⁵. Попри те, що Ліга Націй твердо стояла на позиції того, що членство в ній надають за державним, а не національним принципом, її керівництво надало українцям майже всі права повноцінного члена організації, однак без можливості виборчого права на пленарних засіданнях.

Обмежене членство для українців у Лізі Націй було отримано завдяки активності й ініціативності останніх, зокрема Сергія Бородаєвського, який брав участь у різних міжнародних заходах від цієї організації¹⁶. Відповідно українські емігранти не були відірвані від міжнародної роботи з облаштування повоєнного світу і твердо захищали свої наміри бути окремим представництвом від українців.

Здобута ж можливість мати українську національність у нансенівських паспортах на території ЧСР потребує докладнішого пояснення. Звісно, передусім цьому сприяло те, що українці змогли налагодити тісні контакти з політичними й інтелектуальними чеськими та словацькими колами, що пояснюється необхідністю влаштування мирного співіснування в їхньому соціумі. Чеська та словацька інтелігенція частково була цілком налаштованою до таких контактів, попри укорінене явище русофільства у значній частині населення ЧСР. Вони підтримували наукову роботу українців, приїздили на відкриття українських науково-освітніх закладів¹⁷ і деякі з них навіть зголошувалися там працювати¹⁸.

Оскільки ЧСР була на той час центром дослідження славистики, українцям пощастило подвійно, адже вони опинилися в більш сприятливому середовищі як для розвитку української культури, так і для можливості її популяризації, тому збирати та розширювати саме там різноманітні матеріали про українців означало для них

давати поштовх у розвитку української тематики у славистичних дослідженнях.

Результат подібних прагнень не змусив себе довго чекати. У 1923 р. українці організували роботу першої Української національної публічної бібліотеки у Празі. У ній було зібрано численні українські видання різного спрямування¹⁹. Оскільки українці з початку 1920-х рр. засновували свої видавництва у ЧСР, українські видавничі надбання тільки збільшувалися. Українські емігранти неодноразово намагалися передати ці видання для своїх співвітчизників на території Наддніпрянщини, Галичини, Закарпаття та Буковини, щоби не розривати зв'язок із ними й надавати їм доступ до сучасних наукових розробок. Однак через більший чи менший контроль із боку урядів держав, до складу яких входили ці території, поширити подібну літературу серед українців на Батьківщині було якщо і не неможливо, то досить складно²⁰, за винятком невеликого відсотка публікацій, найчастіше наукового характеру²¹. Тому, хоч би як це було парадоксально, але часто українське питання було легше популяризувати за кордоном, ніж власне на українських теренах.

У 1923 р. й пізніше українські видання були частиною міжнародної книжкової виставки, влаштованої у ЧСР. За словами чеського публіциста Флоріяна Заплетала, «для Праги вистава української книги має особливе значіння. У нас якраз все ще є не тільки окремі одиниці, а цілі політичні партії, що не визнають існування українського народу, української літературної мови і української літератури виставці переконуючі докази про безпідставність своїх застарілих уявлень»²². Також прихильно відгукувалися про українські видання і різні чеські часописи²³.

Варто додати, що згадані публічні виставки українських науково-культурних надбань відбувалися не лише у ЧСР. До прикладу, у біографії Петра Петренка, одного зі студентів УГА у Подєбрадах, згадано, що він у 1933 р. брав участь у виготовленні карт України для українського павільйону на міжнародній виставці у Чикаго²⁴. Тут треба зауважити, що популяризація української справи в Америці була також дуже поширеною, однак здебільшого орієнтованою на чи-

¹⁵ О. Глушан, «Участь С. В. Бородаєвського», 280.

¹⁶ Там само, 281.

¹⁷ *Три роки праці Українського Громадського Комітету в Ч.С.Р. (7.7.21–7.7.24)* (Прага, 1924), 40, 54.

¹⁸ *Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. 1922–1935* (Нью-Йорк, 1959), 46–48. Видано абсолювентами Української Господарської Академії та Українського Технічно-Господарського Інституту.

¹⁹ *Три роки праці Українського Громадського Комітету*, 76.

²⁰ ЦДАВО України. Ф. 3563, оп. 1, спр. 78, арк. 34; спр. 124, арк. 21.

²¹ Трембіцький, «Родина Сіцинських-Січинських», 313–314; Даниленко й Добржанський, *Степан Смаль-Стоцький*, 160.

²² *Три роки праці Українського Громадського Комітету*, 93.

²³ Там само, 93.

²⁴ Коваль, Моренець, та Юзич, «Подєбрадський полк», 270.

сельну українську діаспору в ній. Українські емігранти прагнули актуалізувати українське питання серед своїх колишніх співвітчизників, а також установити тісні контакти з ними, зокрема задля здобуття фінансування на свої національні проєкти за кордоном²⁵. Це пояснюється тим, що матеріальне становище українців в Америці здебільшого було все ж кращим, ніж українців у більшості європейських держав. Однак головним фактором, безперечно, була велика чисельність української діаспори в Америці. Навіть малі грошові внески завдяки своїй кількості давали у підсумку значні суми для підтримки діяльності українських осередків у ЧСР після того, як уряд ЧСР почав згортати «російську акцію допомоги»²⁶.

Найбільш поширеною практикою здобуття такого фінансування було проведення публічних лекцій, які в США та Канаді читали найбільше Микита Шаповал²⁷ і доцент УГА Ольгерд-Іполит Бочковський²⁸. Порізно вони здійснювали цілі тури містами Канади й США з лекціями на теми, пов'язані з тодішнім становищем українців за кордоном і на Батьківщині, а також про діяльність українських емігрантів у ЧСР.

Проведення публічних лекцій із метою інформування іноземців про українців, історію розвитку їхніх народу та мови, мету їхньої національної боротьби й те, що переживають вони у себе на Батьківщині, було поширеною практикою і в європейських країнах. І про фінансовий зиск від таких заходів не йшлося. Зокрема, українські емігранти у ЧСР досить часто організовували такі заходи серед наближеної до них громадськості, щоби посприяти максимальному зменшенню рівня русофільства у середовищі чехів та словаків.

Наприклад, у 1921 р. мовознавець Степан Смаль-Стоцький виступив із публічною лекцією на тему «Положення української мови серед інших слов'янських мов» у празькому «Клубі модерних філологів»²⁹. Ольгерд-Іполит Бочковський у 1924 р. виступав із відкритими публічними лекціями зокрема на такі теми, як «Українське питання» і «Український народ на Заході, його територія та його історичні віхи від найдав-

ніших часів до сьогодні (Галицько-Володимирське королівство 1253 р. — Українська республіка в 1918 р.) і його відносини з чеською нацією»³⁰. У 1923 році «заходом місцевої (подебрадської. — Б. Д.) просвітянської організації» схожу місію взяв на себе чеський адвокат д-р Задін, який виголосив лекцію чеською мовою про Україну, її історію й політичне становище³¹. До цього у 1920 р. група чеських професорів Карлового університету провела низку лекцій на подібну тематику для однієї з вищих шкіл у Празі³².

У подальшому окреслена практика теж мала місце. Степан Віднянський наводить дані про те, що у період зі 1928 до 1929 р. професори УВУ провели загалом 15 лекцій із різних наукових тем³³. Оскільки значна частина українських науковців працювала в чехословацьких вищих навчальних закладах, можна припустити, що й там були подібні вияви національної популяризації. Співпраця ж і налагодження теплих відносин із частиною чеських та словацьких науковців сприяла тому, щоби в популяризації знань про українців у ЧСР були задіяні й вони.

Також у контексті зближення українців з іноземною спільнотою варто згадати про те, що українські науковці в еміграції брали активну участь у різних міжнародних з'їздах, конгресах і форумах професійного спрямування. Через значну чисельність українських організацій у ЧСР досить нереалістичним є завдання перелічити всі ті міжнародні заходи, в яких брали участь представники від кожної з них. Частково їх представив у своїй праці Симон Наріжний, який також був активним членом української еміграції у ЧСР і мав змогу безпосередньо спостерігати за такою активністю українських ініціативних сил³⁴.

Чи не найактивніше серед українських емігрантів у ЧСР заявляли про себе у міжнародній науковій спільноті члени Українського історично-філологічного товариства, зокрема Дмитро Дорошенко, Олександр Колесса, Вадим Щербаківський, Володимир Січинський³⁵.

Найбільш же багату географію такої участі мала видатна українська діячка у сфері педагогіки Софія Русова. Вона як представниця акаде-

²⁵ О.-І. Бочковський, Ю. Добриловський і Г. Денисенко, *Звіт з діяльності Управи Товариства Прихильників УГА* (Прага, 1937), 2.

²⁶ В. Лозицький та ін., ред., *Українська політична еміграція*, 342.

²⁷ ЦДАВО України. Ф. 3563, оп. 1, спр. 134, арк. 1–32.

²⁸ Бочковський, Добриловський і Денисенко, *Звіт з діяльності Управи*, 3–5.

²⁹ С. Наріжний, *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої)* (Київ, 1999), 74.

³⁰ І. Каневська, *Ольгерд Іполит Бочковський — нарис біографії*, т. 1 (Київ: Дух і Літера, 2018), 51.

³¹ Наріжний, *Українська еміграція*, 75.

³² Там само, 74.

³³ Віднянський, *Культурно-освітня і наукова діяльність*, 47.

³⁴ С. Наріжний, *Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами*, ч. 1 (Прага, 1942), 257–258.

³⁵ Наріжний, *Українська еміграція*, 204–205.

мічної спільноти УГА була учасницею наукових з'їздів, передусім освітнього та жіночозахисного спрямування, в різних містах світу, як-от Прага, Рим, Копенгаген, Женева, Гренобль³⁶. Здобути ми там знаннями й досвідом вона активно ділилася з українськими емігрантами, про що розповів у своїх спогадах студент УГА Гаврило Гордієнко³⁷.

Оскільки відомо, що українські емігранти, які опинилися поза межами Батьківщини, у перше десятиліття свого перебування в різних країнах плекали надії на повернення додому, можна констатувати, що такою активною роботою для них було важливо покращити національний науковий потенціал і залучитися іноземними зв'язками, які неодноразово могли стати в пригоді, про що емігрантам було добре відомо.

Однак на шляху до налагодження професійних контактів з іноземною громадськістю українці стикнулися з низкою труднощів. Передусім, українців часто не допускали до повноцінного членства деяких професійних конгресів і об'єднань. До таких належали Всеслов'янський студентський конгрес (1922 р.)³⁸, Всеслов'янський лікарський союз³⁹, Федерація слов'янських інженерів⁴⁰ та інші. Найчастіше це було зумовлено вже згаданим державним принципом прийняття у члени спільноти, тому українців, як бездержавну націю, або не приймали, або вони не могли претендувати на право дорадчого голосу. Симон Наріжний, який аналізував свого часу цю ситуацію безпосередньо, підкреслював, що такі проблеми виникали, здебільшого, саме з «усеслов'янськими об'єднаннями», натомість у роботі міжнародних наукових організацій і різних заходах від них українці були задіяні менш проблемно⁴¹. Тому, власне, вони таки мали простір, щоби заявляти про себе світовій науковій спільноті й переймати від неї досвід у багатьох галузях.

Щоби інформація про українців ширилася не лише по окремих локальних угрупованнях, а й на загал, українські емігранти досить активно провадили журналістську діяльність. Як зазначає у своїй праці Олена Сухобокова, «лише у Празі в 1920–30-х рр. виходило 94 українські періодичні видання (14 — політичних, 14 — фахових, 18 — студентських, 10 — газет і т. п.), без

урахування тих друкованих органів, які випускали українські заклади та організації»⁴². Звісно, ці видання орієнтувалися, більшою мірою, на самих українців, адже видавалися переважно українською мовою. Проте ті емігранти, які були задіяні у видавничій справі за кордоном, значно доклалися до того, щоби налагодити зв'язки зі своїми іноземними колегами, і стали тим рупором, із якого світ міг дізнаватися про українців.

До прикладу, українські емігранти інформували іноземну громадськість щодо справи СВУ⁴³, радянської колективізації⁴⁴, польської пацифікації⁴⁵, намагалися привернути увагу до умисного вбивства Симона Петлюри й недоцільності звинувачувати його у єврейських погромах⁴⁶ і т. д. Фактично щодо кожної з цих подій вихідці з України організували масові мирні протести у центрах української еміграції у ЧСР, щоби звернути увагу іноземців на цю проблему, як це було, наприклад, 1930 р. у Подєбрадах у зв'язку з процесом пацифікації⁴⁷ та восени 1933 р. у Празі з метою донесення до іноземної громадськості інформації щодо Голодомору на українських територіях, підконтрольних Радянському Союзу⁴⁸.

Докладені у цьому руслі зусилля точно не були марними, однак їхня результативність не виправдала очікувань українських емігрантів повною мірою. До прикладу, факт влаштування Голодомору в Україні, за висновком Ольгерда-Іполита Бочковського, не справив належного враження на уряди західних держав⁴⁹, проте загалом численні згадки в іноземній пресі точно дали свої результати. Зокрема радянській системі не вдалося приховати цей прецедент за «залізною завісою», а українським емігрантам, у тому числі, вдалося поширити інформацію про злочинні дії Радянського Союзу щодо українців на всю європейську громадськість, що викликало, зрештою, співчуття у частини європейців⁵⁰. Також така просвітницька діяльність активно протистояла радянській пропаганді, яка поши-

³⁶ Джус, *Творча спадщина Софії Русової*, 201–205.

³⁷ Г. Гордієнко, *Під щитом Марса: Мої Подєбради (1922–1931)*, т. 2 (Філадельфія, 1977), 156.

³⁸ Наріжний, *Українська еміграція*, 111.

³⁹ Там само, 223.

⁴⁰ Там само, 236.

⁴¹ Там само, 111.

⁴² О. Сухобокова, «Український культурно-освітній осередок у Чехословаччині в 20-х рр. XX ст.», *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія* 17 (2010): 135.

⁴³ В. Лозицький та ін., ред., *Українська політична еміграція*, 369, 375.

⁴⁴ Там само, 456.

⁴⁵ Там само, 422–424.

⁴⁶ Там само, 302–304.

⁴⁷ Гордієнко, *Під щитом Марса*, 134.

⁴⁸ М. Галаган, *Десять років Української громади в ЧСР. Огляд життя й чинності (1927–1937)* (Прага, 1938), 34.

⁴⁹ О.-І. Бочковський, *Вибрані праці та документи*, т. 3, кн. 1 (Київ: Дух і Літера, 2020), 13.

⁵⁰ Там само, 185.

ривалася далеко за межами Радянського Союзу⁵¹.

Через таку активність українську еміграцію неодноразово намагалися дискредитувати. Однак навіть за низки перешкод, таких як брак фінансування, частий брак зворотного зв'язку від іноземних урядів, її ініціативні групи досягли більше, ніж могли їхні співвітчизники в Радянському Союзі⁵², де преса зазнавала нищівної цензури і в ній не можна було висвітлювати ключові особливості політики керівництва СРСР щодо українців.

Відповідно з поданих у статті прикладів ми бачимо, що українські емігранти не були націлені лише на ведення індивідуальної наукової праці. Вони також гуртувалися в певні спілки та об'єднання з метою консолідації на благо розвитку національної української справи, попри те, що часу на це часто бракувало. До прикладу, колишній голова дипломатичної місії УНР у Румунії, а в еміграції професор УГА Костянтин Мацієвич у своєму листі до Симона Петлюри згадує, що багато його колег, як і він, не мають часу навіть на наукову чи тим паче громадську діяльність, оскільки більшість часу йде саме на викладацьку роботу⁵³. З одного боку, ці слова можна сприйняти як виправдання, однак якщо поглянути на ситуацію, яка склалася у науковому середовищі українських емігрантів, де вони з метою власного матеріального забезпечення мали працювати відразу в кількох вищих навчальних закладах, то ці слова можна зрозуміти.

Також варто визнати, що активна громадська діяльність була загалом не надто популярною серед українських емігрантів. Гаврило Гордієнко, який навчався в УГА, зазначав у своїх спогадах, що він і його студентське оточення переймалося суто влаштуванням власного життя, тому часу на якусь громадську роботу просто бракувало. Простір для творення політичної роботи був, проте важкі матеріальні умови життя, брак політичного досвіду в більшості емігрантів і інколи навіть страх його здобувати⁵⁴ призводили до того, що досить мала частка української еміграції була причетна до громадської роботи. Тож окрім часто несприятливих можливостей ця національна робота за кордоном мала здебільшого ситуативні успіхи через брак активних ініціативних сил.

⁵¹ С. В. Віднянський, «Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині» (Автореф. дис. д-ра іст. наук у формі наук. доповіді: 07.00.020, Київ, 1997), 43.

⁵² Там само.

⁵³ В. Лозицький та ін., ред., *Українська політична еміграція*, 246–247.

⁵⁴ Гордієнко, *Під щитом Марса*, 162.

Консолідована діяльність українських емігрантів у ЧСР тривала фактично до початку Другої світової війни, доки Німеччина не окупувала ЧСР, і остаточно завершилася наприкінці, що було пов'язано зі вступом радянських військ до ЧСР. Ці події призвели до того, що українці, які довгий час проживали в ЧСР, вимушені були повторно емігрувати.

Отже, в результаті здійсненої роботи можна констатувати, що українські емігранти у міжвоєнний період не досягли тих далекосяжних результатів, які були запрограмовані з початку їхньої еміграції, передусім визнання за собою права на власну державність. Однак вони стали тим рупором, з якого світ дізнавався про українців і про їхні національні амбіції, адже Радянський Союз, до складу якого увійшла більшість територій України, фактично відразу вибудував за нею сумнозвісну «залізну завісу». Також, оскільки українців не сприймали як окрему націю, їхня культурна та наукова діяльність, співпраця з науковими колами в різних країнах світу мали стати показником того, що існує окремий шлях українського народу, де він у змозі гідно себе репрезентувати. Задля цього було створено низку організацій професійного та громадського спрямування, які різними шляхами популяризували українську справу.

Відповідно, українські науково-освітні та політичні діячі у ЧСР змогли не лише об'єднатися і скоординувати свої зусилля заради налагодження освітнього процесу для українських емігрантів, а й різними методами актуалізувати українське питання за кордоном і налагодити контакти з міжнародними організаціями. Попри поширену на той час практику допуску до подібних інституцій лише за державницьким принципом, українцям частково вдалося обійти ці заборони, що дало їм змогу стати корисними гравцями на міжнародній арені.

У процесі дослідження також було з'ясовано, що така актуалізація українського питання була спрямована, насамперед, саме на європейську громадськість. Подібна активність українських емігрантів із ЧСР на американському континенті теж була наявною, однак часто це було зумовлено потребою шукати фінансування для продовження початої у ЧСР активної науково-громадської діяльності українців.

Також із виокремлених у статті шляхів популяризації української справи серед іноземної громадськості, таких як видавнича і журналістська діяльність, мирні масові демонстрації, публічні лекції, участь у роботі європейських конгресів і форумах, можна зробити висновок, що ці

способи боротьби українців за свої права є укоріненими в українській національній традиції ще з початку ХХ ст.

У подальшому перспективність подібних досліджень визначено необхідністю окреслення належного місця українських емігрантів у

європейському суспільстві міжвоєнного періоду. Таку глобальну мету можливо реалізувати завдяки подальшими дослідженнями подібних проявів репрезентації українського питання емігрантами також і в інших державах відповідно.

Bibliographic References

- Bochkovskiy, Olherd-Ipolyt. *Vybrani pratsi ta dokumenty*. T. 3. Kn. 1. Kyiv: Dukh i Litera, 2020.
- Bochkovskiy, O.-I., Dobrylovskiy, Yu., & H. Denysenko. *Zvit z diialnosti Upravy Tovarystva Prykhylnykyv UH*. Praha, 1937.
- Československá pomoc ruské a ukrajinské emigraci. Praha: tiskla "Legiografie", 1924.
- Danylenko, O., & O. Dobrzhanskyi. "Stepan Smal-Stotskyi — uchenyi i "realnyi polityk" (do 160-richchia z dnia narodzhennia)". *Kraieznavstvo* 3 (2019): 150–164.
- Dzhus, Oksana. *Tvorcha spadschyna Sofii Rusovoi periodu emihratsii*. Ivano-Frankivsk: Plaj, 2002.
- Fond 3563. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy.
- Galagan, M. *Desiat rokov Ukrainkoi hromady v ChSR. Ohliad zhyttia y chynnosti (1927–1937)* Praha, 1938.
- Hlushan, Olena. "Uchast S. V. Borodaievs'koho u hromadsko-politychnomu zhytti ukrainkoi emihratsii v Chekho-Slovatskij Respublitsi". *Ukraina magna* 1 (2016): 276–290.
- Hordiienko, Havrylo. *Pid schytom Marsa: Moi Podiebrady (1922–1931) (spohady)*. T. 2. Filadelfia: nakladom avtora, 1977.
- Kanevska I. *Olgerd Ipolyt Bochkovskiy — narys biohrafii*. T. 1. Kyiv: Dukh i Litera, 2018.
- Koval, Roman, Morenets, Viktor, & Yurii Yuzych. "Podiebradskiy polk" armii UNR. T. 2. Kyiv: Oriientyr, 2017.
- Lozytskyi, V., ta in., red. *Ukrainska politychna emihratsiia 1919–1945. Dokumenty ta materialy*. Kyiv, 2008.
- Narizhnyi, Sumon. *Ukrainska emihratsiia. Kulturna pratsia ukrainkoi emihratsii 1919–1939 (materialy, zibrani S. Narizhnyim do chastyny druhoi)*. Kyiv, 1999.
- — —. *Ukrainska emigratsiia: kulturna pratsia ukrainkoi emihratsii mizh dvoma svitovymy vijnamy*. Ch. 1. Praha, 1942.
- Sukhobokova, Olha. "Ukrainskij kul'turno-osvitnij osередok u Chekhoslovachchyni v 20-kh rr. XX st.". *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhajla Kotsiubynskoho. Seriia: Istorii* 17 (2010): 133–137.
- Trembitskyi, Anatolii. "Rodyna Sitsynskykh-Sichynskykh ta ukrainske istorychno-filolohichne tovarystvo v Prazi (1923–1945)". *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademii"*. Seriia: *Istorychni nauky* 11 (2008): 301–326.
- Troschyn's'kyj, Volodymyr. *Mizhvoienna ukrains'ka emihratsiia v Yevropi iak istorychne i sotsial'no-politychne iavysche*. Kyiv: Intel, 1994.
- Try roky pratsi Ukrainkoho Hromadskoho Komitetu v Ch.S.R. (7.7.21–7.7.24). Praha, 1924.
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. Fond 3563.
- Ukrainska Hospodarska Akademiia v Ch.S.R. 1922–1935. Niu-York, 1959.
- Vidnians'kyi, Stepan. "Ukrainske pytannia v mizhvoienii Chekhoslovachchyni". Avtoief. dys. d-ra ist. nauk u formi nauk. dopovid: 07.00.02. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy, 1997.
- — —. *Kulturno-osvitnia i naukova diialnist ukrainkoi emihratsii v Chekho-Slovachchyni: Ukrainskij vilnyj universytet (1921–1945 rr.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1994.
- Yavorskyj, Anatolii. "Vplyv polityky kerivnytstva chekhoslovatskoi respubliky na profesijni hromadski ob'iednannia ukrainskykh emihrantiv u 1920–1930-kh rokakh". In *Vzaiemodiia instytutsij derzhavy ta hromadianskoho suspilstva v Ukraini: zakhidni zemli (kinets XIX — pochatok XXI st.): kolektyvna monohrafiia*, ed. I. Soliar. Lviv, 2017.

B. Derysh

UKRAINIAN EMIGRATION IN INTERWAR CZECHOSLOVAKIA: REPRESENTATION OF THE UKRAINIAN QUESTION

Based on published and unpublished archival sources and lay of historiography, the article analyses and represents the social and scientific activities of the Ukrainian emigration in Czechoslovakia, which aimed, in particular, to establish intercultural relations with the European public and to familiarise it with the cornerstone problems of Ukrainians in their homeland and in emigration. First and foremost, it was an effort to recognise Ukrainians as a separate nation who deserve both their own statehood and the opportunity to represent themselves on an equal footing with other European nations. The article also identifies the reasons why popularization of the Ukrainian issue was an extremely important part of Ukrainian emigrants' activities abroad and examines the main obstacles that hindered many of their aspirations in this regard.

Keywords: emigration, Czechoslovakia, Ukrainian diaspora, "Ukrainian question".

Матеріал надійшов 20.06.2024

Малая Г. Д.

ПОДІЇ «ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ» У СВІТЛІ МЕМУАРИСТИКИ ТА ЕПІСТОЛЯРІЮ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ

На основі мемуарів і епістолярію висвітлено реакцію представників українського дисидентського руху на визначні події в Чехословаччині 1968 р. Ці еґо-джерела дають змогу з перших вуст дізнатися про захоплення, надії, сум і розпач, що охоплювали дисидентів протягом нетривалого часу. Хоча через суб'єктивний характер ці джерела потребують додаткового критичного аналізу та верифікації, мемуари надають виняткові свідчення та враження про ці події. Реформи в Чехословаччині дали дисидентам сподівання на перспективи розвитку демократичних процесів у Радянському Союзі. Однак різке придушення процесів демократизації чехословацького суспільного життя розвіяло ілюзії про можливості трансформації радянського тоталітарного режиму. У статті розглянуто основні джерела інформації, якими послуговувались дисиденти. Розглянуто ключові аспекти культурної взаємодії між українською і чехословацькою інтелігенцією до і під час «Празької весни», а також конкретні реакції та заходи, вжиті українськими дисидентами після вторгнення до Праги.

Ключові слова: дисидентський рух, «Празька весна», мемуари, листи, самвидав, лібералізація.

Мемуари та епістолярій є важливими джерелами для реконструкції ширшого контексту певної історичної епохи, охоплюючи різноманітні аспекти, від політичних подій до емоційного стану та світогляду автора. Ці джерела дають змогу не лише відтворити історичні факти, а й дослідити їхній вплив на індивідуальний і колективний досвід суспільства. Такий аналіз відображає важливі зміни в ідентичності, світогляді та емоційному стані суспільства відповідно до контексту історичних подій. При цьому не можна ігнорувати високий рівень суб'єктивності й тенденційності мемуарів як джерел, які базуються на особистому досвіді і переживаннях автора. Їх використання у дослідженні потребує особливої уваги шляхом ретельного критичного аналізу та верифікації з іншими джерелами. Окрім того, через дистанцію у часі між подіями та моментом написання мемуарів, свідчення авторів можуть містити неточності й узагальнення. Тому щоденники та листи, що були написані під час самого перебігу подій і не зазнавали подальших втручань, можуть бути більш надійними джерелами, оскільки більш точно й безпосередньо відображають добу. Проте слід враховувати, що інформація, яка міститься в мемуарах та епістолярії, часто є унікальною, а відповідно інформаційний потенціал цих джерел є значним. Відповідно до цього, мемуари та епістолярій дисидентів мають особливу цінність, адже допов-

нюють традиційні історичні джерела й надають додаткові можливості для розуміння та інтерпретації історичних процесів.

Однією з ключових подій, яка позначилася на перебігу дисидентського руху, стала «Празька весна». Цю історичну подію широко відображено в мемуарах і листах українських дисидентів, які відтворили не лише фактологічний хід подій, а й особисті оцінки та реакції. Ці джерела є важливими для вивчення реакції громадянського суспільства на тогочасні політичні та соціальні події в умовах тоталітарного режиму і сприяють глибшому розумінню значення дисидентського руху у Центрально-Східній Європі.

В українській історіографії багато напрацьовано, що висвітлюють окремі аспекти причетності українських дисидентів до «Празької весни». Серед цих досліджень варто виокремити праці Олега Бажана, який вивчає реакцію радянської влади на події «Празької весни» і, зокрема, є упорядником відповідних архівних документів¹ і монографії про тодішнього першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста². Наукова розвідка Володимира Дмитрука висвітлює реакцію і настрої українського суспільства, зокрема і диси-

¹ «Празька весна у документах Галузевого державного архіву Служби безпеки України», 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, упорядник Олег Бажан (2008), 54–137.

² Олег Бажан, Петро Шелест: «Вірю в розквіт мості рідної України...» (Київ: Парламентське видавництво, 2021), 352.

дентів, на події 1968 р. у Чехословаччині³. Для цієї статті важливими є джерелознавчі праці, які зосереджуються на дослідженні мемуарів як історичного джерела в певний відрізок часу. Наприклад, Людмила Касян вивчає вплив тоталітарної системи на індивідуальний досвід за спогадами дисидентів⁴, а Наталія Загоруйко аналізує комунікаційний потенціал епістолярію шістдесятників і їхні спроби конструювати альтернативний дискурс⁵. Значна частина монографії Радомира Мокрика про антиколоніальний дискурс шістдесятників⁶ побудована на відповідному джерельному матеріалі. Так само Олег Рарицький у своєму доробку спирається на обширний джерельний комплекс, однак особливу увагу приділяє аналізу мемуарів у структурі художньо-документального метажанру⁷. Ця стаття є спробою конструювати осмислення реакції українських дисидентів на ключову подію їхнього часу, а саме на «Празьку весну», що мало відображення у їхніх публікаціях, листах і спогадах.

Перші місяці 1968 р. вирізнялись поживленням політичного та культурного життя в тодішній Чехословаччині. Вільні зібрання і дискусії, скасування цензури преси, побудова «соціалізму з людським обличчям», спроби реформування і демократизації партії — усе це відповідало сподіванням представників українського дисидентського руху, «усіх обігрівала “Празька весна”»⁸. Вони не забарилися скористуватись чехословацьким «вікном у світ». У 1968 році за кордоном було опубліковано, перекладено та поширено твори «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби і «Лихо з розуму (Портрети двадцяти “злочинців”» В’ячеслава Чорновола. Ці праці привернули увагу світової громадськості до українського національного питання, тим самим порушивши той інформаційний простір, що до того визначався впливом радянської пропаганди. Як зауважив американський журналіст

українського походження, тодішній очільник українського відділу «Радіо Свобода» у Нью-Йорку Ростислав Хомяк, і хоча «рік 1968 був роком Чехо-Словащини», але висвітлення пресою питань прав українців ширше, ніж будь-коли, сприяло уявленню, що «1968 рік був деякою мірою також роком України»⁹.

Плекаючи надії на можливість подібних перетворень і змін у радянській Україні, Іван Світличний у листі до чеської україністки, близької подруги багатьох дисидентів Зіни Генік-Березовської від 8 квітня 1968 р. пише: «Раді за вас, та водночас тішимо себе думкою, що й нам від того гірше не буде, а тільки краще»¹⁰. Ще один учасник дисидентського руху, літератор і кінокритик Роман Корогодський поділяв «ревності» І. Світличного, звертаючись до тієї ж адресатки, яка «дихає свіжим повітрям, обирає зі свободи Свободу і знову дихає свіжим повітрям, свіжим повітрям», адже сам належав до «бідних ідалго з України, у яких немає біжучих досягнень»¹¹. Між тим, коли в сусідній Чехословаччині розгорталась подія «Празької весни», в Україні вже завершився короткий період «відлиги», цензура лише посилювалась. У 1965 р. відновились арешти інтелігенції і настав «брежнєвський застій», який позбавив СРСР перспектив подальшої лібералізації. Тому, очевидно, атмосфера початку 1968 р. була просякнута відчуттям піднесеності серед представників дисидентського руху, що сприяло їхній активності та прагненню освоювати нові можливості. Ще до «Празької весни» Чехословаччина приваблювала українську інтелігенцію. Уже з початку 1960-х налагоджувались контакти між представниками інтелектуального середовища, зростала кількість перекладів, відбувались обміни літературою. Пізніше Чехословаччина стане одним з альтернативних каналів передання самвидаву на Захід. Михайлина Коцюбинська зазначала, що, займаючись описом архіву З. Генік-Березовської, «зіткнулася з цілою бібліотекою самвидаву — автографи й машинописні тексти В. Симоненка, І. Світличного, Є. Сверстюка, цілої когорти молодих поетів і прозаїків-шістдесятників — практично все, що “ходило” між нами в Україні, знайшло своє місце й застосування в Чехословаччині (передруки, переклади), значною мірою завдяки Світличному особисто»¹². Зв’язок

³ Володимир Дмитрук, «Реакція українського суспільства на події 1968 року в Чехословаччині», *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвід. зб. наук. пр.* 27 (2018): 84–105.

⁴ Людмила Касян, «Опір тоталітарній системі як ключова тема автобіографічно-мемуарного дискурсу українських шістдесятників», *Poznańskie Studia Slawistyczne* 6 (2014): 119–127.

⁵ Наталія Загоруйко, «Епістолярна публіцистика шістдесятників», *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Філологія* 2, № 42 (2019): 190–194.

⁶ Радомир Мокрик, *Бунт проти імперії: українські шістдесятники* (Київ: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2023), 416.

⁷ Олег Рарицький, «Художньо-документальна проза українських шістдесятників: жанрова специфіка і поетика» (Дис. д-ра філол. наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017), 412.

⁸ Лесь Танюк, «З Іваном і без Івана», у *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, упоряд. Леоніда Світлична та Надія Світлична (Київ: Видавництво «Час», 1998), 143.

⁹ Ростислав Хомяк, «Небувалий 1968: Україна справді на міжнародному форумі», *Сучасність* 12, № 96 (1968): 84.

¹⁰ «Додаток І. Листи до Зіни Генік-Березовської», у М. Коцюбинська, *Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість* (Київ: Дух і літера, 2009), 333.

¹¹ Там само, 247.

¹² «Парнас, який завжди з тобою... Листи Івана Світличного», у М. Коцюбинська, *Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість* (Київ: Дух і літера, 2009), 546–547.

із закордонними каналами передання самвидаву серед дисидентської мережі підтримували різноманітними методами, а окремі особистості відіграли ключову роль у збереженні та поширенні матеріалів. Зокрема, І. Світличний у листах «абсолютно своїми» називав Бориса Тимошенка, Миколу Плахотнюка, Ростислава Доценка¹³. Майже всі номери видання «Українського вісника» протягом 1969–1972 рр. було передано за кордон завдяки зусиллям студентки з Чехословаччини Ганни Коцур. До розповсюдження як і чехословацьких видань в УРСР, так і українських у ЧРСР також були причетні представник української громади Словаччини Юрій Бача та редактор «Дуклі» Павло Мурашко. Про власний досвід передання самвидаву і його транспортування за кордон згадував дисидент Ярослав Кендзьор: «Першу плівку я передав П. Мурашку. З ним я познайомився у Львові. Ми домовилися, щоб він на подвір'я не заходив, а зустрілися коло знаку, де закінчується село. Я приїхав на велосипеді та йому передавав пакунок з плівками. І він перевозив їх до Чехословаччини. Другий номер я приховав в оголених коренях осики чи тополі, де П. Мурашко сам їх забрав. Потім з Валентиною Чорновіл вчилася Г. Коцур, і вона передавала 3 і 4 випуски за кордон»¹⁴.

У 1968 році ця взаємодія лише посилилась, вирізняючись відчуттям більшої свободи і природності. Іван і Леоніда Світличні отримали запрошення від Василя Мурашка, українського культурного діяча, батька дисидента та політв'язня Павла Мурашка, відвідати Прагу, і розглядали таку поїздку як цілком реальну¹⁵. Михайлина Коцюбинська вирішила відновити вивчення чеської мови¹⁶. Проте невдовзі виявилось, що реальність була далекою від очікувань. Якщо І. Світличний від самого початку сумнівався щодо можливості здійснити цю подорож — «При всьому своєму оптимізмові — я ідеаліст»¹⁷, то це суто через бюрократичний нюанс — брак роботи з 1966 р. і, відповідно, характеристики з місця роботи. Протилежні обставини були у дружини Світличного, Леоніди: на той момент вона обіймала посаду старшого викладача в Київському інженерно-будівельному інституті, отримала характеристику, яку слід було завізувати в райкомі партії. Однак характеристику їй не завізували,

і не через «політичну неблагодійність», як могло здатися, а, ймовірно, через заплановану військову операцію в Чехословаччині¹⁸. Про побоювання радянських владних структур щодо можливих «провокацій» із боку дисидентів згадував і Лесь Танюк. На початку липня 1968 р., за місяць до вторгнення радянських військ у Прагу, відбулась подорож «киян і львів'ян» до Карпат, у якій брали участь троє Світличних — Іван, Леоніда і Надія, її подруга Груня Лишак, а також Олена Антонів, дружина В'ячеслава Чорновола, Валентина, його сестра, Лесь Танюк і Неллі Корнієнко, Раїса Мороз, Іван Русин і Микола Рачук¹⁹. Л. Танюк описав постійний і неприхований нагляд за групою з боку органів, імовірно пов'язаний із тим, що «кагебешники були переконані, що ми затіяли свою акцію для того, щоб перейти кордон і взяти участь у їхніх планованих подіях (з протилежного боку барикад), або маємо якісь рації й передаємо чехам “радянські таємниці”. Все це було б кумедним, якби не виявилось потім кривавим»²⁰.

Дисиденти, які в 1968 р. «усі раптом стали такі запеклі чехословакофіли»²¹, активно шукали альтернативних джерел інформації. У самвидаві стихійно поширювали документи «Празької весни» — матеріали з'їзду письменників ЧРСР, «Дві тисячі слів», «Програму дій КПЧ»²². Традиційно, новини з Праги отримували через радіостанції «Радіо Свобода» та «Голос Америки». Також вдавалося отримувати чехословацьку пресу, зокрема дуже популярними були переклади газет «Mladá fronta» і «Literární listy»²³. Листування і зустрічі дисидентів із чеськими знайомими додатково сприяли спростуванню радянської пропаганди. Особливо відомим був часопис «Дукля», де дисиденти «могли прочитати тих авторів, яких не дозволялося друкувати в Україні», і водночас «самі почали друкувати там свої тексти. В основному ті, в друковій яких нам відмовляли вдома»²⁴. Леонід Плющ підкреслював, що «радість весною настільки заливала сторінки

¹⁸ Леоніда Світлична, «Поруч з Іваном», у *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, упоряд. Леоніда Світлична та Надія Світлична (Київ: Видавництво «Час», 1998), 34.

¹⁹ Раїса Мороз, *Проти вітру. Спогади дружини політичного політв'язня* (Харків: Права людини, 2012), 80.

²⁰ Танюк, «З Іваном і без Івана», 171.

²¹ Коцюбинська, *Листи і люди*, 333.

²² Леонід Плющ, *У карнавалі історії. Свідчення* (Київ: Комора, 2018), 141.

²³ Леонід Грабовський, «Незламний дух», у *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, упоряд. Леоніда Світлична та Надія Світлична (Київ: Видавництво «Час», 1998), 208.

²⁴ «Ця книжка змінила усе моє життя... Розмова з Іваном Дзюбою», у *Бунт покоління. Розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Свєрстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком]*. (Київ: Дух і літера, 2004), 108.

¹³ Там само, 546.

¹⁴ Олена Мельникова, «Особливості дисидентських комунікацій в Україні 1960 — початку 1990 рр.» (Дис. канд. наук із соц. комунікацій, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Міністерство освіти і науки України, 2018), 320.

¹⁵ «Додаток І. Листи до Зіни Генік-Березовської», 333.

¹⁶ Там само, 275.

¹⁷ Там само, 333.

“Дуклі”, що не треба було знати інших чехо-словацьких газет і журналів, щоб зрозуміти, що справді прийшла “весна”»²⁵. Це значно контрастувало з матеріалами у офіційній радянській пресі. Л. Плющ обурювався тим, як радянські газети систематично викривляли матеріали іноземної преси про події «Празької весни», шукаючи підтвердження імперіалістичних намірів країн Заходу щодо Чехословаччини²⁶. Такий контраст між офіційною радянською інтерпретацією подій і дійсністю лише вкотре підсилював для дисидентів необхідність продовжувати свою інформаційно-комунікаційну діяльність, поширюючи альтернативну або заборонену офіційною владою інформацію.

Для українського дисидентства події 21 серпня 1968 р. стали радше несподіваними, ніж очікуваними, хоча вони усвідомлювали природу радянського тоталітарного режиму. Таке раптове і жорстоке завершення «соціалізму з людським обличчям» викликало шок і розчарування серед дисидентського кола. За три тижні до введення військ у Прагу певну надію вселяли організовані на зламі липня і серпня 1968 р. перемовини представників Президії ЦК КПЧ і Політбюро ЦК КПК у прикордонному словацькому містечку Чірна-над-Тисою. Радянська сторона мала надію, ще перемовини призведуть до виконання чехословацьким керівництвом її вимог, спрямованих на контроль над ЗМІ, очищення партії від конкретно названих «ревізійністів», приборкання антисоціалістичних тенденцій тощо. Чехословацька делегація пішла на певний компроміс, тому результатом перемовин стали спільні заяви про «колективну відповідальність у справі захисту соціалізму». Проте цим перемовинам передували ще одні — приватна зустріч в Угорщині Петра Шелеста із секретарем ЦК КПЧ, словацьким політиком українського походження Василем Біляком. П. Шелест відіграв ключову роль у підготовці військової агресії проти Чехословаччини: йому вдалося переконати В. Біляка у необхідності скласти лист, який містив підписи певних членів партії та уряду, незадоволених можливістю «контрреволюційного перевороту», та, відповідно, прохання про допомогу від радянської сторони²⁷. Отримавши такий лист-запрошення на форумі у Братиславі 3 серпня 1968 р., радянське керівництво вже мало основу для «легалізації» військового вторгнення до іншої країни. Не будши свідомою цього, після зустрічі у Чірна-над-Тисою інтелігенція все ж

такі мала певні сподівання, що влада не наваяжиться на подібні кроки. Друзі з Чехословаччини також відкидали можливість вторгнення, хоча визнавали своє становище хитким. Тоді багато хто з них розмірковував, «чи ж ваші лідери такі дурні, щоб пиляти гілку, на якій сидять самі?»²⁸. Деякі продовжували вірити в «дружбу» і «інтернаціоналізм»²⁹.

Придушення «Празької весни» призвело до переосмислення деяких уявлень про соціалізм у діячів руху. І. Дзюба до 1968 р. вірив, що «найкращим розв’язанням для нас був би демократичний соціалізм», а підтримка тоді демократизації Чехословаччини сприяла б тому, що «ми б напевно, дійшли до того, до чого дійшли нині, але цивілізованішим шляхом, спокійно й мали б міцніший фундамент»³⁰. І справді, в період «Празької весни» дисидентська спільнота захопилася ідеєю «соціалізму з людським обличчям», активно демонструючи підтримку Александра Дубчека та його політичних реформ. І. Дзюба зазначав: «Те, що тоді пропонував Дубчек, в те ще вірилося, воно мало велику силу над людиною»³¹. Валентин Мороз також позитивно оцінював постать А. Дубчека і навіть звертався до Петра Шелеста з пропозицією «засвоїти цей урок» комуністів Чехословаччини³². Петро Григоренко пішов далі — він став співавтором листа до керівництва Чехословацької ССР зі схваленням його внутрішньої політики. Також йому вдалося передати до чехословацького посольства в Москві особистий лист А. Дубчеку, де дисидент продублював власне захоплення його діяльністю³³. Документи «Празької весни» лише зміцнювали віру дисидентів у перспективі політичних трансформацій у країні. Як згадував Л. Плющ, «демократизм, гуманізм і правдивість “Програми дій КПЧ” переконали нас більше, ніж що-небудь інше, що чехо-словацька компартія справді почала будувати “соціалізм з людським обличчям”»³⁴. Уже пізніше, аналізуючи події серпня 1968 р., дисидент висловить своє розчарування в тому, що А. Дубчек «не організував всенародного пасивного спротиву, на кшталт чехословацького варіанта гандизму»³⁵. Попри це, більшість дисидентів не опікувались критикою чехословацької влади, оскільки вже пізніше

²⁸ Танюк, «З Іваном і без Івана», 171.

²⁹ Плющ, *У карнавалі історії*, 141.

³⁰ «Ця книжка змінила усе моє життя», 114.

³¹ Богдан Підгірний, *Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах*, ч. 2 (Тернопіль: Підручники і посібники, 2003), 230.

³² Валентин Мороз, *Есеї, листи й документи* (1975), 169.

³³ Петро Григоренко, *Спогади*, пер. Дмитро Кислиця (Детройт: Українські вісті, 1984), 598–600.

³⁴ Плющ, *У карнавалі історії*, 142.

³⁵ Там само, 186.

²⁵ Плющ, *У карнавалі історії*, 141.

²⁶ Там само, 142.

²⁷ Див. докладніше: Бажан, *Петро Шелест*, 244–251.

почали доходити думки, що вторгнення в тих умовах було неминучим. Важливість змін під керівництвом А. Дубчека визнавав і Євген Сверстюк. Попри занепокоєння щодо повторення сценарію Угорської революції³⁶, він відмовлявся вірити у можливість військового вторгнення у Прагу, оскільки вважав, що це «означало б поставити крапку на ідеології комунізму, яка хоче протриматись у світі як “мрія усього прогресивного людства”»³⁷. Опинившись на момент вторгнення у сімейній подорожі Гуцульщиною, Є. Сверстюк спостерігав, як люди неспроможні досягнути те, що відбулося, та подолати свій страх: «Перелякані вдаватимуть співучасників, аби не подумали про них, що вони проти»³⁸. Є. Сверстюк відчував і власну безпорадність, описуючи, що навколо нього утворилась зона «безнадійності, де все приречено, бо разом із законами впали повага і самоповага»³⁹.

Подібне розчарування і руйнування ілюзій щодо можливої еволюції Радянського Союзу під впливом прикладу Чехословаччини переживали багато дисидентів. У російських колах зазвичай серпень 1968 р. вважають тією демаркаційною лінією, з якої можна ввести початок правозахисного руху. А вихід дисидентів 25 серпня в Москві — першим публічним протестом. Але що прикметно, серед українських дисидентів подібні аналогії є нечисленними. Можливо, це пояснюється згаданою ситуацією, що склалася в радянській Україні в 1960-ті рр.: переслідування української інтелігенції, вигнання з партії, арешти тощо. Сам початок 1968 р. в УРСР відзначився критикою «Собору» Олесея Гончара; переслідуваннями за підпис так званого «Листа-139» проти репресій і закритих судів над шістдесятниками; звільненнями з роботи та відрахуванням з інститутів за покладання квітів до пам'ятника Тарасу Шевченку 22 травня; арештом Олесея Назаренка за написання листівки «Звернення до киян» до річниць перепоховання Тараса Шевченка на Чернечій горі в Каневі; продовженням викликів до КДБ і обшуків⁴⁰. Тому видається цілком логічним визначення українськими дисидентами у своїх мемуарах 1965 року як «перелому», коли «повіяло неосталінізмом, по-

чали закручувати гайки»⁴¹, вкотре відбулось переосмислення ставлення до радянського режиму, переходу до інших форматів опозиції.

Після військового вторгнення в Чехословаччину та придушення процесів демократизації перед дисидентами постало запитання, якою має бути реакція на події, адже «ті, хто тоді мовчав, сприяли чехословацькій трагедії»⁴². Л. Плющ згадував, що був не єдиним, хто безуспішно намагався отримати громадянство Чехословаччини⁴³, а Л. Танюк зазначив у своєму щоденнику⁴⁴, що члени європейських комуністичних партій почали масово здавати свої квитки⁴⁵. Після демонстрації дисидентів у Москві стало очевидним, що подібний протест у Києві може знищити самвидав як явище через невелику кількість тих, хто був причетний до його підготовки. Український композитор і захисник прав людини Леонід Грабовський згадував, що після «Празької весни» І. Світличний закликав своїх однодумців «будь-що продовжувати кожному свою справу. Треба писати книжки, музику, малювати, знімати кіно, доки вдасться. На все свій час»⁴⁶. Утім, були випадки, коли реакція на придушення набирала жертвних форм. Мар'ян Гатала, який допомагав Івану Гелю передруковувати і поширювати матеріали українського самвидаву, ставився до цієї діяльності як до «справді потрібної, проте допоміжної, підготовчої, мобілізуючої, тимчасової, після якої, або паралельно з нею, настане ота вирішальна, доленосна, подвижницька»⁴⁷. За місяць до того, як Василь Макух здійснив акт самоспалення в 1968 р., М. Гатала обговорював з І. Гелем своє рішення здійснити подібний акт протесту, вибравши для цього

⁴¹ Сверстюк, *На полі честі*, 149.

⁴² Плющ, *У карнавалі історії*, 138.

⁴³ Там само, 143.

⁴⁴ Танюк, *Твори. Щоденники без курюр*, 103.

⁴⁵ До слова, практика виходу з партії і подання прохань щодо позбавлення громадянства СРСР була поширеною серед правозахисників. Найбільш відомими є зречення радянського громадянина Надією Світличною і Василем Стусом. 10 грудня 1976 р. в заяві до Центрального комітету КПРС Надія Світлична зазначила: «Як вільна людина, як матір дитини, я з усією відповідальністю, сьогодні, в день Прав людини, заявляю, що після всього пережитого, вважаю нижче людської гідності бути громадянином найбільшого, наймогутнішого і найдосконалішого концтабору в світі». Через два роки, Василь Стус напише подібне: «Мати радянське громадянство є неможливою для мене річчю. Бути радянським громадянином — це значить бути рабом. Я ж до такої ролі не надаюся. Чим більше тортур і знущань я зазнаю — тим більший мій опір проти системи наруги над людиною і її елементарними правами, проти мого рабства». Див. докладніше: Л. Огнева, *Та, що світила всім. Листи, статті, спогади* (Київ: ФОРМ МАСЛАКОВ, 2021), 158–159, 346.

⁴⁶ Грабовський, «Незламний дух», 209.

⁴⁷ Іван Гель, «Мар'ян Гатала», Дисидентський рух в Україні: Віртуальний музей, відвідано 18 лютого 2024, <https://museum.khpg.org/1338899551>.

³⁶ Угорська революція 1956 р. — протести проти радянського впливу і вияв прагнення до політичних і соціальних реформ із боку угорського населення, що переросли в збройне повстання. Після 12 днів спротиву революцію було придушено радянським військовим втручанням.

³⁷ Євген Сверстюк, *На полі честі: У 2 кн., т. 1, Не вже то я?* (Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2015), 224.

³⁸ Там само, 224.

³⁹ Там само, 225.

⁴⁰ Див. докладніше: Лесь Танюк, *Твори. Щоденники без курюр. В 60 томах*, т. 24 (Київ: Альтерпрес, 2013), 155–158.

Львів і майдан біля оперного театру поруч із пам'ятником Леніну. Тоді І. Гелю вдалося переконати Мар'яна цього не робити, а важливим аргументом стало те, як світ відреагував на самоспалення Василя Макухи і Яна Палаха: якщо смерть останнього викликала резонанс серед світової громадськості, то про самоспалення В. Макуха було лише кілька повідомлень на радіостанціях. В. Макух реалізував свій відчайдушний протест у Києві 5 листопада 1968 р., за два місяці до самоспалення студента Я. Палаха в Празі. Після вчинку В. Макуха Мар'ян Гатала висловлював думку, що серед українців ще будуть ті, хто пожертвує собою. Хоча вчинки Василя Макухи та Мар'яна Гатала не були прямою реакцією на придушення «Празької весни», вони є відображенням певних аспектів соціальної та політичної атмосфери спротиву радянському репресивному режиму. Реформи у Чехословаччині сприймалися як символ боротьби за свободу та права людини, а військове згортання їх могло стати стимулом для роздумів про застосування подібних акцій протестів. І. Гель наводив слова М. Гатала перед початком «Празької весни»: «Зараз ми робимо те, що вимагають обставини. Для справжнього чину ще не пора. Але настане час, коли лише наша кров змиє бруд окупантів з нашої землі»⁴⁸. Після масових арештів 1972 р., відчуваючи загрозу бути заарештованим, М. Гатала, зібравши робітників у цеху, де працював, коротко висловився про окупацію України і репресії проти борців за українську державність і проткнув своє серце ножицями.

Отже, мемуари та епістолярій є важливими джерелами для розуміння не лише конкретних історичних подій, а й глибинних процесів, які впливали на формування суспільства в цілому. Зважаючи на різноманітність мемуарних джерел українських дисидентів, можна підкреслити їхній значний потенціал для вивчення подій, зокрема пов'язаних із «Празькою весною». Серед цих джерел можна виокремити листування Зіни Генік-Березовської з Романом Корогодським, Іваном Світличним, Михайлиною Коцюбинською, а також щоденники Леся Танюка і спогади Івана Геля, Леоніда Грабовського, Раїси Мороз, Леоніда Плюща, Леоніди Світличної, інтерв'ю Івана Дзюби. Українські дисиденти пере-

бували в особливому становищі щодо доступу до інформації про події «Празької весни» у 1968 р. Їхні тісні зв'язки з чехословацькою інтелігенцією не лише забезпечували дисидентам додаткові джерела інформації, а й сприяли виникненню почуття солідарності та дотичності до міжнародного руху за свободу та права людини. Аналіз цих джерел продемонстрував, що спогади І. Геля, М. Коцюбинської, інтерв'ю І. Дзюби та листи варто розглядати як важливі джерела, що більше відображають особисті переживання та реакції на соціально-політичні події. Ці документи є цінними свідченнями індивідуального досвіду та емоційного ставлення до досліджуваного нами періоду. Водночас, спогади Л. Грабовського, Л. Плюща, Л. Світличної та щоденник Л. Танюка виявились більш інформативними джерелами завдяки детальному та хронологічному опису подій 1968 р., тим самим даючи змогу проникнути в суть і динаміку тогочасних перетворень та виявити ключові моменти, які визначали подальший розвиток дисидентського руху. Подібний підхід до висвітлення подій «Празької весни» забезпечує глибше і більш комплексне розуміння цього історичного періоду. З самого початку чехословацькі події 1968 р. викликали ентузіазм, дисиденти сприймали чехословацькі перетворення як перспективу політичних змін і запровадження свобод у Радянському Союзі. Вторгнення військ країн Варшавського пакту і придушення лібералізації стало глибоким розчаруванням для багатьох дисидентів. Утрачені можливості та зруйновані надії стали особистою трагедією для тих, хто вірив у побудову «соціалізму з людським обличчям» у СРСР. Реакція українських дисидентів не могла вплинути на ситуацію в Чехословаччині. Представникам українського та чехословацького дисидентського руху довелося вкотре зробити невтішні висновки та остаточно відкинути будь-які ілюзії щодо сутності СРСР. Це передбачало усвідомлення себе в новій реальності, де ідеали свободи знову зазнали поразки. Однак розчарування не призвело до прийняття цих реалій дисидентами, радше навпаки — продемонструвало необхідність подальшого зосередження зусиль на зміцненні опозиційного руху та виступах проти порушень прав людини в Радянському Союзі.

⁴⁸ Іван Гель, «Мар'ян Гатала».

Bibliographic References

- Bazhan, Oleh. *Petro Shelest: "Viriu v rozkvit moiei ridnoi Ukrainy..."*. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, 2021.
- Dmytruk, Volodymyr. "Reaktsiia ukrainskoho suspilstva na podii 1968 roku v Chekhoslovachchyni". *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky: mizhvid. zb. nauk. pr.* 27 (2018).

- Hel, Ivan. "Marian Hatala". *Dysydentskyi rukh v Ukraini: Virtualnyi muzei*. Vidvidano 18 liutoho 2024. <https://museum.khpg.org/1338899551>.
- Hryhorenko, Petro. *Spohady*. Perekladach Dmytro Kyslytsia. Detroit: Ukrainski visti, 1984.

- Kasian, Liudmyla. "Opir totalitarnii systemi yak kliuchova tema avtobiohrafichno-memuarnoho dyskursu ukrainskykh shistdesiatnykiv". *Poznańskie Studia Slawistyczne* 6 (2014): 119–127.
- Khomiak, Rostyslav. "Nebuvaly 1988: Ukraina spravdi na mizhnarodnomu forumi". *Suchasnist* 12, № 96 (1968).
- Kotsiubynska, Mykhailyna. *Lysty i liudy. Rozdumy pro epistoliarnu tvorhist*. Kyiv: Dukh i litera, 2009.
- Melnykova, Olena. "Osoblyvosti dysydentskykh komunikatsii v ukraini 1960-pochatku 1990 rr.". Dys. kand. nauk iz sots. komunikatsii, Dniprovskiy natsionalnyi universytet imeni Olesia Honchara Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, 2018.
- Mokryk, Radomyr. *Bunt proty imperii: ukrainski shistdesiatnyky*. Kyiv: A-ba-ba-ha-la-ma-ha, 2023.
- Moroz, Raisa. *Proty vitru. Spohady druzhyny politychnoho politvaznia*. Kharkiv: Prava liudyny, 2012.
- Moroz, Valentyn. *Esei, lysty y dokumenty*. 1975.
- Ohnieva, L. *Ta, shcho svityla vsim. Lysty, statii, spohady*. Kyiv: FOP Maslakov, 2021.
- "Parnas, yakyi zavzhdy z toboiu... Lysty Ivana Svitlychnoho". V *Lysty i liudy. Rozdumy pro epistoliarnu tvorhist*. Kyiv: Dukh i litera, 2009, 546–547.
- Pidhirnyi, Bohdan. *Netsenzurnyi Stus. Knyha u 2-kh chastynakh*. Ch. 2. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky, 2003.
- Pliushch, Leonid. *U karnavali istorii. Svidchennia*. Kyiv: Komora, 2018.
- "Prazka vesna u dokumentakh Haluzevoho derzhavnogo arkhivu Sluzhby bezpeky Ukrainy". Z *arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*. Uporiadnyk Oleh Bazhan, 2008.
- Rarytskyi, Oleh. "Khudozhno-dokumentalna proza ukrainskykh shistdesiatnykiv: zhanrova spetsyfika i poetyka". Dys. d-ra filol. nauk, Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka, 2017.
- Sverstiuk, Yevhen. *Na poli chesty: U 2 kn*. Kn. 1, *Nevzhe to ya?* Kyiv: TOV "Vydavnytstvo 'Klio'", 2015.
- Svitlychna, Leonida, & Nadiia Svitlychna. *Dobrookyi. Spohady pro Ivana Svitlychnoho*. Kyiv: Vydavnytstvo "Chas", 1998.
- Taniuk, Les. *Tvory. Shchodennyky bez kupiur. V 60 tomakh*. T. 24. Kyiv: Alterpres, 2013.
- "Tsia knyzhka zminyala use moie zhyttia... Rozмова z Ivanom Dziuboiu". U *Bunt pokolinnia: Rozmovy z ukrainskymy intelektualamy zapysaly y prokomentuvaly Bogumila Berdykhovska ta Olya Hnatiuk [interviu iz Yevhenom Sverstiukom, Ivanom Dziuboiu, Mykhailynoiu Kotsiubynskoiu, Mykhailom Horynem, Mykoloiu Riabchukom]*. Kyiv: Dukh i litera, 2004.
- Zahoruiko, Nataliia. "Epistoliarna publitsystyka shistdesiatnykiv". *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya Filolohiia* 2, № 42 (2019): 190–194.

H. Malaia

THE EVENTS OF THE "PRAGUE SPRING" IN THE PERSPECTIVE OF MEMOIRS AND CORRESPONDENCE OF THE UKRAINIAN DISSIDENTS

The article examines the reaction of participants of the Ukrainian dissident movement to the remarkable events in Czechoslovakia during 1968 based on memoirs and correspondence. These ego-sources provide first-hand accounts of the enthusiasm, hopes, sadness, and despair that the dissidents experienced for a short time. Although the subjective character of these sources requires additional critical analysis and verification, the memoirs provide exceptional testimonies and impressions of these events. Reforms in Czechoslovakia aroused expectations among dissidents about the prospects for the democratic process in the Soviet Union. However, the sharp suppression of the democratization of Czechoslovak society has dispelled any illusions about possibilities for the transformation the Soviet totalitarian regime. The article presents the main alternative information sources that were used by dissidents. It also examines the main aspects of cultural interaction between Ukrainian and Czechoslovak intellectuals both before and during the "Prague Spring", focusing on the specific reactions and measures those Ukrainian dissidents took after the invasion of Prague.

Keywords: dissident movement, "Prague Spring", memoirs, letters, samvydav (self-publishing), liberalization.

Матеріал надійшов 27.03.2024

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

УДК 930.2:27-1(477)“1559/1599”
DOI: 10.18523/2617-3417.2024.7.102-110

Стафійчук М. В.

ОБРАЗ І ЗА ОБРАЗОМ: ПОБОЖНІСТЬ КНЯЗЯ СТАНІСЛАВА РАДЗИВИЛА (1559–1599) В ІСТОРІОГРАФІЇ ТА РЕЛІГІЙНИХ ПРАКТИКАХ

У фокусі статті перебуває формування образу побожності першого олицького ордината князя Станіслава Радзивила (1559–1599). Зокрема, здійснено спробу простежити етапи формування образу побожного князя-католика та притаманних йому рис на базі гербівників та іншої геральдичної літератури ранньомодерного періоду, із залученням історіографії пізніших століть. Крім аналізу формування образу побожності олицького ордината у статті розглянуто відомості про релігійні практики та харитативну діяльність князя Радзивила. Перша спроба дослідження образу «Побожного» володаря Олики виявила певні невідповідності між трансльованим образом Станіслава Радзивила та його практичними утіленнями у діяльності князя як ордината і патрона, що відкрило нове коло питань, які потребують подальшого дослідження.

Ключові слова: Радзивили, Річ Посполита, Волинь, побожність, харитативна діяльність, ранньомодерний період.

Станіслав Радзивил на прізвисько «Побожний» (1559–1599) народився у сім'ї одного з чільних вельмож Великого князівства Литовського — віленського воєводи Миколая «Чорного» Радзивила (1515–1565). Майбутній власник Олики був молодшим із чотирьох синів магната. Станіслав, на відміну від свого батька, відзначився скромнішими кар'єрними здобутками — урядом великого маршалка литовського (1592–1595) і жмудського старости (1595–1599). Походячи із протестантської (кальвіністської) родини, князь навернувся на католицизм разом зі старшими братами (1574) і в подальшому відзначився харитативною діяльністю на підтримку Римської Церкви.

Хоча до Станіслава фамілія Радзивилів уже кілька поколінь володіла Оликою, саме він став першим олицьким ординатом¹. Сталося це 1586 року, коли сини Миколая «Чорного», розділивши спадщину батька, утворили три ординації

(або майорати) із центрами у Несвіжі, Клецьку і Олиці.

У історіографічному доробку ранньомодерного періоду князя переважно зображають як вірного католика, однак деякі автори пізнішого часу змальовують першого олицького ордината як фанатичного послідовника «римської віри». У цьому контексті його прізвисько «Побожний» набуває досить негативних конотацій.

Як ми вже згадували, Радзивил не будував військової кар'єри і не відзначився особливими досягненнями у політичній сфері. Єдиною широківідомою публічною акцією є його активне залучення до дискусій довкола Берестейської унії та підтримка злуки Київської православної митрополії з Римо-католицькою церквою. Відповідно, у сучасній історіографії звертаються саме до релігійного аспекту публічної діяльності Станіслава².

¹ Ординація, або майорат — це специфічний тип землеволодіння, який утворювали з метою запобігти подрібненню спадщини. За умовами фундаційного акта, майорат мали передавати у спадок лише по чоловічій лінії. Якщо один із Радзивилів не мав нащадків чоловічої статі, всі маєтності мали перейти у власність братам або племінникам ордината. Див.: AGAD. Archiwum Radziwiłłów. Dz. XI, nr 354, sygn. 66, s. 377.

² Див.: М. Довбищенко, *Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI — перша половина XVII ст.)* (Київ: ПП Сергійчук М. І., 2008); Його ж, «Забуті імена української історії: Князь Станіслав Радзивілл “Побожний” у подіях релігійного життя Волині другої половини XVI ст.», в *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України. Матеріали XVIII Волин. наук.-практ. істор.-краєзн. конф.* (Луцьк, 2006), 30–31; І. Ворончук, «Життєві пріоритети князя Станіслава Радзивілла», в *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України* (Луцьк, 2006), 31–36.

Перш ніж звернутися до процесу конструювання образу «Побожного» Станіслава Радзивіла, зауважимо, що прізвисько «Pius» не вживали в часи самого князя. Його використання не зафіксовано ані в особистій кореспонденції, ані в актових матеріалах, ані в панегіричній літературі³ — найпершу згадку прізвиська «Побожний» вдалося віднайти у виданні Марціна-Францішека Во́бе *Icones familiae ducalis Radivilianae ex originalibus in gazophylacio ordinationis ab antiquo servatis picturis desumptae* середини XVIII ст.⁴

Однак за життя першого олицького ордината звертали особливу увагу на його відданість Церкві й було сформовано певний набір характеристик і діянь, які визначали його побожний образ. Спробуємо реконструювати у хронологічній ретроспективі, у який же спосіб було сформовано образ князя Радзивіла як «Побожного», та розібратися із тим, наскільки такі інтерпретації були обґрунтованими.

Перші «релігійні ноти» майбутнього «історіографічного концерту» можна відшукати в гербівниках XVI–XVII ст. Загалом, ранньомодерні гербівники часто обмежуються геральдичними довідками щодо інсигнії шляхетних родин, не специфікуючи генеалогічну інформацію⁵. Винятком є праця Бартоша Папроцького «Герби польського рицарства», видана в Кракові у 1584 р. Її особливістю є те, що релігійну карту автор розігрує через протиставлення «єретика» Миколая «Чорного» його благочестивим дітям. Глава сімейства у Папроцького постає як «wielki obrońca i stróż Rzeczypospolitej, tylko że był sekty Kalwinowej»⁶, натомість здобутки синів в основному зосереджені довкола патронування «правдивої віри».

Відомості про конкретних представників роду Радзивілів (зокрема про Станіслава) виривають далеко не в усіх авторів-сучасників, тож його поява у тексті Папроцького є особливо цінною. Молодшого княжича серед усіх братів єдиного названо «найкатолицхішим» («*catolicissimi*

mus»), що мало підкреслювати ступінь його побожності. Однак перелік аргументів-супутників на підтвердження такої характеристики — наприклад, фундації, підтримка костелів або паломництва — записано за його старшим братом Миколаєм-Криштофом Радзивілом. Спираючись на гербівник Папроцького, можна стверджувати, що образ Станіслава як відданого вірянину Римської церкви почав формуватися за його життя, причому ще до видимих результатів харитативної діяльності.

У XVII столітті натрапляємо на інформацію про жмудського старосту в працях Войцеха Віюка-Кояловича — професора Віленської академії, що був пов'язаний із домом Радзивілів. У трактаті *Fasti Radziviliani compendio continentes gesta Ducum Radziwil* (Вільно, 1653) автор лише побіжно згадує Станіслава як сина Миколая «Чорного». Натомість у раніше опублікованому гербівнику, так званому «Компендіумі» (Вільно, 1650), першому олицькому ординату присвячено розлогу статтю, в якій представлено родинне коло магната і його уряди. Втім, як і в багатьох інших роботах цього жанру, праця Віюка-Кояловича не позбавлена помилок. На початку тексту Станіслав названий князем «на Клецьку», а не «на Олиці»⁷, в переліку його дітей автор забув згадати доньку Ельжбету, закралася помилка і в рік смерті князя. Віюк-Коялович зазначив, що Радзивил помер під час подорожі до Лорето в 1559 р.⁸ Насправді ця подія сталася в 1599 р. Цілком можливо, що помилки припустився не автор гербівника, а типограф, однак цікаво інше: інформація про мандрівку до італійського міста, що було важливим центром паломництва, в роботі ніяк не коментується⁹. На відміну від Б. Папроцького, який дає характеристику своїм героям, В. Віюк-Коялович обмежується стислим біографічним нарисом, позбавленим маркерів.

Найпопулярнішим гербівником XVIII ст. був багатотомник єзуїта Каспера Несецького, який видавали у Львові упродовж 1728–1743 рр. Підхід автора до викладення інформації про Станіслава Радзивіла поєднує в собі біографічний і підкреслено релігійний аспекти. У тексті

³ Наприклад, в епітафії князя Станіслава прізвисько «Побожний» не фігурує. Szymon Starowolski, *Monumenta Sarmatarum, viam universae carnis ingressorum* (Cracoviae: in Officina Viduae et Haeredum Francisci Caesarij, 1655), 234–235.

⁴ M. F. Wobe, *Icones familiae ducalis Radivilianae ex originalibus in gazophylacio ordinationis ab antiquo servatis picturis desumptae* (Nesvisii, 1758), 83.

⁵ Наприклад, у найвідомішому гербівнику XVII ст. авторства Шимона Окольського специфікації членів родини Радзивілів немає. S. Okolski, *Orbis Polonus splendoribus coeli, triumphis mundi, pulchritudine animantium condecoratus, in quo antiqua Sarmatorum gentiliata pervetusta nobilitatis insignia etc. specificantur et relucunt*, vol. 3 (Cracovia, 1643), 229.

⁶ B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego na pięcioro ksiąg rozdzielone* (Kraków, 1584), 837.

⁷ Клецькою ординацією володів один зі старших братів Станіслава Ольбрахт Радзивил (1558–1592).

⁸ A. Wijuk Kojalowicz, *Herbarz Rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium o Klejnotach albo Herbach ktorych Familie Stanu Rycerskiego w Prowincjach Wielkiego Xięstwa Litewskiego Zazywaja* (Kraków, 1897), 202.

⁹ Ibid. Це є помилкою, яка повторюватиметься у пізніших джерелах. Цікаво, що місто, до якого, за Кояловичем, подорожував Радзивил, є натяком на тему побожності. Лорето, розташоване неподалік від Рима, було відоме як центр паломництва завдяки старовинному храму Basilica della Santa Casa, так званому Дому Богородиці.

є кілька цікавих деталей. Наприклад, у переліку титулів Радзивила зазначений уряд надвірного литовського маршалка, який князь нібито обіймав з 1587 р. Незрозуміло, з якого джерела автор гербівника запозичив таку інформацію. Можливо, він сплутав кар'єрні шляхи Станіслава і його старшого брата Ольбрахта, який таки був надвірним маршалком, але отримав привілей на цей уряд 1579 р.¹⁰

Окрім подання короткої інформації про шлюб і родину Станіслава¹¹, Несецький звертає увагу на його земельні володіння, історію створення радзивилівських ординацій та умови їх функціонування. Спеціальний акцент Несецький робить на відданості князя Речі Посполитій: «...ojszyźnie też pokazał, jak mu była miła, kiedy pułk cały jazdy, z swojej szkatuły, Stefanowi królowi sprowadził»¹². Зауважимо, що це єдина віднайдена у гербівниках апеляція до військової діяльності Радзивила. Хоча автор не вказує року події, зрозуміло, що йдеться про участь аристократа у Московській кампанії Стефана Баторія 1580–1581 рр.

Описуючи визначні діяння жмудського старости, Несецький передбачувано акцентує увагу на релігійному аспекті. Автор гербівника стверджує, що перший олицький ординат «zarliwości swojej o wiarę katolickiej i pobożności znaki dał oczywiste»¹³. Твердження супроводжується переліком благочестивих подвигів князя, який згодом вирине у працях наступників Несецького. У цьому списку — вигнання зі своїх маєтностей кальвіністів, побудова і матеріальна підтримка мережі костелів, належне виховання нащадків, надання вибору «зараженій схизмою Руській церкві» (або забиратися з його володінь, або пристати до святої єдності з Римською Церквою), що сприяло поширенню унійних парафій в Олиці¹⁴.

Фундаційну діяльність Радзивила розглянемо далі докладніше, однак одразу зазначимо, що осадження Олики костелами — тема контроверсійна. По-перше, католицькі осередки існували тут і до порядкування князя; по-друге, харитативна діяльність Станіслава не обмежувалася «римською» парафією і поширювалася також на православних, які проживали на території ординації.

¹⁰ H. Lulewicz, “Radziwiłł Albrycht,” *Polski Słownik Biograficzny*, t. 30 (Wrocław, 1987), 135.

¹¹ На відміну від Кояловича, Несецький подає коректну інформацію про усіх дітей Станіслава Радзивила.

¹² K. Niesiecki, *Korona polska przy złotej wolności starożytnemi rycerstwa polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego klejnotami ozdobiona*, t. 3 (Lwów: drukarnia Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1740), 825.

¹³ Ibid.

¹⁴ Це дуже своєрідна риторика, однак покликання на джерело походження цієї інформації у тексті Несецького немає.

До гербівника Несецького потрапило повідомлення про смерть Станіслава Радзивила в дорозі до Італії. Князь начебто помер, здійснюючи мандрівку до Рима на святкування «великого ювілею». Нагадаємо, що Коялович також згадує про нереалізований італійський вояж аристократа, однак місцем його призначення називає Лорето. Нині прийнято вважати, що жмудський староста почив під час подорожі до Німеччини на лікування¹⁵. Лорето, а тим більше Рим — відомі релігійні центри католицької Європи. Розповідь про останнє паломництво Радзивила до одного з них підкреслювала побожність аристократа.

Гербівник Каспера Несецького мав велику популярність і у XVIII, і протягом усього XIX ст. У 1830–1840-х його перевидали в Ляйпцігу з коментарями і доповненнями Яна-Непомучена Бобровича. Останній вказав на деякі помилки в родоводі й біографіях окремих Радзивилів, однак цілком оминув фрагмент тексту, присвячений жмудському старості. Інформація про нього в обох виданнях гербівника є ідентичною¹⁶.

Автор іншого популярного гербівника XVIII ст. чернець-францисканець Флоріан Ярошевич орієнтувався на працю Каспера Несецького. Розповідаючи про побожність князя, вигнання кальвіністів з Олики, фундацію католицьких костелів і підтримку унії, він дослівно запозичує цілі фрагменти з твору іменитішого попередника. Сюди ж додається опис релігійних практик за участю князя («пілігримки», відвідування мес тощо). Ярошевич наголошує на тому, що Радзивил «przydał sobie sławy, która i w wieczności nie ginie, z osobliwej pobożności chrześcijańskiej»¹⁷. Світські сторони діяльності аристократа автора не цікавлять. Зокрема, на відміну від Несецького, він не вводить до свого тексту сюжет про поділ володінь між Радзивилами, утворення ординацій і одруження Станіслава. Пишучи про урядницьке досє князя, автор обмежується згадкою його маршалківства і забуває про старостування на Жмуді (яке є вагомим кар'єрним здобутком).

У сюжеті про відданість Радзивила Католицькій церкві Флоріан Ярошевич наслідує манеру викладу Бартоша Папроцького. Побожний

¹⁵ H. Lulewicz, “Radziwiłł Stanisław”, *Polski Słownik Biograficzny*, t. 30 (Wrocław, 1987), 365.

¹⁶ K. Niesiecki, *Herbarz Polski powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych*, wyd. J. N. Bobrowicz, t. 8 (Lipsk, 1841), 61–62.

¹⁷ F. Jaroszewicz, *Matka świętych Polska albo Żywoty świętych, błogosławionych, wielebnych, świętobliwych, pobożnych Polaków y Polek* (Kraków, 1767), 130.

«римлянин» Станіслав представлений у нього на контрасті з батьком кальвіністом Миколаєм «Чорним». Автор не приховує недоброзичливого ставлення до протестантів, стверджуючи, що жмудський староста «choć od ojca napił się heretyckiego jadu, jednak za łaską Ducha Świętego wyrzucił go z uszy swojej, i był katolikiem prawym»¹⁸. Значну частину допису чернець приділяє дослівно запозиченим у Несецького благочестивим діянням аристократа. Наприклад, натхненно цитує Несецького, описуючи, як щороку під час Великого посту Станіслав замикався в «ереміторіумі» (відлюдному монастирі) у своєму литовському маєтку Налібоках, розмірковуючи про побожні вчинки. Після великодньої меси князь «prosto się udawał do szpitala, tam ręką swoją ubogich karmił i odziewał; chorych przez domowego lekarza ratował»¹⁹.

Важко оцінити достовірність подібних пасажів, однак відомо, що в Налібоках містилися мисливські угіддя олицького ордината. Томаш Кемпа згадує про регулярні візити до цього маєтку Миколая-Криштофа «Сирітки» (старшого брата Станіслава), який був затятим ловцем і сам зазначав, що «najczęściej polował w puszczy nalibockiej, korzystając z gościny swego brata Stanisława»²⁰.

Одним із авторів-поширювачів образу Станіслава Радзивила як побожного католика був Микола Теодорович (1856–1917)²¹. У своїй праці «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии» він закидає жмудському старості релігійний фанатизм, переслідування представників інших конфесій, активну фундаційну діяльність виключно на користь «римської релігії». Такий підхід до змалювання С. Радзивила легко зрозуміти, адже антагонізм між католицизмом і православ'ям, «польською» елітою та російською адміністрацією в західних губерніях Російської імперії мав відображення і в науковій, і в науково-популярній літературі. Хоча текст Миколи Теодоровича не містить покликань на літературу й джерела, у ньому безпомилково можна впізнати розлогі фрагменти з гербівника Каспера Несецького²².

¹⁸ Jaroszewicz, *Matka świętych Polska*, 130.

¹⁹ Ibid., 131.

²⁰ Т. Кемпа, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka* (Warszawa: Wydawnictwo naukowe "Semper", 2001), 202.

²¹ М. Теодорович не був фаховим істориком — краєзнавець-аматор, він викладав у Волинській духовній семінарії у Кременці. Див.: Енциклопедія історії України у 10 томах, т. 10 (Київ, 2013), 49.

²² Н. Теодорович, *Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии*, т. 2 (Почаев, 1889), 971–982.

На противагу Теодоровичу назвемо польських авторів XIX–XX століть, серед наукового доробку яких натрапляємо на згадки про першого олицького ордината у дослідженнях історії Волині²³. Пов'язано це з політичною ситуацією в регіоні за часів Російської імперії. Під тематикою вивчення історії краю дослідники не лише отримували можливість досліджувати минуле Речі Посполитої, а й заявляли про давню політичну присутність «польського елемента» в регіоні.

Із окреслення образу князя Радзивила у сучасних дослідників варто згадати монографії та статті польських, українських і білоруських авторів, присвячені різним аспектам діяльності представників роду Радзивилів. Відомості про реальне походження і трансформацію уявлень щодо коріння дому аналізує Марцелій Антоневич. Юзеф Ясновський і Томаш Кемпа підготували розлогі біографи батька і старшого брата князя Станіслава. Підставові свідчення про самого великого литовського маршалка і жмудського старосту зібрані в статті Генрика Люлевича, написаній для багатотомного «Польського біографічного словника». Усі ці праці, хоч і в більш нейтральній манері, продовжують транслювати образ «Побожного» князя, закладений у літературі попередніх століть.

Щоби зрозуміти, що стало основою для формування образу Станіслава Радзивила як палкого католика, потрібно ще раз звернутися до його біографії і докладніше розглянути історію його взаємодії із Католицькою церквою. Як уже зазначалося, Станіслав народився у сім'ї кальвіністів. За свідченням Генрика Люлевича, троє молодших синів віленського воєводи Миколая «Чорного» навернулися до католицької віри у 1574 р., задовго після смерті батька. Враховуючи юний вік, навряд чи Станіслав приймав відповідальне рішення самостійно — вочевидь, за нього цей вибір зробив старший брат Миколай-Криштоф «Сирітка». За живого батька такий крок був неможливий. Крім політичних здобутків, віленський воєвода Миколай «Чорний» зажив слави одного з найпотужніших покровителів протестантизму у Великому князівстві Литовському та Польській Короні. Народжений католиком, він захопився «реформаційними ідеями» ще в 1540-ві, але конверсію здійснив лише

²³ Див.: J. Dunin-Karwicki, *Z zamglonej i niedawno mienionej przeszłości: Wołyńskie opowiadania historyczne*, т. 1 (Warszawa, 1901); T. J. Stecki, *Wołyń pod względem statystycznym, historycznym ta archeologicznym*, т. 1 (Lwów: Zakład nar. im. Ossolińskich, 1864); Idem, *Wołyń pod względem statystycznym, historycznym ta archeologicznym*, т. 2 (Lwów: Zakład nar. im. Ossolińskich, 1871); Idem, *Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki* (Kraków, 1888).

в 1552 р.²⁴ Як зазначає Томаш Кемпа, князь спочатку відносив себе до послідовників Мартіна Лютера і навіть видав лютеранський катехизис у спеціально фундованій берестейській друкарні (1553). Однак близько 1555 р. аристократ перейшов на кальвінізм²⁵. Чи не головною причиною цього рішення Юзеф Ясновський вважає «чисто німецький» характер лютеранства і те, що послідовниками цієї течії протестантизму були переважно міщани²⁶.

Уже будучи кальвіністом, Миколай Радзивил «Чорний» не лише вивчав теологічні праці Жана Кальвіна, а й безпосередньо листувався з ним, обговорюючи перспективи поширення конфесії у Великому князівстві Литовському. За спостереженням Юзефа Ясновського, ініціатором цих дистанційних контактів був сам французький проповідник і теолог. Про віленського воєводу йому розповів колишній професор Краківського університету Франциск Лісманін, який під впливом Кальвіна став протестантом і тривалий час проживав у Женеві²⁷.

Можна було б припустити, що прихильність дітей Миколая «Чорного» до католицизму породила конфесія матері, яка належала до Римської церкви від народження. Однак свого часу Ельжбета Шидловецька і сама на прохання чоловіка перейшла з католицизму на протестантизм²⁸. Відповідно, питання про те, що спонукало нащадків палкого прихильника кальвінізму, покликаних бути опікунами «євангеліків»²⁹, відмовитися від «віри батьків», залишається відкритим.

Першим із синів Миколая Радзивила «Чорного» здійснив конверсію його первісток — старший брат Станіслава Миколай-Криштоф. Сталося це ще 1566 р., майже одразу після смерті глави сімейства. Конверсія відбулася у Римі під час освітньої подорожі Миколая-Криштофа «Сирітки» країнами Західної Європи³⁰. Дослідники розходяться в думках щодо того, наскільки поширеними були відомості про це навернення. Г. Люлевіч вважає, що через імовірний осуд княжич прагнув зберегти його в таємниці від найближчого оточення, а надто від стрія Миколая «Рудого»³¹. Натомість Т. Кемпа переконаний, що хоч інформація про конверсію не поширювалася

активно серед шляхетського загалу, родина Радзивила, і насамперед його опікун, дізналися про подію одразу після повернення Миколая-Криштофа з освітньої мандрівки (1567)³².

Мотиви вчинку княжича достеменно не відомі. Теоретично на рішення про конверсію могла вплинути загроза втрати політичної ваги в державі, де всі вищі уряди мали посідати католики. Втім, відданість протестантизму не заважала іншим магнатам робити непогану кар'єру. Щоби в цьому переконатися, згадаймо постать Криштофа Радзивила «Перуна», який, будучи кальвіністом, мав найвищі уряди у Великому князівстві Литовському.

Із листування Миколая «Рудого» із Миколаєм-Криштофом «Сиріткою» випливає, що конверсія могла бути продиктована не так кар'єрними перспективами, як бажанням мати міцніше опертя в умовах нестабільної для синів Миколая «Чорного» ситуації після смерті батька. Як зазначає стрій у листах до «Сирітки», «nie na tym miejscu siedzisz i nie tymi kluczami wladasz, ktorými wladal ociec twój»³³, нагадуючи племіннику, що його становище не настільки потужне, як батькове. Томаш Кемпа також не підтримує тезу про конверсію з метою якоїсь меркантильної користі. Він пояснює навернення Миколая-Криштофа сукупністю особистісних симпатій. Єдине, що можна стверджувати напевне: «Сирітка» розпочав своїм учинком «хвилю повернення» литовської магнатерії до католицької віри³⁴.

Звертаємо увагу на важливу деталь: 1574 року на католицизм перейшла лише чоловіча частина князівської родини. Трьох старших доньок Миколая Радзивила «Чорного» було видано заміж за прихильників протестантизму, щоправда, різних течій. Ельжбета стала дружиною реформованого євангеліста, хмільницького старости і з 1569 р. подільського воєводи Миколая Мелецького (1566). У 1578 році вони обоє стали католиками. Друга сестра, Софія, вийшла заміж за лютеранина — поморського воєводу Ахация Чему (1570), третя, Анна, залишилася прибічницею кальвінізму після одруження з кам'янецьким підкоморієм Миколаєм Бучацьким (1570)³⁵. Лише наймолодша з доньок віленського воєводи Кристина, обраниця коронного підканцлера Яна Замойського (1577)³⁶, змінила кальвінізм на ка-

²⁴ J. Jasnowski, *Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515–1565) Kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński* (Oświęcim: Napoleon V, 2014), 151.

²⁵ Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł*, 21.

²⁶ Jasnowski, *Mikołaj Czarny Radziwiłł*, 153.

²⁷ *Ibid.*, 153.

²⁸ *Archiwum domu Radziwiłłów*, t. 8 (Kraków, 1885), 8.

²⁹ Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł*, 29.

³⁰ *Ibid.*, 40.

³¹ H. Lulewicz, “Radziwiłł Mikołaj Krzysztof”, *Polski Słownik Biograficzny*, t. 30 (Wrocław, 1987), 342.

³² Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł*, 46.

³³ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО). Ф. 312, оп. 1, стр. 3, арк. 46.

³⁴ Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł*, 40.

³⁵ Wobe, *Icones familiae ducalis Radivilianae*, 68–70.

³⁶ Шлюб виявився нетривким, оскільки Кристина померла 1580 року. Wobe, *Icones familiae ducalis Radivilianae*, 71.

толицизм, та сталося це лише через два роки після одруження³⁷.

Те, що сестри Станіслава довгий час залишалися протестантками, можна було б пояснити порядком їхнього народження. Три старші доньки віленського воєводи досягли більш-менш свідомого віку ще за життя свого батька. Вони раніше здобули початкову освіту й мали кальвіністське виховання. В майбутньому це посприяло їхньому міцнішому зв'язку з вірою батьків. З іншого боку, за такою логікою найбільш палким її прихильником мав би стати Миколай-Криштоф, первісток Миколая «Чорного», який найдовше перебував під впливом отця. А втім, «Сирітка» здійснив конверсію майже одразу після смерті батька³⁸, причому на початках не спонукав до аналогічного вчинку молодших братів.

Те, що найменша з Радзивілівен вийшла за католика, було радше виявом остаточної зміни вектору політики родини: шлюби старших сестер було укладено до навернення усієї чоловічої частини сім'ї на католицизм. Кристина — єдина донька, яку видали заміж вже після 1574 р. Як зазначає Наталя Яковенко, шлюбну стратегію аристократії «визначали передовсім інтереси продуманої “фамільної політики”, спрямованої на зміцнення позицій роду в суспільстві та владних структурах шляхом підтримання родинних контактів між “людьми великими”»³⁹.

Хоч би якими були мотиви конверсії братів і сестер Станіслава Радзивіла, сам він залишався вірним католиком до кінця свого життя. У майбутньому всі сини віленського воєводи відзначалися активною підтримкою Римської церкви⁴⁰. Найбільших здобутків у цій сфері досяг Єжи — віленський (1581), а потім і краківський єпископ (1591), який у 1584 р. отримав кардинальського капелюха. Троє його братів, зокрема Станіслав, заохочували поширення «латинської віри» у своїх володіннях, фундували костели й підтримували чернечі ордени.

У випадку Станіслава «Побожного» саме харитативна діяльність в олицьких володіннях належить до найвідоміших проявів його публічної діяльності. Головна церковна фундація жмудського старости — костел Святої Трійці — подала в його родовому гнізді. Микола Теодорович зазначає, що хоча на її спорудження князь

«не пожалел средств», результату свого капіталовкладення він так і не побачив⁴¹. Утім, це повідомлення не відповідає дійсності, оскільки святиню насправді було зведено за життя фундатора, який наділив її правом користуватися двома волоками землі та надходженнями з підолицьких сіл⁴². Коли це сталося — достеменно не відомо, але є підстави вважати, що освячення храму відбулося задовго до смерті Радзивіла. У 1587 р. один зі слуг князя, Олександр Комар, уклав заповіт, у якому просив, аби його тіло поховали «в костеле римскомъ въ Олыце Светое Тройцы»⁴³. Щоби забезпечити святиню від можливих протестантських впливів у майбутньому, фундатор перед смертю розпорядився, щоби храмом у разі переходу маєтку до рук спадкоємців-некатоликів опікувалися луцькі римо-католицькі єпископи⁴⁴.

Крім двох загаданих католицьких осередків⁴⁵, Станіслав заклав у центральному місті своїх володінь ще одну католицьку святиню — костел Св. Хреста, фундаційний привілей на який було видано 1598 р.⁴⁶

Варто зауважити, що відданість католицькій церкві не змусила олицького ордината закривати осередки східного обряду у своїх володіннях. Одним із них був православний храм Св. Трійці, розташований у столиці Радзивілових латифундій. Хоча в історіографії цю церкву згадано лише в 1596 р.⁴⁷, у волинських поборах 1579⁴⁸ і 1583⁴⁹ рр. зафіксовано сплату податку олицьким «попом»⁵⁰. Враховуючи, що згадана святиня — єдиний відомий православний осередок у м. Олиці, можна припустити, що вона виступала

⁴¹ Теодорович, *Историко-статистическое описание*, 975.

⁴² Довбищенко, *Волинська шляхта у релігійних рухах*, 710.

⁴³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 25, оп. 1, спр. 37 арк. 19–20 зв. Принагідно зазначимо, що католицьку парафію у місті було створено, за деякими свідченнями, ще в 1460 р. з ініціативи Петра Монтигердовича. Храм, який він побудував, мав посвяту на честь святих апостолів Петра і Павла і проіснував у центрі ординації до початку XX ст., див.: Довбищенко, *Волинська шляхта у релігійних рухах*, 792.

⁴⁴ E. Chowańska, “Testament Stanisława Radziwiłła, księcia na Olyce i Nieświeżu starosty generalnego żmudzkiego z 8 września 1598 roku, znajdujący się w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie”, *Białostockie teki historyczne* 12 (2012): 251.

⁴⁵ А. Заяць зазначає про існування лише одного храму в Олиці — костелу Св. Трійці, що не відповідає дійсності. Див.: А. Заяць, *Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття* (Львів, 2003), 120.

⁴⁶ Chowańska, “Testament Stanisława Radziwiłła”, 257.

⁴⁷ Довбищенко, *Волинська шляхта у релігійних рухах*, 710.

⁴⁸ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. ASK I – Rejestrzy podatkowe. Z. 7, sygn. 31, 73–74.

⁴⁹ *Źródła dziejowe. T. 19: Ziemia ruskie. Wołyn i Podole*, wyd. A. Jabłonowski (Warszawa: Gebethner i Wolff, 1889), 108–109.

⁵⁰ Православні парафії, яких, на відміну від католицьких, обкладали податками, сплачували по 2 злоті польські від «попа».

³⁷ Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł*, 46.

³⁸ T. Kempa, “Urzednicy i klienci Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki”, *Lituanio-Slavica Posnaniensia Studia Historica* 9 (2003): 200.

³⁹ Н. Яковенко, *Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII століть* (Київ, 2002), 39–40.

⁴⁰ Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł*, 143.

платником цього податку. Звідси доходимо висновку про існування храму вже у 1570-ті рр.

Поборові списки 1579 і 1583 рр. також фіксують «попів», тобто православні парафії, у кількох селах Олицької волості⁵¹, зокрема в найбільших поселеннях — Дідичах і Хорлупі (у другому з цих сіл згадано одного православного священника в 1579 р. і двох у 1583 р., тобто кількість парафій зростала). Відомо, що церква у Дідичах 1596 р. перейшла на унію (зг. 1596–1611)⁵². Із інших джерел дізнаємося, що східнохристиянські святині знаходилися і в інших селах волості: Дубищах (Монастир Св. Спаса, в унії зг. 1596–1633)⁵³, Водирадах (в унії зг. 1599–1637)⁵⁴, Романові (зг. 1603), Мошениці (зг. 1612–1630)⁵⁵, Яблонній (церква Св. Параскеви, в унії зг. 1620), та Жорнищах (зг. 1632)⁵⁶. При тому католицькі осередки в інших місцях, окрім Олики, не зустрічаємо. Це зайвий раз підтверджує, що серед волинських підданих Станіслава «Побожного» лєвова частка населення належала до східного обряду.

Відомості про релігійне життя у другому центрі князівських володінь — Радивиліві — надзвичайно обмежені. Знаємо тільки, що у ньому був розташований костел Св. Франциска⁵⁷. У заповіті жмудського старости було виділено 600 польських злотих на будівництво нового парафіяльного костелу в Радивиліві і ще 100 на утримання тутешнього плебана⁵⁸. Старт роботам був покладений 1598-го, а двері вірян храм відчинив у 1604 р. Із волинських поборів також відомо, що у центрі волості був ще й православний храм (зг. 1579 р.)⁵⁹.

Важливо наголосити на тому, що хоч побожність князя сприяла харитативній діяльності на користь католицьких святинь, проте це не означає, що він автоматично обмежував у правах іншівірців, як про це пише Микола Теодорович⁶⁰.

⁵¹ Олицька ординація князя складалася із Олицької та Радивилівської волостей, що лежали, відповідно, в Луцькому та Кременецькому повітах Волинського воєводства.

⁵² Довбищенко, *Волинська шляхта у релігійних рухах*, 672.

⁵³ Там само, 674.

⁵⁴ Там само, 664.

⁵⁵ Там само, 709.

⁵⁶ Там само, 680.

⁵⁷ Там само, 810.

⁵⁸ Chowańska, “Testament Stanisława Radziwiłła”, 258–259.

⁵⁹ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. ASK I – Rejestr podatkowe. Z. 7, sygn. 31, 134.

⁶⁰ Витворений протягом XVI–XVIII ст. образ «Побожного» князя Радзивіла перекочував до пізнішої літератури, однак використовувався вже інакше. У наукових працях XIX ст. згадано про харитативну діяльність Станіслава у загальних рисах і неемоційно. Наприклад, у J. Dunin-Karwicki, *Z zamglonej i niedawno mienionej przeszłości: Wołyńskie opowiadania historyczne*, t. 2 (Warszawa, 1901), 129; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. Bronisław Chlebowski, Filip Sulimierski, Władysław Walewski, t. 7 (Warszawa, 1886), 528.

Історик-аматор зазначав, що перший олицький ординат «был ученнейший муж своего времени и ревностный последователь папизма, выгнал из Олики всех кальвинистов, кои тут поселились и распространяли реформацию»⁶¹. Насправді ситуація була трохи складнішою.

У фундаційному привілеї на Олицький шпиталь Св. Хреста, датований 13 листопада 1593 р., Радзивил зазначає, що до богадільні належить «przyjmować zarówno katolików, jak i schizmatyków, a nawet pogan, byleby odznaczali się pobożnym życiem»⁶². «Схизматиками» традиційно називали православних, яких було немало серед клієнти та підданих князя. «Поганями» зазвичай іменували представників інших релігій — юдеїв (яких теж вистачало серед мешканців олицької ординації) і мусульман (татарського люду). Що ж до незгаданих тут «сретиків», тобто протестантів, то князь дійсно заборонив поширення кальвінізму на території Олицької ординації. Однак закрити молитовні будинки не означає позбутися вірян. Насправді, серед слуг Радзивіла вистачало послідовників учення Жана Кальвіна. У своїй політичній діяльності князь активно взаємодіяв із ними. Як жмудський староста (1595–1599) він мав безпосередній вплив на призначення урядників Жмудського гродського суду, які здійснювали правосуддя в окресленому регіоні від імені свого патрона. За каденції Радзивіла двоє з трьох тутешніх урядників (суддя Миколай Кеншторт і писар Тимофій Кохан) були протестантами⁶³.

Очевидно, що в справі призначення урядників Станіслав «Побожний» керувався не конфесійними міркуваннями, а іншими мотивами (професійні здібності потенційних слуг, давність їхніх родинних зв'язків із домом Радзивилів тощо)⁶⁴. Цілком імовірно, що в «кадровій» політиці він наслідував приклад брата «Сирітки». Миколай-Криштоф, хоча й був одним із найактивніших діячів контрреформації, не бажав втрачати давніх клієнтів Радзивилівської фамілії, хоч би до якої конфесії вони належали⁶⁵. Інший приклад віротерпимості ілюструє дальший родич жмудського старости кальвініст Кри-

⁶¹ Теодорович, *Историко-статистическое описание*, 975.

⁶² Chowańska, “Testament Stanisława Radziwiłła”, 251.

⁶³ *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księstwo Żmudzkie (XV–XVIII wiek)*, pod redakcją Andrzeja Rachuby (Warszawa, 2015), 201, 224, 234.

⁶⁴ Щодо визначення конфесійної належності клієнти князя Радзивіла існує певна джерельна проблема, адже основним джерелом є заповіти, а вони фіксують конфесійну належність на момент їх укладання, тож інформації про ймовірні конверсії у них немає. Див.: Довбищенко, *Волинська шляхта у релігійних рухах*, 189, 206, 230, 527, 705, 323, 553.

⁶⁵ Kempa, “Urzednicy i klienci Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła”, 206.

штоф Радзивил на прізвисько «Перун». У листі до свого кузена віленського єпископа Єжи він зазначає, що «w moich ścieplicach bierzańskich Jezuitowie lecza»⁶⁶, причому «курс оздоровлення» проходить під наглядом тамтешнього циркульника, який не має інших пацієнтів. Як бачимо, в стосунках із родичами, приятелями та слугами Радзивіли різних гілок і деномінацій не конче керувалися конфесійними пріоритетами. Враховуючи це, можна стверджувати, що хоча жмудський староста активно підтримував католицькі осередки у своїх володіннях, недоречно називати його напрочуд ревним «поборником папізму».

Ще одним важливим аспектом релігійної діяльності Станіслава Радзивіла була його підтримка Берестейської унії (1596). 14 вересня 1598 р. аристократ брав участь у луцькому депутатському сеймику, на якому частина присутніх, усупереч позиції більшості, зробила заяву на захист «святої єдності». Цей документ містив заклики сприяти злиттю «греческое религии наше с костеломъ римскимъ», і його підписали 40 шляхтичів-обивателів Волинського воєводства на чолі з князями Станіславом Радзивілом і Юрієм Чорторійським⁶⁷. Прикметно, що заява була першою і водночас останньою публічною акцією «Побожного» у справі підтримки церковної унії.

Уже зазначалося, що серед клієнти князя Радзивіла були присутні послідовники східного обряду та протестанти, хоча виглядає, що вірян латинського обряду серед агентів князя було

найбільше. Можливо, така картина є відображенням стану збереженості джерел, оскільки обряд визначається за вцілілими заповідями шляхтичів.

Станіслав Радзивил, дійсно, відзначився харитативною діяльністю на користь Католицької церкви. Однак набір побожних учинків, який йому приписують, часто не відповідає дійсності. Свідомий вибір на користь «римської віри» не означав автоматичного переслідування вірян інших обрядів, а прокатолицька політика князя була зовсім не такою радикальною, як її змальовували деякі автори. Радзивил мусив враховувати регіональну специфіку того середовища, в якому він жив. Серед його підданих переважали християни східного обряду, а крім них в Олицькій ординації мешкали також представники інших релігій і конфесій.

Клієнтела Станіслава Радзивіла складалася зі шляхтичів як католицької, так і православної, і протестантської деномінацій. Для патрона і ордината релігійне питання не було визначальним у стосунках із ними. І для князя, і для решти членів родини Радзивілів релігійні симпатії не мали вирішального впливу на питання, що стосувалися їхньої кар'єри і управління маєткостями господарством.

Отже, можна стверджувати, що уявлення щодо «ярої католицької побожності» князя Станіслава є, по-перше, неоднозначним, а, по-друге, сконструйованим і свідомо чи несвідомо тиражованим у сучасній історіографії під впливом наукового доробку модерної доби, який, своєю чергою, дещо трансформуючи ключові ідеї, спирається на гербовники ранньомодерного періоду.

⁶⁶ ДАВО. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 39 зв.

⁶⁷ Довбищенко, *Волинська шляхта у релігійних рухах*, 244–245.

Bibliographic References

- Archiwum domu Radziwiłłów, “*Scriptores Rerum Polonicarum*”. Т. 8. Kraków, 1885.
- Chowańska, E. “Testament Stanisława Radziwiłła, księcia na Ołyce i Nieświeżu starosty generalnego żmudzkiego z 8 września 1598 roku, znajdujący się w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie”. *Białostockie teki historyczne* 12 (2012): 247–264.
- Dovbyschenko, M. *Volynska shliakhta u relihiinykh rukhakh (kinets XVI – persha polovyna XVII st.)*. Kyiv: PP Serhiichuk M. I., 2008.
- — —. “Zabuti imena ukrainskoi istorii: Kniaz Stanislav Radzyvill “Pobozhnyi” u podiakh relihiinoho zhyttia Volyni druhoi polovyny XVI st.”. V *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Olyka i Radzyvilly v istorii Volyni ta Ukrainy. Materialy XVIII Volyn. nauk.-prakt. istor.-kraiezn. konf.* Lutsk, 2006.
- Dunin-Karwicki, J. *Z zamglonej i niedawno mienionej przeszłości: Wołyńskie opowiadania historyczne*. Т. 1. Warszawa, 1901.
- — —. *Z zamglonej i niedawno mienionej przeszłości: Wołyńskie opowiadania historyczne*. Т. 2. Warszawa, 1902.
- Jaroszewicz, F. *Matka świętych Polska albo Żywoty świętych, błogosławionych, wielebnych, świątobliwych, pobożnych Polaków u Polek*. Kraków, 1767.
- Jasnowski, J. *Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515–1565) Kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński*. Oświęcim: Napoleon V, 2014.
- Kempa, T. “Urzędnicy i klienci Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki”. *Lituanio-Slavica Posnaniensia Studia Historica* 9 (2003): 195–221.
- — —. *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe “Semper”, 2001.
- Lulewicz, H. “Radziwiłł Albrycht”. V *Polski Słownik Biograficzny*, 135–140. Wrocław, 1987.
- — —. “Radziwiłł Mikołaj Krzysztof”. V *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 30, 342–349. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1987.
- — —. “Radziwiłł Stanisław”. V *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 30, 363–367. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1987.
- Niesiecki, K. *Herbarz Polski powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych*. Wyd. J. N. Bobrowicz. Т. 8. Lipsk, 1841.
- — —. *Korona polska przy złotej wolności starożytnemi rycerstwa polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego klejnotami*

- ozdobiona*. T. 3. Lwów: drukarnia Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1740.
- Okolski, S. *Orbis Polonus splendoribus coeli, triumphis mundi, pulchritudine animantium condecoratus, in quo antiqua Sarmatorum gentiliata pervetusta nobilitatis insignia etc. specificantur et relucet*. Vol. 3. Kraków, 1643.
- Paprocki, B. *Herby rycerstwa polskiego na pięćdziesiąt ksiąg rozdzielone*. Kraków, 1584.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 7. Red. Bronisław Chlebowski, Filip Sulimierski, Władysław Walewski. Warszawa, 1886.
- Starowski, Szymon. *Monumenta Sarmatarum, viam universae carnis ingressorum*. Cracoviae: in Officina Viduae et Haeredum Francisci Caesarij, 1655.
- Stecki, T. J. *Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym*. T. 1. Lwów: Zakład nar. im. Ossolińskich, 1864.
- — —. *Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym*. T. 2. Lwów: Zakład nar. im. Ossolińskich, 1871.
- — —. *Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki*. Kraków, 1888.
- Teodorovych, N. *Istoryko-statystyckoe opysanye tserkvei y prykhodov Volynskoi eparkhyy*. T. 2. Pochaev, 1889.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księstwo Żmudzkie (XV–XVIII wiek)*. Pod redakcją Andrzeja Rachuby. Warszawa, 2015.
- Voronchuk, I. “Zhyttievi priorytety kniazia Stanislava Radzyvilla”. *V Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Olyka i Radzyvilly v istorii Volyni ta Ukrainy. Materialy XVIII Volyn. nauk.-prakt. istor.-kraiezn. konf.* Lutsk, 2006.
- Wijuk Kojalowicz, A. *Herbarz Rycerstwa W.X. Litewskiego tak zwany Compendium o Klejnotach albo Herbach, których Familie Stanu Rycerskiego w Prowincjach Wielkiego Xięstwa Litewskiego Zazywaja*. Kraków, 1897.
- Wobe, M. F. *Icones familiae ducalis Radivilianae ex originalibus in gazophylacio ordinationis ab antiquo servatis picturis desumptae*. Nesvisii, 1758.
- Yakovenko, N. *Paralelnyi svit: Doslidzhennia z istorii uiavlennia ta idei v Ukraini XVI–XVII stolit.* Kyiv: Krytyka, 2002.
- Zaiats, A. *Urbanizatsiyni protsesy na Volyni v XVI — pershii polovyni XVII stolittia*. Lviv, 2003.
- Źródła dziejowe*. T. 19. *Ziemia ruskie. Wołyń i Podole*. Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1889.

M. Stafichuk

IMAGE AND BEHIND THE IMAGE: THE PIETY OF PRINCE STANISŁAW RADZIWIŁŁ (1559–1599) IN HISTORIOGRAPHY AND RELIGIOUS PRACTICES

The article focuses on the formation of the image of piety of the first owner of Olyka majorat Prince Stanisław Radziwiłł (1559–1599). In particular, an attempt is made to trace the stages of formation of the image of a pious Catholic prince and its inherent features, based on the armorial and other heraldic literature of the early modern period, with the inclusion of historiography of later centuries. In addition to analysing the formation of the image of “Pius” owner of Olyka, the article examines information about the religious practices and charitable activities of Prince Radziwiłł. The first attempt to study the image of the ‘pious’ ruler of Olyka revealed certain inconsistencies between the broadcast image of Stanisław Radziwiłł and its practical embodiments in the prince’s activities as a majorat owner and patron, which opened a new range of issues that require further research.

Keywords: Radziwiłł family, Polish-Lithuanian Commonwealth, Volyn, piety, charitable activity, early modern period.

Матеріал надійшов 29.05.2024

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Тесленко І. А.

У ПЕРЕДДЕНЬ ПЕРШОГО ПОВСТАННЯ (Два джерела про активність козаків навесні — влітку 1591 року)

У статті розглянуто передумови першого козацького повстання під проводом Криштофа Косинського у світлі кореспонденції київського воєводи князя Василя-Костянтина Острозького (1526–1608). Особливу увагу приділено листам аристократа до троцького воєводи Миколая-Криштофа Радивиля «Сирітки» (Степань, 30 травня 1591 р.) й учасників ради сенату в Яновці, скликаної на 31 листопада 1591 р. (Острог, жовтень 1591 р.). Аналіз цих документів дав змогу внести низку уточнень до традиційної схеми розповіді про козацьку активність, що передувала повстанню, а порівняння змісту і стилістики джерел показало відмінності в їхньому інформаційному наповненні та способі розставлення акцентів. Розбіжності ці було зумовлено не лише різним часом написання листів, а й різною цільовою аудиторією та завданнями, які ставив перед собою автор послань. Раніше з них зберігається у Національному історичному архіві Беларусі в Мінську, пізніше — в рукописному відділі Бібліотеки Варшавського університету. Обидва документи не публікувалися раніше і вміщені у додатку до статті.

Ключові слова: шляхта, козаки, козацьке повстання, Річ Посполита, кореспонденція, XVI століття.

Серію козацьких повстань кінця XVI — першої половини XVII ст. відкриває виступ під проводом Криштофа Косинського (1545–1593). Цей перший бунт, який розтягнувся у часі від осені 1591-го до весни 1593 р., засвідчив неефективність політики уряду Речі Посполитої щодо заporожців. Усі дотеперішні спроби погамувати, стримати їх від «степового спорту» і військових кампаній на чужині виявилися не просто марними, вони мали зворотний результат. До постійної напруги у відносинах із сусідами додався внутрішній козацько-шляхетський конфлікт, який наростав десятки літ, аж поки не вилився у масштабне кровопролиття.

Події 1591–1593 років залишили глибокий слід у свідомості учасників протиборства і справили сильне враження на решту жителів королівства. Перебіг повстання обговорювали на різних рівнях, від корчми до засідань парламенту і аудієнцій у короля. Завдяки цьому до нас дійшло багато документальних свідчень — урядових розпоряджень, сеймових і судових заяв, приватних листів. До них слід додати і красне письменство. Згадаймо тут Симона Пекаліда і його епічну латиномовну поему *De bello ostrogiano*, яка побачила світ у Кракові в 1600 р. Врешті, деякі епізоди протистояння було описано на сторінках тогочасних хронік, які стали джерелом натхнення для козацьких літописців і автора «Історії Русів». Зі студій над ними поча-

лося наукове опрацювання теми вже в XIX ст. Подальше розширення джерельної бази мало свої логічні наслідки: історія руху поволі обростала новими й новими деталями, і згодом з'явилися перші роботи, в яких козацький виступ початку 1590-х був представлений у ширшому контексті української та східноєвропейської історії¹.

¹ До появи в 1996 р. монографії Сергія Леп'явка найзмістовніші розвідки, присвячені повстанню Криштофа Косинського, було написано ще в другій половині XIX — на початку XX ст.: Н. Костомаров, «Южная Русь в конце XVI века», в *Исторические монографии и исследования Николая Костомарова*, III изд. (Санкт-Петербург: Типография императорской академии наук, 1867), 248–253; П. Кулиш, *История воссоединения Руси II* (Санкт-Петербург: Издание товарищества «Общественная польза», 1874), 25–39; Dr. J. Antoni, «Wielka przywata», in *Trzy opowiadania historyczne* (Lwów: Nakładem drukarni Gubrynowicza i Schmidta, 1880), 99–130 (передрук: Dr. J. Antoni, «Ks. Bazyli Ostrogski i jego zatarg z Kosińskim», in *Opowiadania historyczne*. Serya VI (Lwów: Nakład drukarni Gubrynowicza i Schmidta, 1887), 82–108); Ф. Николайчик, «Первые козацкие движения», *Киевская старина* III (1884): 426–442; В. Доманицький, «Козаччина на переломі XVI–XVII ст. (1591–1603)», *Записки Наукового товариства ім. Шевченка* LX (1904): 4–21; М. Грушевський, *Історія України-Руси VII* (Київ—Львів: Друкарня П. Барського, 1909), 180–192. Окремо варто згадати нещодавно опубліковану працю Теодора Загалака, яку цей автор готував як докторську дисертацію у Львівському університеті ще в 1920-х рр.: Т. Zagalak, *Bunt Krzysztofa Kosińskiego 1591–1593*, opracowanie, wstęp naukowy, przygotowanie do druku Maciej Franz (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2021). Попри значний масив використаних автором студій і джерел, робота має виразно компілятивний характер. Сучасне її видання характеризується неясним транскрибуванням тексту з безпрецедентно великою кількістю одруківок і неправильно відчитаних слів.

На сьогодні ми доволі добре орієнтуємося в мотивах і основних віхах повстання. Ми знаємо, що до конфлікту призвів цілий комплекс причин, головними з яких були земельні суперечки козаків із магнатами та несплата їм обіцяного «юргельту» — тієї платні, що свідчила про фактичне визнання урядом особливого суспільного статусу «рицарських людей»². Також нам відомо, що учасники повстання (спершу тільки запорожці, потім і реєстровики) контролювали частину Брацлавського і Київського воєводств, де збирали контрибуцію з мешканців і карали тих, хто чинив їм опір. Спочатку ці дії нагадували жовнірський бунт, яких було багато в історії Речі Посполитої. Зазвичай, вояки-найманці, що не дістали «заслугоного», об'єднувалися у так звану «конфедерацію» і брали своє силою, гамуючись тільки тоді, коли отримували тверді гарантії розрахунку із ними. Утім, цього разу козаки пішли далі. Вони заходилися впроваджувати свій лад не лише у селах і містечках, а навіть у великих містах, причому і в шляхетських, і в королівських маєтках Косинський вимагав від населення присягати йому як козацькому гетьману. Так було спалено всі мости для можливого порозуміння. Конфлікт, що набрав обертів упродовж 1591–1592 рр., завершився відкритою сутичкою на початку 1593-го. У битві під П'яткою козаки були розгромлені посполитим рушенням трьох «українних» воєводств і приватними загонами князів Острозьких і Вишневецьких³.

Маючи загальне уявлення про перебіг повстання, ми все ще досить погано орієнтуємося в подіях, які безпосередньо передували виступу і які стали тією іскрою, що запалила пороху діжку. Те, що ця діжка рано чи пізно вибухне, було зрозуміло й до 1591 року. Козаки перетворилися на самостійну, малокеровану силу задовго до бунту Косинського. За сприяння місцевих вельмож або й без нього вони промишляли в степах та ходили в походи до сусідніх держав, а в межах власної вітчизни виявляли готовність шаблею захищати свої майнові інтереси. Королівські заборони не діяли на них⁴.

У контексті нашої теми важливо зазначити, що буквально за рік до початку повстання парламент Речі Посполитої прийняв ухвалу про шерэг

заходів, покликаних забезпечити край від «безладу і пограничної сваволі»⁵. Час показав, що чергова спроба упокорити козаків провалилася. Цей висновок зазвичай підтверджують цитатами з праць королівських секретарів Йоахіма Бельського (бл. 1540–1599) і Райнгольда Гайденштайна (1553–1620), які на початку 1590-х служили Сигізмунду III Вазі (1566–1632). Серед подій 1591 р. вони зафіксували одразу кілька свідчень, що вказували на козацький непослух. У першому з них йшлося про планований запорожцями похід до Волощини, куди їх підбивав рушати претендент на тамтешній престол, «потомок господаря Івоні». Це повідомлення не має чіткої хронологічної прив'язки, але воно вмонтоване у наратив між новиною про сутички протестантів із католиками у Кракові на початку травня та згадкою про зібрання «свангеликів» у малопольському Хмельнику в день святого апостола Якова (25 липня)⁶.

З інших джерел відомо, що навесні 1591 року султан змістив господаря Михню II (1564–1601) з престолу у Тирговіште, і власне у травні у васально залежній від Порти Волощині виник «вакуум влади». Козаки могли бути залучені до змагань за трон, утім питання про те, кому саме вдалося домовитися із ними, залишається відкритим. Очевидно, йшлося про одного з нащадків молдавського господаря Івоні Хороброго (1521–1574). Не секрет, що в травні — червні 1591 р. Івонін син Стефан I (?–1595) став таки правителем Волощини⁷, але зрозуміло, що він не є тотожний козацькому поводитиреві, бо, за свідченням Бельського і Гайденштайна, цього останнього низове товариство, так і не дійшовши до місця призначення, видало снятинському старості Миколаю Язловецькому (бл. 1550–1595). Щоби запобігти міжнародному скандалу, король розпорядився ув'язнити «господарчика»

⁵ *Volumina Legum* (Petersburg: Nakładem i drukiem Kozafata Ohryzki, 1859), II, 1330–1332 (вписана до сеймової конституції 1590 р. ухвала *Porządek z strony Nizowcow y Ukrainy*).

⁶ J. Bielski, *Dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r.*, w rękopiśmie odkrył i do druku podał oraz historyczno-bibliograficzny opis żywota i prac Marcina ojca i Joachima syna Bielskich napisał i przyłączył F. M. Sobieszczański (Warszawa: Nakładem i drukiem S. Orgelbranda, 1851), 145–146; M. Bielski, *Kronika*, wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego (Sanok: Nakład i druk Karola Pollaka, 1856), III, 1654; R. Heidenstein, *Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti Libri XII* (Francofurtum ad Moenum: Sumptibus Caspari Wächtleri, 1672), 292; R. Hejdensztejn, *Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594 ksiąg XII*, z łacińskiego przetłumaczył M. Głiszczyński, życiorysem uzupełnił W. Spasowicz (Petersburg: Nakładem i drukiem Bolesława Maurycego Wolffa, 1857), II, 297–298.

⁷ C. Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova* (București: Editura Enciclopedică, 2001), I, 306–307, 309–310. Стефан I Глухий правив у Волощині до кінця літа 1592 р.

² С. Леп'явко, *Козацькі війни XVI ст. в Україні* (Чернівці: Сіверська Думка, 1996), 53.

³ Там само, 53–54, 56, 65–77; В. Ульяновський, *Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків* (Київ: Видавничий Дім «Простір», 2012), 621–626; Т. Кемпа, *Konstanty Wasyl Ostrogski (1526–1608) — przywódca społeczności prawosławnej w Rzeczypospolitej* (Toruń: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2023), 804–809.

⁴ Леп'явко, *Козацькі війни*, 45–46.

в Мальборку, а козаки начебто отримали за свій вчинок щедру винагороду⁸.

Немає сумніву в тому, що повідомлення хроністів про планований закордонний похід запорожців спирається на реальне підґрунтя. Бажання козаків йти на Балкани додатково підтверджують й інші джерела, зокрема виявлений Сергієм Леп'явком лист до великого коронного гетьмана Яна Замойського (1542–1605) від одного з героїв цієї історії Миколая Язловецького⁹. Спостереження снятинського старости є тим важливішими, що за рік до описуваних тут подій його призначили «старшим» над козаками¹⁰. Сергій Леп'явко звертає увагу на ту частину документа, де йдеться про поділ запорожців на дві групи. Одна з них, що налічувала кілька тисяч шабел на чолі із Косинським, начебто збиралася йти у черговий похід за кордон¹¹. Лист дійшов до нас у сильно пошкодженому вигляді, але з його збережених фрагментів випливає, що підопічні Косинського не просто збиралися в похід — вони вже були на марші, і 20 травня ночували в містечку Прилука під Вінницею¹². Припускають, що від подальшого рейду на південь козаків відмовив Язловецький, пообіцявши товариству посприяти в справі швидкого набору на королівську службу і відповідні виплати¹³.

Дещо інакше події зламу весни й літа описує ще один сильно заангажований у «козацьке питання» магнат князь Василь-Костянтин Острозький (1526–1608). Як київський воєвода, великий землевласник регіону та патрон, із клієнти якого походило чимало козацьких ватажків, він мав постійні зв'язки із запорожцями. Утім, відносини між вельможею і збройним людом пору-

біжжя далеко не завжди були добрими, а в 1591 р. вони переживали дуже гостру кризу, в основі якої, як прийнято вважати, лежав майновий конфлікт старшого сина Острозького (волинського воєводи князя Януша) з Криштофом Косинським¹⁴.

Ставлення Василя-Костянтина Острозького до козацького виступу розкривають два його листи, які можна знайти у додатку до цієї статті. Один із них Сергій Леп'явко виявив у бібліотеці Варшавського університету ще у середині 1990-х¹⁵. Цей лист написаний у жовтні 1591 р.¹⁶ і адресований «ясновельможним і милостивим панам і братам..., сенаторам та іншому рицарству, братії нашій, зібраним на великий з'їзд»¹⁷. Який «великий з'їзд» мав на увазі князь Василь-Костянтин, одразу і не скажеш. У жовтні — листопаді 1591 р. в Речі Посполитій не відбувалися ані сейм, ані передсеймові зібрання шляхти (сеймики), ані засідання вищих апеляційних судів (трибуналів). Ключову підказку щодо формату зібрання містить сам лист, у якому київський воєвода неодноразово просить «їх милостей» передати своє глибоке занепокоєння ситуацією монархові. Єдиним масштабним зібранням, участь в якому восени 1591-го брали одночасно і представники вищої палати парламенту, і король, була рада сенату, скликана на 30 листопада до Яновця задля прийняття московських послів і вирішення важливих внутрішньополітичних питань¹⁸. Очевидно, саме до присутніх на цій раді вельмож і звертався у своєму посланні князь Василь-Костянтин.

Жовтневий лист Острозького являє собою ретроспективний огляд козацької активності «на волості» і допомагає скорегувати хронологію

⁸ Bielski, *Dalszy ciąg kroniki polskiej*, 146; Bielski, *Kronika*, III, 1654; Heidenstein, *Rerum Polonicarum*, 292; Hejdensztejn, *Dzieje Polski*, II, 297–298. Не виключено, що цим молдавським «господарчиком» був Лазар, рідний брат Стефана I, див. P. D. Popescu, *Dicționar de personalități istorice* (București: Niculescu, 2005), 143–145.

⁹ Леп'явко, *Козацькі війни*, 55. Лист датовано 1591 роком, його точна дата не збереглася через пошкодження рукопису, див. Archiwum Główne Akt Dawnych (далі — AGAD). Archiwum Zamoyskich. Nr 792. S. 1.

¹⁰ Приповідний лист снятинському старости Миколаю Язловецькому і Яну Оришовському на 1000 вояків, які мають пильнувати, «jakoby w państwach sąsiedzkich, z którymi pokój u przymierze mamy, zaczepki nie były u zeby sie z nimi pokój wczalje u nienaruzenie zachował» (Краків, 25 липня 1590 р.), див. AGAD. Metyka Zagonna. Ks. 136. 254–255v.; Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов (Киев: В типографии И. и А. Давиденко, 1863). Ч. III, Т. I, 28–31.

¹¹ Переказуючи зміст документа, Сергій Леп'явко стверджує, що козаки планували йти до Молдавії, однак у тексті джерела про державу не згадано.

¹² AGAD. Archiwum Zamoyskich. Nr 792. S. 1. Містечко Прилука — нині с. Стара Прилука Вінницького району Вінницької області.

¹³ Леп'явко, *Козацькі війни*, 55.

¹⁴ Кулиш, *История воссоединения Руси*, 27, 447; Доманицький, «Козаччина на переломі», 7–8; Грушевський, *Історія України-Руси* VII, 181–182; Z. Wójcik, «Kosiński Krzysztof», in *Polski Słownik Biograficzny* (Wrocław—Warszawa—Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1968–1969), XIV, 219; Леп'явко, *Козацькі війни*, 52–53, 55; Ульяновський, *Князь Василь-Костянтин Острозький*, 621; Zagalak, *Bunt Krzysztofa Kosińskiego*, 79–80; Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski*, 805.

¹⁵ Леп'явко, *Козацькі війни*, 56–58. Документ частково цитований у нещодавно перевиданій монографії Томаша Кемпи, див. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski*, 806.

¹⁶ Сергій Леп'явко помилково датує цей лист князя Василя-Костянтина Острозького вереснем 1591 р., див. Леп'явко, *Козацькі війни*, 56.

¹⁷ Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie (далі — BUW). Rękopis 46. K. 46v–47.

¹⁸ Закличні листи до сенаторів королівська канцелярія розіслала 8 листопада, але про плани зібрання ради Острозький міг дізнатися через своїх агентів на монаршому дворі ще до цієї дати, див. M. Wrede, *Itinerarium króla Zygmunta III 1587–1632* (Wydawnictwo Naukowe Semper: Warszawa, 2019), 121. Участь у зібранні міг брати старший син князя Василя-Костянтина Януш, який у листопаді був у Яновці, див. Леп'явко, *Козацькі війни*, 56.

подій. Усупереч старій історіографії, яка стверджувала, що виступ Косинського спалахнув в останні дні грудня 1591 р., наведені в джерелі факти дають змогу перенести початки повстання на значно раніший час. Також лист містить безліч до того не знаних деталей, які проаналізував у своїй роботі Сергій Леп'явко¹⁹. Автор, утім, не зауважив фрагмент, присвячений нереалізованому волоському походу низовців. Участь у ньому, за свідченням київського воєводи, брало «чимале військо» добре озброєних «свавільних людей». Щоби не дати їм перетнути кордон, місцева шляхта відрядила навперейми власні загоны, серед яких, хвалиться Острозький, «і мого почоту було близько 100 коней». Операція мала лише частковий успіх. Козаків удалося завернути, але вони натомість почали грабувати панські володіння у прикордонних зі степом воєводствах. Першою їхньою жертвою став Пиків родини Кмітів-Чорнобильських на межі Західного та Східного Поділля. За словами автора листа, нападники силою захопили замок, привласнили його арсенал, спустошили місто і навколишні села, частину тутешніх підданих стратили, когось «помордували», а когось взяли в полон для викупу²⁰. Далі в листі подано довгий перелік інших міст, які потрапили під приціл бунтівників, причому власниками або посесорами більшості з них були саме князі Острозькі.

Підсумовуючи огляд джерела, зазначимо, що стосовно наведених у ньому даних особливих застережень у фахівців немає. Улітку 1591 року козаки, справді, квартирували у Пикові²¹, звідки потім поширили свій вплив на значну частину Брацлавського і Київського воєводств. Власне з цих дій повстання і почалося. Інша річ, що його причини в листі Острозького як слід не пояснено. На нашу думку, це було зроблено свідомо. У реципієнтів княжого звернення мало скластися враження, що козаки здавна звикли жити у сваволі й підняли бунт лише заради помсти шляхті, яка не дозволила їм здійснити експедицію до Волощини. Ігнорування інших мотивів у поєднанні з апокаліптичним описом проміжних наслідків повстання давало київському воєводі потрібне підґрунтя для того, щоби

нав'язати королю і сенаторам кілька важливих ідей. Князь прагнув переконати аудиторію у тому, що він був одним зі стовпів, які запобігли катастрофі у вигляді війни з Портою, і саме за участь у стриманні козаків від походу до Волощини йому та його дітям довелося сплатити високу ціну: володіння Острозьких стали головною мішенню «ребелізантів». Опанування козаками волості, своєю чергою, давало київському воєводі підстави стверджувати, що він неспроможний самостійно погасити пожежу і потребує підтримки з боку монарха і Речі Посполитої.

У листах до інших адресатів акценти могли бути розставлені інакше. Цю тезу ілюструє ще один документ князя Василя-Костянтина, який ми виявили в Національному історичному архіві Білорусі²². Йдеться про власноручний лист Острозького, написаний за пів року до жовтневого послання сенаторам і відправлений троцькому воєводі Миколаю-Криштофу Радивилу «Сирітці» (1549–1616). Останній належав до близьких приятелів і родичів волинського аристократа²³. Більше того, на зорі політичної кар'єри князь Василь-Костянтин був якщо не членом клану, то, принаймні, близьким союзником батька «Сирітки» Миколая Радивиля «Чорного» (1515–1565)²⁴. Про особливі відносини між автором згаданого документа і його читачем свідчить і сам лист, в якому Острозький двічі зробив випад у бік Михайла Мишки-Варковського, що доводився «Сирітці» доволі близьким родичем. До родича цього і троцький воєвода, й деякі інші члени сім'ї ставилися без великої пошани, але хоч би яким був пан Мишка, у сприйнятті Радивилівської фамілії він точно вважався одним зі своїх. Те, що Острозький дозволив собі в'їдливі зауваження про цю персону, свідчить про його довірчі відносини із «Сиріткою». Тепер перейдемо до змісту джерела.

Як уже було згадано, аналізований лист написаний за пів року до жовтневого послання сена-

¹⁹ Леп'явко, *Козацькі війни*, 56–57.

²⁰ BUW. Rekopis 46. K. 46v–47.

²¹ У серпні 1591 р. Косинський відправив із Пикова лист до реєстровців із закликом до об'єднання, див. *Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620*, wydał T. X^{2e} L. (Kraków: W drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1868), 22; *Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги*, упорядник В. Брехуненко (відповідальний секретар), О. Заяць, Ю. Мищик, С. Потапенко, В. Щербак (Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2016), 56.

²² Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далі — НГАБ). Ф. 694, воп. 1, спр. 290, арк. 4–6. Документ виявлено в 2011 р. в рамках дослідження, фінансованого Міжнародною асоціацією гуманітаріїв. Інформацію про знахідку було оприлюднено у нашій доповіді: І. Тесленко, «Листи князів Острозьких у фондах Національного історичного архіву Білорусі», в *Третій Святовасилівській читання, Національний університет «Острозька академія»* (2012).

²³ Теща Острозького і матір Радивиля «Сирітки» були рідними сестрами, доньками краківського каштеляна Криштофа Шидловецького (1466–1532).

²⁴ Л. В. Соболев, «Князь К.-В. Острожский как лидер “русского народа” Речи Посполитой» (Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, 2002), 11; Ульяновський, *Князь Василь-Костянтин Острозький*, 391–392; Кемпа, *Konstanty Wasyl Ostrogski*, 109–110 та ін.

торам. На документі стоїть дата 30 травня²⁵ — у цей день князь перебував у своєму приватному маєтку Сатисеві, а загалом у той час мандрував з Острога до Луцька²⁶. З питань, які хвилювали його і знайшли своє відображення в листі, варто згадати майнові процеси в судах різних інстанцій, перенесення часу одруження короля і новини з двору та Волощини. Втім, найбільше князь переймався козацькою активністю, розповідь про яку займає більшу частину тексту джерела. Одразу звернемо увагу на те, що в ньому Острозький, на відміну від жовтневого листа, не називає запорожців «свавільними людьми» і «безчесними гультаями», «виволанцями» чи «зрадниками» — можливо, тому, що до бунту поки не дійшло і козаки просто не встигли зіпсувати нерви київському воєводі. А можливо тому, що конкретно цей адресат не потребував додаткового емоційного «накачування». В правильності другої здогаду переконує той факт, що і без бунту козаки, зважаючи на слова князя Василя-Костянтина, накоїли чимало злого.

По-перше, вони звернулися до московського царя з проханням «відпустити свій гнів» за старі кривди і запевненням у готовності пристати до нього на службу «разом з Києвом та іншими прикордонними замками його королівської милості». Джерела цієї сенсаційної інформації Острозький не розкриває. Те, що запорожці справді контактували з московським двором, добре відомо завдяки грамоті боярина Бориса Годунова, в якій він повідомляє Криштофа Косинського про царську прихильність до козаків і готовність найняти їх задля захисту південних рубежів своєї держави. Втім, цю грамоту датовано лютим 1592 р., і в ній нічого не сказано про перехід на службу разом із землями²⁷. Можливо, козаки кілька разів за короткий час відправляли гінців до Москви або ж дані київського воєводи не зовсім точно відображали суть звернення низовиків.

По-друге, князь Василь-Костянтин детально розповідає Миколаю-Криштофу Радивилу про

те, як саме проходила операція з недопуску запорожців за кордон. У цій розлогій історії він лише раз називає козаків «лотрами», тобто розбійниками, які, «маючи при собі якогось господарика», зважилися на похід до Волощини. Далі сповіщає про участь в операції своїх слуг, шляхти і магнатів, яким сукупно вдалося зібрати майже десятитисячне військо проти втричі меншого числа опонентів. Київський воєвода повідомляє, що справа йшла до битви, і навіть називає місце, де вона мала відбутися. Попри чисельну перевагу, шляхетське військо не наважилося вступити у відкритий бій із запорожцями через наявність в останніх 17 гармат. Тож сторони пішли на переговори і підписали «контракт». Острозький жодним словом не обмовився про те, яким був крок назустріч із боку козаків (очевидно, йшлося про видання волоського «принца» і відмову від походу за кордон). Запорожцям натомість обіцяно виклопотати в монарха «сукно і гроші», заборговані вже багато місяців поспіль. Очікуючи зарахування на королівську службу, козаки мали рушити до Пикова й перебувати там чотири тижні, допоки надійдуть позитивні новини з двору.

Схоже, що описувані в листі князя Василя-Костянтина домовленості були зовсім свіжими. Вище ми зазначали про те, що 20 травня Косинський із військом ночував у Прилуці, тоді як урочище Кобиля, де мав відбутися бій, було зовсім поруч, в якихось кільканадцяти кілометрах на південь від згаданого містечка. За кілька днів маршу козаки могли дістатися і до Пикова, який лежав у 40 кілометрах на північний захід від Прилуки.

З усього написаного випливає, що Пиківський маєток низовики не захопили силою, як писав у жовтневому зверненні до сенаторів князь Василь-Костянтин, а отримали в тимчасове користування на цілком законних підставах. Острозький про це добре знав, що й засвідчує його лист від 30 травня. Подальше спустошення міста і волості було, вочевидь, наслідком зволікання із виплатою «заслугоного», причому зволікання дуже суттєвого. Спочатку гроші мали виплатити наприкінці червня²⁸, але ні в червні, ні в липні козаки їх не побачили. У серпні, досі перебуваючи в Пикові, Криштоф Косинський жалівся на тербовельського старосту Якуба Претвича, який мав довести, але так і не довів запорожцям все те, що їм було обіцяно від імені короля²⁹. Зрозуміло, що це була лише одна з причин наступного вибуху, але причина дуже вагома.

²⁵ Лист не містить річної дати, але з його змісту очевидно, що він був написаний саме в 1591 р.

²⁶ 13–16 травня 1591 р. київський воєвода перебував в Острозі, див.: AGAD. Archiwum Warszawskie Radziwiłłow. Dział V. Nr 11078. K. 164–166 (лист князя Василя-Костянтина Острозького до віленського воєводи князя Криштофа Радивиля «Перуна» з Острога 13 травня 1591 р.); Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 25, оп. 1, спр. 39, арк. 379–379 зв. (вручення в Острозі 16 травня 1591 р. в руки князя луцького гродського позову в справі за скаргою Андрія Боговигина про селян-втікачів). Про свої плани найближчим часом побувати на засіданнях Луцького гродського суду Острозький згадує в аналізованому документі, див. НГАБ. Ф. 694, воп. 1, спр. 290, арк. 4 адв.

²⁷ *Документи українського козацтва*, 56–58, 492; Леп'явко, *Козацькі війни*, 60, 62.

²⁸ *Документи українського козацтва*, 56.

²⁹ А. В. Стороженко, *Стефан Баторий и днепровские казаки* (Київ: Типографія Г. Л. Францкевича, 1904), 310.

Підсумовуючи, ще раз наголосимо на тому, що аналізовані джерела містять надзвичайно цінні дані про козацьку активність восени та влітку 1591 року. Втім, ці дані не варто сприймати як точний опис перебігу подій. Порівняння змісту та стилістичних особливостей листів князя Василя-Костянтина Острозького засвідчує, що їхній автор тонко відчував аудиторію, до якої звертався, і вибирав різні стратегії переказу новин. Цей «індивідуальний підхід» не міг не впливати на інформаційне наповнення і спосіб розставлення акцентів у повідомленнях князя, що варто мати на увазі під час аналізу його епістолярної спадщини.

Додатки *

№ 1

Сатив, 30 травня 1591 р.

Лист київського воєводи князя Василя-Костянтина Острозького до троцького воєводи князя Миколая-Криштофа Радивиля «Сирітки» про останні новини

Oswiezione xiaze m[іłosciwy] panie voievoda trzoczky a moy m[іłosciwy] panie.

Vzywam te[g]o z wielką zaloszą, szem do v[aszey] x[iażęcey] m[іłosci] me[g]o m[іłosciwego] pana przez tak dlugy czas niczem nie pisal, lec dopyro teraz, mayanc pewne[g]o okurenta, yz ten listh moy ku v[aszey] m[іłosci] doydze.

Przez ten czasz nic sie nie ponovylo, lec to, yz Kazacy, wziemszy zly vmyszl, to naprod yz do x[iecia] wielke[g]o³⁰ s thym slaly, proszanc, aby ym gniew svoy othpuszczil, obiecuyanc [m]u sluzic, a za te wyne chczanc do nie[g]o na sluzby przysz³¹ z Kyowem³² y z ynnymy pogranycznymi Krolia Ie[g]o M[іłosci] zamkamy. A gdy tam to podobno siebie nyc nie ziednaly, bo iesly to przyrodzone-[m]u p[an]u chczyaly wczynic, a czoz obcze[m]u, wzebrawszy sie ych trzy thysioncze, mayanc przy sobie iakie[g]o hospodaryka, szly do Walach. Ia sam aczem bil welce rockamy lucky oth pana Miszky³³ zabawion (pozwal mie o poltora kroc sto

thysienczy zlotich, a ymieniu³⁴ ie[g]o wszystko za dziesiench thysienczy nie stoy), zasz Trybunalem, wszakze sie o tom staral, aby czy lotrowie byly zachamowane. Za nymy szedl naprod sluga moy Ruzynsky Kyryk³⁵, pothym || [арк. 4 зв.] xiandz Bulycha³⁶ z bi[alo] czerkie]wci³⁷, zasz starosta czerkaszky³⁸, p[an] Strusz braslawsky³⁹, do cze[g]o sie niemalo i skupilo do nych podolian — bylo naszich o dziesiench thysienczy. Chczenly ym dac bytwe na wroczyску Kobylim⁴⁰, iakosz Kozaczy z ssobą myali szedmnaszcie dzial, tam kontrakth z ssobą czynily, yz mayą w Pykowie⁴¹ zmeszkac 4 niedzili, poki oth Krolia Ie[g]o M[іłosci] wiadomosc przydzi, obiecuyanc ym oth Krolia Ie[g]o M[іłosci] sukna y peniodzi, a mieszkac mayą w Pykowie, w miasteczku dosic mocnym, oth ktore[g]o do Dniestra ieno dwa dny, a nadale y za trzy dny mogą bic. Ia sie obawiam, iako sie naszymy rozyada, a volochowie sie obespeczą, yz ym zasie do Valach sie puszczie, o czym wszystkim nie razem ia Ie[g]o Kro[lewskey] M[іłosci] oznaymil.

Ie[g]o Kro[lewska] M[іłosc] bil w Czestochowie⁴², sna y p[an] hetman⁴³ w Krakowie⁴⁴ bil, y przez dzien zmieszkawszy, othiachal. Z Woloch y ode dworu czo godzyna sie spodzevam. To ieno nowyna nagorsza, yz sna sie Ie[g]o Kro[lewskey] M[іłosci] ozenienie przedluzilo tam pod s. Michal⁴⁵, alie v[asza] x[iażęca] m[іłosc] o thym venczey nad mie wedzec raczysz. Iam do Lucka⁴⁶ naszmarowal,

³⁴ Так у рукописі.

³⁵ Йдеться про багаторічного слугу князя Василя-Костянтина Острозького і водночас одного з козацьких гетьманів кінця 1580-х князя Кирика Ружинського († 1599).

³⁶ Йдеться про багаторічного слугу князя Василя-Костянтина Острозького, його білоцерківського підстаросту (1578–1596) князя Дмитра «Булигу» Курцевича († 1596).

³⁷ Верхній край аркуша обірваний посередині.

³⁸ Йдеться про черкаського старосту (1580–1593) князя Олександра Вишневецького (1560–1593).

³⁹ Йдеться про брацлавського старосту (1577–1599) Юрія Струся († 1605).

⁴⁰ Урочище, очевидно, утворилося на місці спустошеного татарями села Кобиля і згодом було повторно залюднене. Нині село Кобильня Вінницького району Вінницької області.

⁴¹ Містечко Пиків на 1591 р. лежало у Вінницькому повіті Брацлавського воєводства і було центром приватного маєтку Лазаря Кміти-Чорнобильського (неповнолітнього нащадка смоленського воєводи Філона Кміти-Чорнобильського, що перебував під опікою великого литовського канцлера Лева Сапіги). Нині Пиків — село Хмільницького району Вінницької області.

⁴² Місто Ченстохова на 1591 р. лежало в межах Ольштинського староства (королівське володіння на півночі Краківського воєводства). Нині повітовий центр Шльонського воєводства Республіки Польща.

⁴³ Йдеться про великого коронного гетьмана (1581–1605) Яна Замоїського (1542–1605).

⁴⁴ Місто Краків на 1591 р. було столицею Речі Посполитої і адміністративним центром Краківського воєводства. На сьогодні адміністративний центр Малопольського воєводства Республіки Польща.

⁴⁵ День святого архангела Михайла відзначають 29 вересня.

⁴⁶ Місто Луцьк на 1591 р. було адміністративним центром Волинського воєводства. У наш час адміністративний центр Волинської області.

* Джерела опубліковано зі збереженням тогочасної орфографії. Розділові знаки розставлено відповідно до сучасних правил пунктуації. Курсивом виділено виносні літери; скорочення, а також втрачені фрагменти тексту (реконструйовані з урахуванням контексту), наведено у квадратних дужках.

³⁰ Йдеться про великого князя (царя) московського (1584–1598) Федора Івановича (1557–1598).

³¹ Так у рукописі.

³² Місто Київ — центр Київського воєводства і номінально місце резидування київського воєводи, яким у 1559–1608 роках був князь Василь-Костянтин Острозький (1526–1608).

³³ Йдеться про волинського каштеляна Михайла Мишк-Варковського († 1605), донька якого Маруша (1563–1600) була дружиною Станіслава Радивиля (молодшого брата троцького воєводи Миколая-Криштофа Радивиля «Сирітки», якому адресований цей лист).

a tam szant, y boie sie, abym y Trubunalu liubel-skie[go] nie navedzil z god na gody. || [арк. 5]

Zathym sluzby sve do m[ilosciwey] lasky v[asze-y] k[siązeczy] m[ilosci] zaleczam, a iako sluga y bogomodlcza zycze y P[ana] Boga przosze za dobre zdrowie v[asze-y] x[iązeczy] m[ilosci] me[go] m[ilosciwego] pana. Alie to moje bogomolstwo podobne y nie godne, y przeklente, gdyz mie p[an] wolinsky⁴⁷ pozywa o gwalth paniensky, y tak mie roska-zuye do prawa na proszlych rockach przywołovywac. Takie[go] dzywu w zadnaney kray nycze nie nay-dze, kторыby v siemidzesiont leczech miał panny gwałtowac. Ledwy moje slугy mu sie otkupili 2 sthyrthy zyta, a teraz mie znowu pozywa, bo iuz [m]u nie stalo zita tamte[go].

D[an] z Sathyowa⁴⁸ 30 maya.

V[asze-y] x[iązeczy] m[ilosci] m[ego] m[ilosciwego] p[ana] bogomolca, vprzyny sluzebnik Ko[n-stanty] Os[trogsky], w[oiewoda] k[iowsky], r[ęka] s[wą].

Przosze, niech mi to nielasky v[asze-y] ks[iązeczy] m[ilosci] nie niesie, ze v[aszą] m[ilosci] y swymy blazensky my nowynami zabawil.

НГАБ. Ф. 694, воп. 1, спр. 290, арк. 4–5, 6. Оригінал власноручного листа кн. Василя-Костянтина Острозького. Печатка відірвана. Адресат на арк. 6 адв. (іншим почерком): Іасніе оswieconemu пану пану Mikolai⁴⁹ Krzysztofu Radziwilowi, kxiązeciu na Olyce y Nieswizu, woiewo-dzie throczkiemu, temu m[i]l[os]cziwemu panu y przyaczieliowi powinnemu.

№ 2

Острог, [друга половина] жовтня 1591 р.

Лист князя Василя-Костянтина Острозького до сенаторів, які братимуть участь у скликаній королем на 31 листопада раді в Янувці, про козацький бунт і неможливість придрушити його власними силами

Іасніе wielmozni a m[ilosci]ciwi panowie y bracia mnie wielcze łaskawi.

Po wyiechaniu zohnierzow s kraioy podolskich y wołynskich nawiedzil beł P[an] Bog kraie the głodem wielkim, czo podobno taino nie iest w[asze-y] m[ilosci] p[anom] y braci naszy. Strony głodu — tho szamemu P[anu] Bogu Wszechm[ogacemu] poruczyc, a strony i[ch] m[ilosci] p[anow] zohnierzow – nicz nie wątpimy o mądrym a sprawie-

dliwym roszsądku w[asze-y] m[ilosci] moich m[ilosci]ciwych panow, ktori to mi wszysczy daliszmy⁵⁰ do szafunku, ysz tho czo kazdemu sprawiedliwie naliezec będzie, przy szłusny nagrodzie kozdy zostanie, od kthorych panow zohnierzow braci naszei, obywateliow coronnych, w zwiedzienu ich s kraioy naszych doszyc się nam po części stało, alie mnie, Ostrowskiemu, y szynowi memu, woiewo-dzie wołynskiemu⁵¹, y drugiemu Alexandrowi⁵² nie będzie li łaski Bozei a łaskawy rady w[asze-y] m[ilosci] mich m[ilosci]ciwych panow y przyczyny do I[ego] K[rolewskiy] M[ilosci] nasze[go] m[ilosciwego] pana y do siebie szamych, tedy podobno muszę byc ze wszysky maiętnosci swei z dziatkami szwemi do szczętu wyniszczony, a potym P[an] Bog wie, do cze[go] się rzeczy zaciągną, aby za począt-kiem na mnie y do w[asze-y] m[ilosci] wszyskych pozarem⁵³ nie przyszło.

Piszałem nie rasz do I[ego] K[rolewskiy] M[ilosci] y s szynem moim woie[woda] wołin[skim], vszkarzaiąc się sz płaczem na liudzie swowolne, hultaie bezeczne, wywołancze y na własne zbiegi, zdraicze, poddane moie y poddane niekthory braci naszei, kthorzy się zową czaszem Kozaki nizowymi, a czaszem zohnierzmi K[rola] I[ego] M[ilosci] zaphorowskimi⁵⁴, cze[go] ia o Ie[go] K[rolewskiy] M[ilosci], iako o panie swiętobliwym, poboznym nie wierzę, kthory przykładem s[więtey] pamięci Kroiow przodkow swych, panuiąc nad nami, niko-go nad wolią, radę, zdanię y wiadomosc w[asze-y] m[ilosci] p[anow] braci y collegow moich ku szkodzię, zgubie y zaliu nasz, wiernych poddanych swych, chowac nie raczy.

Mało na thym maiąc, ze iusz przesz dwa roki szwownie po miasteczkach y wsiach sliachecz-kich nie tilko zywnosci y czynsze pieniężne brali, a liud niewynny, naiezdziąc, zabiali, mordowali y dziwne męki obyczaiem byszurmanskim zadawali, zony od mężow, dziewki od mathek gwałthem brali, na okupiech ich miewali, chowali, pothym na niemało⁵⁵ woisko liudzi swowolnych, w armathe, strzelbę, prochy, wozy, zywnosci sposzobiwszy się, ku wzruszeniu pact, nad wolią I[ego] K[rolewskiy] M[ilosci] y wszysky R[zeczy] P[ospolity], do Wołoch beli poszli, azechmy nikthorzy szami, a nikto-rzy poczty swe przeciw im, iako przeciw nie-

⁵⁰ Так у рукописі.

⁵¹ Ідеться про волинського воєводу (1585–1593), згодом краківського каштеляна (1593–1620) князя Януша Острозького (бл. 1554–1620), старшого сина князя Василя-Костянтина Острозького.

⁵² Ідеться про волинського воєводу (1593–1603) князя Олександра Острозького (1570–1603), старшого сина князя Василя-Костянтина Острозького.

⁵³ Це слово в рукописі написане двічі.

⁵⁴ Так у рукописі.

⁵⁵ Так у рукописі.

⁴⁷ «Пан волинський» — волинський каштелян Михайло Мишка-Варковський, див. прим. 33.

⁴⁸ Містечко Сатіїв на 1591 р. лежало у Луцькому повіті Волинського воєводства і було центром приватного маєткового комплексу князя Василя-Костянтина Острозького.

⁴⁹ Так у рукописі.

24.
 Copia listu Je. M. Cz. Pana Woiewody kio-
 wlic' szazca Piotrowskie' o wielkim swowow-
 lenstwie kozakow szepowych Je. khorre thy
 mi czasny na Sobotnie czynieli y czynie ni-
 przestaja Anno Dni 1591

Janusz Wielkomy a Młodzi Sznowi y bracia mnie wielce łaskawi Po wywiecha-
 nym sznowi szrawow Sobotnich y Wotynskich nawieduct bel I. Rey khorre the
 plodem wielkim co podobno taira nie iest T. M. I. y braci naszymy strony g. loda thora-
 niamu I. Boze Wotycha. porucznicy a strony J. M. I. Polnowow niec nie wazymy o ma-
 drym a sprawiedliwym formadka T. M. moich Młodych Sznowi ktori tomi wozymy
 dalimny do szafunka yz tho co łaskawo. sprawie dlawie nakierowebudie przy szlawy na
 szrawie łady zstara nie od khorzych Sznowi Polnowow braci naszymy obywateliow ław-
 nych wzwieducie ich szrawow naszymy dornye nie nam porucni stato khorre szrawie
 ma y szynowi mamu Woiewodzie Wotynskiemu y szynowi Alexandrowi nie khorre
 li. Tarko Borei a Łaskawoy Łady T. M. moich Młodych Sznowi y przynymy do J. K.
 M. nasz. M. Szna y do siebie naszymy łady podobno musze być se wzwieducie maistroni
 swei y szrawkami niwani do szrawi wzwieducie. A polnym I. Rey wie ławie nie wzwieducie
 ciapra aby za przawiam na maie y do T. M. wzwieducie porucni porucni nie przy-
 to przawiam nie nasz do J. K. M. y. szynem moim Wotyn. Wotyn. wzwieducie nie
 szrawem na łady swowowne khorre ławie wzwieducie y na wzwieducie szrawi szrawi
 ławie poddane moie y poddane nie khorre braci naszymy khorre nie ławie wzwieducie khorre
 ko. Szrawowymi a szrawem Polnowow J. K. M. Szrawowitami szrawie ia y J. K. M. khorre o
 J. K. M. szrawowitami szrawowitami nie wzwieducie, khorre przykladem I. Łaskawoy Szrawow
 swych przawiam nad nami niłogo nad wzwieducie rade szrawie y wzwieducie T. M. I. Szrawi
 y Collegow moich ławie szrawie y szrawie y szrawie nasz wzwieducie szrawie szrawie cho-
 rowie nie racy. Malo na szrawie maie se wzwieducie dwa ławie szrawowitami po maie
 szrawach y wzwieducie szrawie szrawie nie tylko wzwieducie y szrawie szrawie szrawie
 lud wzwieducie nawieducie szrawie mordowali y szrawie maie obywateliow Szraw-
 marskim zadawali Szrawie od szrawie szrawie od maiekwie gwałtem brak na szrawie
 szrawie ich maiekwie chowali polnym na nie malo wzwieducie szrawie szrawie wzwieducie
 the szrawie szrawie wzwieducie szrawie szrawie szrawie szrawie szrawie nad wzwieducie
 J. K. M. y wzwieducie I. Rey. do Wotycha belu polu arechny nie khorre szrawie a nie khorre
 racy polnym szrawie im jako szrawie nie przy wzwieducie wzwieducie szrawie maie kwier-
 li y od przawiam wzwieducie wzwieducie y szrawie y maie kwier- szrawie szrawie
 szrawie nie wzwieducie wzwieducie wzwieducie wzwieducie y maiekwie J. K. M. I. Szrawie
 wzwieducie wzwieducie wzwieducie wzwieducie wzwieducie wzwieducie wzwieducie wzwieducie
 szrawie maiekwie szrawie szrawie szrawie szrawie szrawie szrawie szrawie szrawie

Рис. 2. Перший аркуш листа князя Василя-Костянтина Острозького до учасників ради сенату (Острог, жовтень 1591 р.). Копія кінця XVI — початку XVII ст.

przyacielowi, ruszywszy się, moczą wsparli y od przedsięwzięcia ich pochamowali, y gdzie y me[g]o pocztu blizu ⁵⁶ 100 koni beło, stamtąd sie wrociwszy, włomieli się gwałthem w zamek y miasta ⁵⁷ i[ego] m[iłosci] p[ana] cączlerza litewskie[g]o w Pikow ⁵⁸, ludzi niewynnych niemało pozabiali y pomordowali, strzelbę, maiętnosci pobrali, ludzi nazabiali, wsi wkoło popusztoszeli, popalieli, lud || [k. 47] niewynny, iako nieprzyaciel, plonem gnali, w wężeniu miewali, asz się zas okupowali.

Drugie miasteczko Biallogrodkę ⁵⁹ ogniem spalieli, wszystko a wszystko ludziom pobrali. Peresław ⁶⁰ szyna me[g]o Alexandra wniwecz obrocieli, lud niewynny w Nieprze ⁶¹ topieli, tesz pod Ostropoliem ⁶², thesz pod Constantinowem ⁶³, p[anowi] woiewodzie wołyn[skiemu], w iarma[r]k na miasto Czudnow ⁶⁴ naiachawszy, ludzi niewinnych okrutnie na smierc przesz sto człowieka zabieli, maiętnosci pobrali, pothym na włosc ie[g]o częstokroc naszyłaiąc, wszystkę mu maiętnosc spusztoszeli, cze[g]o tak dalicze wypiszac do w[aszey] m[iłosci] dlia thak wielkie[g]o zaliu me[g]o nie mogę, a naweth, iako mię wiadomosci dochodziły, na czo vmysł swoi zaszadneli, y dokąd szobie drogę thorowali, y iakie praktyki zdradzieckie ku wielki niebezpieczności w ty Coronie czynieli, nie zaniechałem po kilkakroc do I[ego] K[rolewskiej] M[iłosci] z wielkim zaliem moim donozic, y w tym, na czo ich vmysł iesth, I[ego] K[rolewskiej] M[iłosci] y p[anom] radom, kthorzy przy I[ego] K[rolewskiej] M[iłosci] bywaią, oznaimic, o ratunek I[ego] K[rolewską] M[iłosc] prosząc.

Odpiszowac I[ego] K[rolewska] M[iłosc] raczył do mnie, abym do czasu skromnie tho znosiel, czosz rzecz beło, thylko maiąc za pokuthę, zathykaiąc vszy od płaczu ludzi vbogich do virżenia się

z I[ego] K[rolewską] M[iłoscią], cierpliwie znosiełem. Therasz nowo doszła mię wiadomosc, ysz the[g]o liotrostwa zebrawszy się z 5.000, w Białą Czerkiew ⁶⁵ wiechali, a czo tham czynią, y czo praktikuią, y do cze[g]o miasta vkrainne przesz moc przywodzą – baczę, isz na czos dziwne[g]o y szkodliwe[g]o vmysł swoi zaszadzieli. Nie godzielo mi się inaczy, iedno, wiedząc o wielkim ziezdzie w[aszey] m[iłosci] p[anow] senatorow y inne[g]o rycczerstwa, braci naszej, tho, czo za wiadomosc mam, do w[aszey] m[iłosci] wszystkich doniesc.

Przybiegł do mnie y do p[ana] woiewody wołyńskie[g]o spieg z Biały Czerkwie, człowiek bardzo pewny, kthory mi tho za pewne powiedział, ze Koszinski, miawszy radę we srodę przesła, naprzod odbiwszy komore kniazia Bulhy ⁶⁶, ostatek maiętnosci y konie ie[g]o [z] stainie pobrał, szam się ze wszystką strzelbą do zamku wprowadzieli, białoczerkiewczom wszystkim szobie przysięgac kazał y naznaczył dzień przysięgi w przyszły piątek, kthorzyby gardł zbyc nie chcieli. Gdy pięci człowieka od siebie do nie[g]o poszelali, y[z] przysięgac do gardła nie chcą, bo iusz I[ego] K[rolewskiej] M[iłosci] przysięgali, tych pięci przed szobą zarsz kazał rostrzeliac. Do Bochusława ⁶⁷ posłał 600 człowieka, takze roskazuiąc, aby mu przysięgali, iakosz iusz stamtąd podstarosci liedwo thesz vcziekł stamtand ⁶⁸. Thymze ludziem kazał isc do Corszunia ⁶⁹ dlia takowyze przysięgi. Czyrkasczy ⁷⁰ y kaniewsczy ⁷¹ snac iusz przysięgali, do peresławcow snac thesz iusz poszłał, vpominaiąc, iesli mu przysięgac chczą, ze im wszystko odpuscic chče. Tho skoro sprawiwszy, dopiero się ma do Kiowa ruszyc, wszystkę sliachtę kiowską plundrowac, powiadaiąc, ze mu tha thylko na przeszkodzie do panstwa kiowskie[g]o. Beł w ty radzie then tho spieg, kiedy się

⁵⁶ Так у рукописі.

⁵⁷ Так у рукописі.

⁵⁸ Так у рукописі.

⁵⁹ Містечко Білогородка на 1591 р. лежало у Київському повіті Київського воєводства і було приватним маєтком князя Василя-Костянтина Острозького. Сьогодні місто Бучанського району Київської області.

⁶⁰ Так у рукописі. Місто Переяслав на 1591 р. було центром королівського староства у посіданні князя Олександра Острозького. У цей час воно лежало в Київському повіті Київського воєводства; у наш час розташоване в межах Бориспільського району Київської області.

⁶¹ Так у рукописі. Йдеться про річку Дніпро.

⁶² Містечко Острополь на 1591 р. лежало у Кременецькому повіті Волинського воєводства і було приватним маєтком князя Василя-Костянтина Острозького. Сьогодні село Старий Остропіль Хмельницького району Хмельницької області.

⁶³ Місто Костянтинів на 1591 р. лежало у Кременецькому повіті Волинського воєводства і було приватним маєтком князя Василя-Костянтина Острозького. У наш час місто Старокостянтинів Хмельницького району Хмельницької області.

⁶⁴ Містечко Чуднів на 1591 р. лежало в Житомирському повіті Київського воєводства і було приватним маєтком князя Януша Острозького. Нині місто Житомирського району Житомирської області.

⁶⁵ Місто Біла Церква на 1591 р. лежало в Київському повіті Київського воєводства і було центром королівського староства у посіданні князя Януша Острозького. У наш час районний центр Київської області.

⁶⁶ Так у рукописі, має бути: Вулуху. Йдеться про кн. Дмитра «Булигу» Курцевича, див. прим. 36.

⁶⁷ Містечко Богуслав у Київському повіті Київського воєводства, осаджене в 1591 р. князем Янушем Острозьким на землях Канівського староства. Згодом центр окремого королівського староства в посіданні того ж князя Острозького. У наш час місто Обухівського району Київської області.

⁶⁸ Так у рукописі.

⁶⁹ Містечко Корсунь на 1591 р. лежало в Київському повіті Київського воєводства і було центром королівського староства у посіданні князя Олександра Вишневецького. У наш час місто Черкаського району Черкаської області.

⁷⁰ Йдеться про жителів міста Черкаси, що на 1591 р. лежало в Київському повіті Київського воєводства і було центром королівського староства у посіданні князя Олександра Вишневецького. У наш час обласний центр України.

⁷¹ Йдеться про жителів міста Канів, що на 1591 р. лежало в Київському повіті Київського воєводства і було центром королівського староства у посіданні князя Олександра Вишневецького. У наш час розташоване в Черкаському районі Черкаської області.

iedno ze czterema Kozaki zawarł, a mianowicie z iakimsi Kozłem, kthory harczerką I[ego] K[rolewskiej] M[іłosci] szłużeł. W[aszey] m[іłosci] tho za pewne oznaimię, a prawie iusz za ostatnią wiadomosc, bom vstał w ty sprawie częsthokroc do I[ego] K[rolewskiej] M[іłosci] pisząc. Gdy go Bryszewski⁷² napominał, aby the[g]o zaniechał, mało go nie rostrzeliąno, ze liedwie z Biały Czerkwie vciekł. Boze bęc⁷³ s panem Pretfciczem⁷⁴, zeby mu thoz nie belo. Do the[g]o Koszinski poszłał do wszystkich okolicznych miasteczek, do Pawołocz⁷⁵ y do inszych, wybierac czynsz piędzmi gothowymi, takze y do sioł. Iusz miasteczko biskupa kuiawskiego⁷⁶ Faustow⁷⁷ piędzde gothowe dało. Podiał się wszystkim Kozakom, wziąwszy piędzde, kthore szam przy p[anu] Pretfcizu K[rol] I[ego] M[іłosc] gothowymi piędzmi płacic, stąd łatwie w[asza] m[іłosc] obaczyc mozecie, cze[g]o się iusz dali, a sz takowe[g]o zapaliu iakie[g]o ognia szpodziewac się mąmy, czo dzień chaniebną mocz the[g]o hultaistwa do nie[g]o przybywa, w czym poczuwaiąc się, nie thylko do wiadomosci K[rolowi] I[ego] M[іłosci], alie y w[aszych] m[іłosciow] wszystkich, mych

⁷² Так у рукописі; має бути: Орышевски.

⁷³ Так у рукописі.

⁷⁴ Ідеться про теребовельського старосту (1562–1613) Якуба Претвича († 1613).

⁷⁵ Містечко Паволич на 1591 р. лежало в Київському повіті Київського воєводства і було приватним маєтком князя Кирика Ружинського (див. прим. 35). У наш час село Житомирського району Житомирської області.

⁷⁶ Так у рукописі; має бути: київського. Київська римо-католицька єпископська кафедра на 1591 р. була вакантною.

⁷⁷ Так у рукописі. Ідеться про містечко Фастів, на 1591 р. центр володінь Київської римо-католицької єпископії, яке лежало в Київському повіті Київського воєводства і було центром королівського староства у посаданні кн. Януша Острозького. У наш час районний центр Київської області.

m[іłos]ciwych panow y wielcze ła- || [k. 47v.] skawy braci, doniowszy⁷⁸, opowiadam się y oszwadzcam w[aszą] m[іłoscią] szamymi. Gdzieby, cze[g]o Boze vchowai, do iakie[g]o wielkie[g]o niebeszpieczenstwa wszystka Corona przysc miała, — nie moią winą, gdysz ia, poczuwaiąc się w powinności swei, nie zanedbałem, dawałem znac komu nalieżało, o czo pilnie proszę w[aszą] m[іłosc] swych m[іłos]ciwych panow, raccie K[rolowi] I[ego] M[іłosci] w[asza] m[іłosc] oznaimic, a mnie thesz w tym informowac, czobym dali miał czynic, gdysz szam thęmu zabiezec nie mogę zadnym sposzobem, y liatha moie iusz mi thesz do the[g]o nie dopuszczą.

S thym zycząc w[aszey] m[іłosci] moim m[іłos]ciwym panom y wielcze łaskawy braci od P[ana] Boga dobre[g]o zdrowia y na wszem szesliw[e] powodzenia na długi wiek zazywac, oddaię powolności szluszbych przyjacielskich w łaskę w[aszey] m[іłosci].

Datum w Ostrogu di[e] Octobris A[n]no D[omi]ni 1591.

W[aszey] m[іłosci] mych m[іłos]ciwych panow y wielcze łaskawy braci vprzyimie zycliwy przyacięł y szługa Constanty x[iązę] Ostrowskie, woiewoda kiewsky, marszałek z[iemi] woł[ynskiej], starosta wło[dzimierski].

BUW. Rękopis 46, k. 46v.–47v. Kopія кінця XVI — початку XVII ст. Легенда на к. 46v.: Copia listu ie[g]o m[іłos]czy woiewody kiowskie[g]o xiążenia Ostrowskie[g]o o wielkim szwowolienstwie Kozakow nizowych etc., kthore thymi czaszy na Podoliu czynieli y czynic nie przestaię, A[n]no D[omi]ni 1591.

⁷⁸ Так у рукописі.

Bibliographic References

- Antoni, J. “Ks. Bazyli Ostrogski i jego zatarg z Kosińskim”. In *Opowiadania historyczne*. Serya VI. Lwów: Nakład drukarni Gubrynowicza i Schmidta, 1887.
- — —. “Wielka prywata”. In *Trzy opowiadania historyczne*. Lwów: Nakładem drukarni Gubrynowicza i Schmidta, 1880.
- Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Warszawskie Radziwiłłów. Dział V. Nr 11078
- — —. Archiwum Zamoyskich. Nr 792.
- — —. Metryka Koronna. Ks. 136.
- Arhiv Yugo-Zapadnoj Rossii, izdavaemyj Vremennyj kommissiey dlya razbora drevnih aktov (Kiev: V tipografii I. i A. Davidenko, 1863). Ch. III, T. I.
- Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie. Rękopis 46.
- Bielski, J. *Dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r.* Do druku podał F. M. Sobieszcański. Warszawa: Nakładem i drukiem S. Orgelbranda, 1851.
- Bielski, M. *Kronika*, wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. Sanok: Nakład i druk Karola Pollaka, 1856.
- Dokumenty ukraińskiego kozactwa XVI — pershoj polovyny XVII st.: universal, lystuvannia, uhody, prysiahy*. Uporiadnyk V. Brekhunenko (vidpovidalny sekretar), O. Zaiats, Y. Mytsyk, S. Potapenko, V. Shcherbak. Kyiv: Instytut ukraińskiej arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, 2016.
- Domanytskyi, V. “Kozachchyna na perelomi XVI–XVII st. (1591–1603)”. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka* LX (1904): 4–21.
- Heidenstein, R. *Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti Libri XII*. Francofurtum ad Moenum: Sumptibus Caspari Wächleri, 1672.
- Hejdensztejn, R. *Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594 ksiąg XII*, z łacińskiego przetłumaczył M. Gliszczyński. Petersburg: Nakładem i drukiem Bolesława Maurycego Wolffa, 1857.
- Hrushevskyi, M. *Istoriia Ukrainy-Rusy VII*. Kyiv — Lviv: Drukarnia P. Barskoho, 1909.
- Kempa, T. *Konstanty Wasyl Ostrogski (1526–1608) — przywódca społeczności prawosławnej w Rzeczypospolitej*. Toruń: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2023.
- Kostomarov, N. “Yuzhnaya Rus v kontse XVI veka”. V *Istoricheskie monografii i izsledovaniya Nikolaya Kostomarova, III izd.* Sankt-Peterburg: Tipografiya imperatorskoi akademii nauk, 1867.
- Kulish, P. *Istoriya vossoedineniya Rusi II*. Sankt-Peterburg: Izdanie tovarishchestva “Obshchestvennaya polza”, 1874.
- Lepiavko, S. *Kozatski viiny XVI st. v Ukraini*. Chernihiv: Siverska Dumka, 1996.

- Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620, wydał T. X^o L. Kraków: W drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1868.
- Nacyjanalny gistorychny arhiŭ Belarusi. F. 694, vop. 1, spr. 290.
- Nikolaichik, F. “Pervie kozatskie dvizheniya”. *Kievskaya starina* III (1884): 426–442.
- Popescu, P. D. *Dicționar de personalități istorice*. București: Niculescu, 2005.
- Rezachevici, C. *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova*. București: Editura Enciclopedică, 2001.
- Sobolev, L. V. “Knyaz K.-V. Ostrozhsii kak lider ‘russkogo naroda’ Rechi Pospolitoi”. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoi stepeni kandidata istoricheskikh nauk, Moskovskii gosudarstvennii universitet imeni M. V. Lomonosova, 2002.
- Storozhenko, A. V. *Stefan Batorii i dneprovskie kazaki*. Kiev: Tipografiya G. L. Frantskevicha, 1904.
- Teslenko, I. “Lysty kniaziv Ostrozkykh u fondakh Natsionalnoho istorichnoho arkhivu Bilorusi”. V *Treti Sviatovasyliivski chytannya, Natsionalnyi universytet “Ostrozka akademiia”*. 2012.
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 25, op. 1, spr. 39 (aktova knyha Lutskoho grodzkoho sudu, 1591 r.)
- Ulianovskyi, V. *Kniaz Vasyl-Kostiantyn Ostrozkyi: istorychnyi portret u halerei predkiv ta nashchadkiv*. Kyiv: Vydavnychi Dim “Prostir”, 2012.
- Volumina Legum*. II. Petersburg: Nakładem i drukiem Kozafata Ohryzki, 1859.
- Wójcik, Z. “Kosiński Krzysztof”. In *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1968–1969.
- Wrede, M. *Itinerarium króla Zygmunta III 1587–1632*. Wydawnictwo Naukowe Semper: Warszawa, 2019.
- Zagalak, T. *Bunt Krzysztofa Kosińskiego 1591–1593*. Przygotowanie do druku Maciej Franz. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2021.

I. Teslenko

ON THE EVE OF THE FIRST UPRISING (Two sources on cossack activity in the spring and summer of 1591)

This article examines the prerequisites for the first Cossack uprising led by Krzysztof Kosiński as covered in the correspondence of the Kyiv Voivode, Prince Vasyl Kostiantyn Ostrozkyi (1526–1608). Special attention is paid to the letters of the Prince to the Troki Voivode, Mikołaj-Krzysztof Radziwiłł “the Orphan” (30 May 1591 in Stepan’), and to the participants of the Senate Council in Janowiec, convened on 31 November 1591 (October 1591 in Ostroh). The analysis of these documents allowed for several clarifications to be made to the traditional narrative of Cossack activities preceding the uprising. Moreover, comparing the content and stylistics of the sources revealed differences in their content and focus. These discrepancies were dictated not only by the different dates of the letters but also by the different target audiences and objectives that the author pursued. The earlier letter is preserved in the National Historical Archives of Belarus in Minsk, and the later one in the Manuscript Department of the Library of Warsaw University. Both documents have never been published before and are provided in the appendix to the article.

Keywords: nobility, Cossacks, Cossack uprising, Rzeczpospolita, correspondence, sixteenth century.

Матеріал надійшов 16.07.2024

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Долинська М. Л., Кирчів М.-Л. В.

ЛОКАЛІЗАЦІЯ ТОПОГРАФІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ НА РУКОПИСНОМУ ПЛАНІ-СХЕМІ ЛЬВОВА 1686 р.

У студіях з історичної топографії та історичної географії поряд із традиційними для історика писемними джерелами рівноцінним джерелом виступають картографічні матеріали. Унікальною і цінною пам'яткою для вивчення адміністративно-топографічного устрою Галицького передмістя Львова магдабурзького періоду є рукописна карта-схема північної частини цього передмістя, датована 1686 р., намальована олівцем із чорнильними написами і помітками на паперовому аркуші без заголовка або назви. Порівняння рукописної схеми з такою ж унікальним, нестандартним фіскальним документом — реєстром шосового податку від 1607 р., укладеним під керівництвом чи за авторством львівського урядника Станіслава Ансеріна, — дає змогу локалізувати або уточнити розташування всіх топографічних об'єктів, нанесених на мапу. Це стосується ліній пробігання комунікацій: вулиць «від костелу бернардинів», Широкої, Гончарської, «вулиці Слюсарської і Котлярської», Пальчиківської, «вулички до Вороблячого млину», Соколівської, Волоського гостинця, Волоського мосту, Волоської рогачки. Чітко зображено протікання водних артерій: основного (старого) і штучного русел ріки Полтви, основного русла її притоки, названої в картографічному документі Серетом, а також Канонічного і Вороблячого млинів. Позначено місця розташування церкви Богоявлення з цвинтарем (подвір'ям), школою, шпиталем і домогосподарствами братчиків Богоявленського передміського братства. Унікальним є відтворення окремих шанців і валів четвертої лінії фортифікації Яна Бернса та муру новозбудованого монастиря кармелітів черевичкових. Крім прикладних уточнень щодо мікротопографії північної частини Галицького передмістя Львова, аналіз рукописної мапи 1686 р. і її порівняння з шосом 1607 р. дає змогу висновувати і більш узагальнювальні позиції, зокрема щодо ранньомодерного дуального сприйняття поняття «вулиці» як лінійного або полігонального утворення, а також пояснення вживаних у тогочасних документах форм «передня вулиця» і «тильна вулиця». Спостереження над композицією мапи-схеми схиляє до версії, що її виконали на замовлення Богоявленського братства, церква якого становила для братчиків ментальний центр світу.

Ключові слова: рукописна мапа, реєстр шосового податку, ранньомодерний Львів, Галицьке передмістя, історична топографія, вулиця, старе русло, Богоявленське братство.

У Центральному державному історичному архіві України у Львові зберігається унікальний рукописний план-схема частини Галицького передмістя, датований 1686 р.¹ За електронною копією документа, це паперовий аркуш прямокутної форми з неакуратними берегами, зовнішній аналіз засвідчує датування кінцем XVII ст.² На аркуші є лінії олівцем і написи чорнилом. Про початкову орієнтацію, задуману автором схеми, важко здогадатися, оскільки написи нанесено паралельно до всіх чотирьох країв аркуша і на його діагоналях. Поруч деяких об'єктів написано дати.

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДАІЛ України). Ф. 742, оп. 1, спр. 1073.

² Уляна Кришталович, «Львів у картографічних джерелах XIV — середини XX ст.», в *Атлас українських історичних міст*, т. 1, ред. М. Капраль (Київ: ДНВП Картографія, 2014), 6.

На рукописній схемі позначено такі крайні точки:

- із північного боку вздовж осі захід — схід тягнеться оборонний мур середмістя (Miasto Wały mieyskie);
- у північно-західному куті позначену третю осаду Галицького передмістя («Osada trzecia którą Pod strażą zowią przed Halicką bramą między różnymi goscincami przy Połtwie rzece») і млин («Krolewski młyn z trzecią miarką dla kol[egiaty] Kanonikow»);
- у північно-східному — першу осаду цього ж передмістя («osada 1 Halic[kiego] przedmie[scia]»);
- попри південний край аркушу перпендикулярно до цього краю зі сходу на захід розташовані паралельні лінії («wywozy goscinca

Sichowskiego, Tukoniec łanom Frayborkowskim i osadzie drugiey»), вуличка Соколівка («Sokołowka uliczka nad meatem Połtwie»), криниця «Скалка» («Krynica Skałka»), городи при Скалці («Ogrody na łaniech przy Skałce»), русло ріки Полтва («Meat rzeki Poltew»).

Зазначені крайні об'єкти дають змогу частково ототожнити схему з т. зв. особливою осадою Галицького передмістя. Двічі вжите на схемі поняття «осада» ввів у 1607–1608 рр. в обіг львівських фіскальних документів Станіслав Ансерін (бл. 1543–1622) — багаторічний діяч міського політикуму, який обіймав чи не всі можливі виборні й невиборні посади в ратуші міста Львова. Зокрема, він був автором, а радше — натхненником та ідеологом, вдосконалення схеми обліку та запису об'єктів, які оподатковували в передмістях. Він опрацював, а фіскальні органи міста використали ієрархічно побудований податковий реєстр приватної нерухомості. Закономірно, що одиницею оподаткування було домогосподарство або подібна нерухомість (город, виноградник, пасіка тощо), які утворювали вулиці, що, своєю чергою, були об'єднані в певні групи (марковані, переважно, тільки назвою без уточнювального слова). Останні були розташовані на терені значної територіальної одиниці, що її Ансерін назвав осадою³. Таких осад (поселень) Ансерін бачив на Галицькому передмісті п'ять, а на Краківському — вісім. Наступного 1608 р. С. Ансерін чи підпорядкована йому група писарів уклали унікальний документ — Головний інвентар 100 ланів⁴, де докладно описано терени обох передмість магістратського підпорядкування. Більше територіально Галицьке передмістя С. Ансерін (очевидно, для зручності користування) умовно поділив на чотири т. зв. тракти.

Один із таких трактів Галицького передмістя С. Ансерін назвав «окремим», або «особливим», і навіть в чернетці описав його за № 2, а в чистовику назвав третім («trzeci tract osobny na dwa tylko łanu») ⁵. Невелика площа, порівняно з іншими трактами, його розташування і конфігура-

ція дають підстави ототожнити цей тракт із найдавнішою передміською ремісничою осадою, яка розташовувалася на південь від Галицької брами. Цю осаду, що мала назву «Під сторожою», згадано у 1404 р. як платника до міської каси⁶. Той факт, що у всіх списках Головного інвентаря немає жодного натяку на межу між двома ланами⁷, які формували особливий тракт, пояснюється функціонуванням наприкінці пізнього середньовіччя первинної мірничої структури — «hortus» (город), яку згодом витіснила мірнична структура, що базувалася на «лані»⁸.

Рукописна схема не має легенди, натомість на ній нанизано немало кількості пояснювальних надписів, сформульованих деколи цілими реченнями. Порівняння цих надписів із тлумачними вписами шосу 1607 р. засвідчує, що автор схеми (як молодшого джерела) переважно запозичив і процитував формулювання фіскального документа.

Цікаво, що за запозиченого формулювання при маркуванні топографічних об'єктів стан забудови на період накреслення схеми розташування нерухомості значно відрізнявся від часу написання податкового реєстру: не розпочалося будівництво монастиря кармелітів із каплицею Св. Леонарда, повноцінно використовувалося природне русло правої притоки Полтви — річку Серет, діяв Канонічий млин неподалік від Галицької брами. Хоча русло Серету вздовж Гончарської вулиці названо старим, нове на схемі не нанесено. З мапи фон Міга випливає, що каналізацію здійснили, прокопавши русло від вул. Костя Левицького до просп. Тараса Шевченка південніше і паралельно до вул. Ігоря Білозіра (Герцена).

Порівняння двох базових документів — писемного і картографічного — дає змогу достатньо повно і точно реконструювати топографічну ситуацію т. зв. особливого тракту, або третьої осади, станом на XVII ст. Можна припустити, що заміну номера «2» на «3» в чистовику Головного інвентаря було зумовлено тим, що С. Ансерін хотів ототожнити тракт і осаду. Для відтворення розташування комунікацій, домогосподарств, млинів та ін. далі буде використано логіку обходу урядників С. Ансеріна з формулюваннями, близькими до записів шосу. Крім того, додано цифрове позначення для ієрархії, яку побудували в шосі 1607 р. без нумерації.

⁶ Там само, 149, 186.

⁷ Мар'яна Долинська, «Історична топографія самоврядних передмість міста Львова XVI–XVIII ст.», *Дрогобицький краєзнавчий збірник* 9 (2005), 216.

⁸ Долинська, «Неопублікований список», 91.

³ Мар'яна Долинська, «Рецепція культурного краєвиду Галицького передмістя Львова у фіскальних документах 1607–1608 рр.», *Ukrainian Historical Review | Український історичний огляд* 2 (2023), 134–135.

⁴ Мар'яна Долинська, «Неопублікований список “Головного інвентаря ста ланів...” 1608 р. для міста Львова», *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка* 7 (2005), 89–105; Markiiian-Liubart Kyrchiv, “The Main Inventory of the One Hundred Lans...” of Lviv (1608) by Stanislav Anserin: Re-Publication and Translation”, *Ukrainian Historical Review | Український історичний огляд* 2 (2023): 101–120.

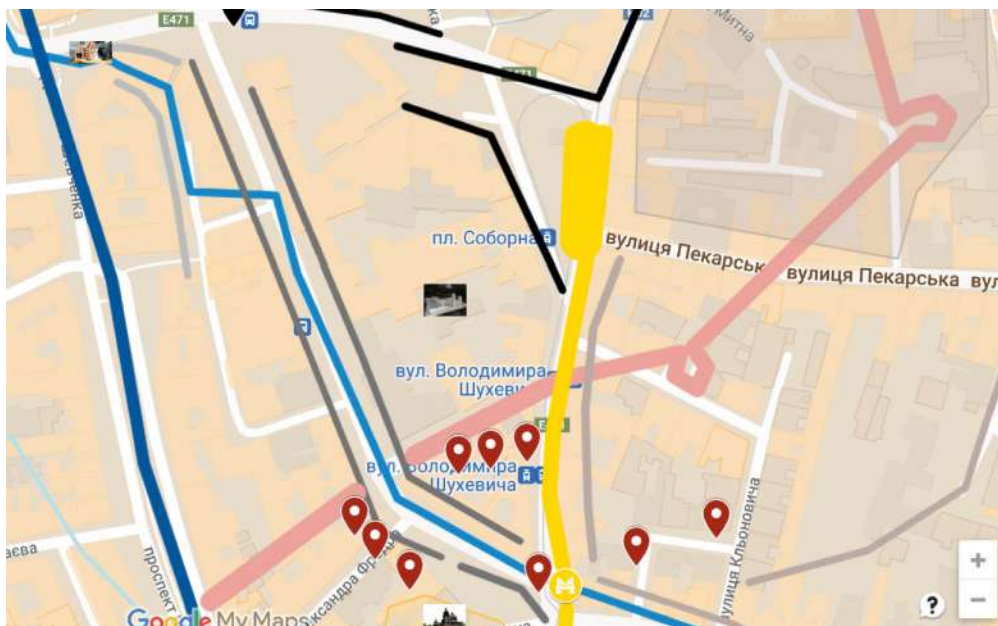
⁵ Мар'яна Долинська, *Історична топографія Львова XIV–XIX ст.* (Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006), 289.

Wały mieyskie	
Piersza ulica od kosciola oo. Bernardynow na czele przed wałem domow 12	3.1.1
Druga ulica od kosciotka S.Kryza na zakręgu domow 14	3.1.2
Strona druga teyze ulicy z osobnym tez swoim zakrętem przy goscincu Wołoskim	3.1.3
Широка	
Pierwsza ulica na łaniech Freiborkowskich Polczykowska	2.1.1
Druga tylna ulica Polczykowska	2.1.1.1
(wedle tego Kuryla iest) Ulica (uliczka) do Wroblęcего mlyna	2.1.2
Rzeka Seret	
Kuryło piekarz. Gabryel Langisz	
Kosciotek S.Krzyza	
Goscinniec Wołoski alias Szeroka ulica	
Ulica Garnczarska	3.2.1;
Druga strona ulicy Garnczarskiej	3.2.2.
Wyjazd z ulicy Garnczarskiej na goscinniec publiczny	3.2.3.
Iwan Bildaha	
Paiączkowski	
Przed szliakiem pusty plac zwany Gosciewski, a po tym Paiączkowski	
Spital ruski	1.
Hrycko Stawinoga	2.
Bratskie y szkoła ruska	3.
Mury karmelitanskie	
Karmelici objeli circo annum 1630	
Popowskie	5.
Mikołay Spaniel	
Mikroczowskie	6.
Cerkiew Bohojawłenska z cmentarzem	
Hrycko Stawinoga fundum suum inter Sliakiem Wołoskim et inter fluvium Połtwia, et fun[dum] Poponis iaka donavit anno 1609	
Szance czyli fortyficia fossa de anno circiter 1680	
Dawny meat rzeki Seret spływaiącey na młyn Kanoniczy	
Krolewski młyn z trzecią miarką dla kol[egium] Kanonikow	

Slosarska y Kotlarska ulica	3.3.1; 3.3.2; 3.3.3
Meat rzeki Połtwew	
Połtwew	
Meat dawny koło 1600	
Meat poznieszy teyze Połtwie	
Krynica Skalka	
Ogrody na łaniech przy Skalce	3.4.3
Sokołowka uliczka nad meatem Połtwie	3.5 (2.3)

Osada trzecia którą Pod strażą zowią przed Halicką bramą między różnymi goscincami przy Połtwie rzese (правий верхній кут перпендикулярно до «1»)

3. Осада третя, яку називають «Під сторожою», перед Галицькою брамою. Розташована на міських ланах між різними гостинцями і біля Полтви. Там є житла ремісників і гостинні дома⁹. Опис підкреслює близький до міського культурний пейзаж північної частини Галицького передмістя, яка забудована ремісничими домогосподарствами, а наявність численних заїжджих домів підкреслює її розташування біля сухопутних і водних комунікацій. У цій осаді Ансерін виділяє п'ять вулиць, достатньо повно і зрозуміло для своїх сучасників описуючи їх розташування, і поділяє приписані до кожної з вулиць домогосподарства на менші територіальні одиниці, які часто не мають узагальнювального слова. Принагідно варто зауважити, що в ранньомодерний час сприйняття поняття «вулиця» було щонайменше дуальним: лінійним за топографічних пояснень, площинним — за фіскальної інтерпретації¹⁰.

3.1. *Перша вулиця від костела отців бернардинів. На чолі [укріплень] перед валом (вулиця має свій поворот-закрут до тильних воріт бернардинського саду, другий бік вулиці також має поворот відповідно до [пролягання] Волоського гостинця аж до руського шпиталю).* Цю вулицю поділено на частини, які рисувальник мапи зображує лініями і називає також вулицями.

3.1.1. *На чолі перед валом (Piersza ulica od kosciola oo. Bernardynow na czele przed wałem domow 12)*¹¹.

3.1.2. *На повороті від костелика Святого Хреста (Druga ulica od kosciolka S.Kryza na zakręgu domow 14).* Після останнього (13-го) домогосподарства «*podle ktorego wrota są w tyle ogroda bernardynskiego*»¹².

3.1.3. *Другий цієї ж бік вулиці зі своїм окремим поворотом при Волоському гостинці (Strona druga teyze ulicy z osobnym tez swoim zakrętem przy goscincu Wołoskim).*

Наближено «перша вулиця» відповідно до розуміння Ансеріна відповідає північному і південному бокам Соборної площі до її перетину з початком нинішньої вул. Івана Франка. На рукописному плані зображено й підписано вулиці та їхні боки аналогічно до шосу 1607 р. Лінію з підписом «*Piersza ulica od kosciola oo. Bernardynow na czele przed wałem domow 12*»

проведено паралельно до лінії «*Wały mieyskie*» і вміщено між Галицькою брамою та бернардинським монастирем, тобто зараз це скверик і лінія забудови вздовж пл. Соборної, 1, 2 і 2а. Для пункту 3.1.2 підказкою є ворота до бернардинів. Якщо прийняти їх розташування на пл. Митній, то лінія іде вздовж пл. Соборної 3, 4 і вул. Володимира Винниченка 2, 4, 6. Тоді відрізок 3.1.3 тягнеться вздовж пл. Соборної 17-9.

3.2. *Гончарська вулиця. (По обидві боки вулиці з церквою і школою руською).* Щодо цієї вулиці надписи рукописної мапи не дублюють підзаголовки шосу. Проте кількість і точність зображення дають змогу досить докладно описати просторову ситуацію.

3.2.1. *Якщо іти від [серед]містя тільки вздовж лівого боку. «Poczynaiać podle tylnych wrot Domagalinych».* Закінчується перелік «*a z drugiego brackiego. Podle niego skoła ruska*»¹³. Розташування тильних «Домагаліних» воріт на початку Гончарської вулиці підтверджується записом від 1608 р. щодо чиншу, який сплачувала «*Woiciechowa Domagalina od wiazdu do domu swego*»¹⁴, а наріжне розташування парцелі — записом під іншим заголовком, із протилежного боку цієї ж осаді «Під сторожою», — від рогу вулиці Гончарської платить «*Woiciecha Domagalicha wdowa*»¹⁵, тобто та сама особа. Отже, тогочасна Гончарська вулиця починалася десь посередині сучасної Галицької площі (залишаючи вглибині позаду домогосподарства Домагалів костелик Чесного Хреста) і тягнулася вздовж непарних споруд вулиці (збудова монастиря кармелітів черевичкових на час складання шосу ще не розпочалася). А на плані 1686 р., натомість, перпендикулярно до муру вже збудованого цього монастиря (Murу karmelitanskiє) тягнулися три ділянки: «*Spital ruski*», «*Hrycko Stawinoga*», «*Bratskie y szkoła ruska*», дві з яких є і в переліку шосу. На рукописній схемі зазначений бік вулиці вже займає монастир кармелітів черевичкових. Грицько Ставінога станом на 1686 р. володів ще однією немалою нерухомістю, що зазначено на рукописній схемі: «*Hrycko Stawinoga fundum suum inter Sliakiem Wołoskim et inter fluvium Połtwia, et fun[dum] Poponis iaka donavit anno 1609*» («Господарство Грицька Ставіноги між Волоською рогачкою і річкою Полтвою і господарство Попівське (?), яке в 1607 р.»). Цю нерухомість на схемі зображено в окремому місці і не приєднано до жодної з вулиць. У шосі його власність

⁹ *Описи передмість Львова XVI–XVIII століть*, упоряд. А. Фелонюк (Львів, 2014), 146. Далі курсив використано для викладу українською мовою формулювань цього ж документа, опублікованого на с. 146–152.

¹⁰ Долинська, «Рецепція культурного краєвиду», 132–133.

¹¹ Тут і далі в дужках — формулювання з рукописної мапи. Курсивом виділено майже дослівний переказ формулювань податкового реєстру.

¹² *Описи передмість Львова*, 147.

¹³ Там само, 148.

¹⁴ Там само, 172.

¹⁵ Там само, 171.

чомусь зафіксовано при першій вулиці третьої осади (остання позиція відрізка 3.1.3), тобто в межах сьогоднішніх будинків на пл. Соборній, 9 / вул. Івана Франка, 2.

3.2.2. *Другий бік тої ж Гончарської вулиці, перейшовши*. Тут розташована церква Богоявлення. За церквою перед сляком (рогачкою)¹⁶ — дві пусті ділянки, які названо «Gosciowski» і «Paiączkowski»¹⁷ [plac]. Таку локалізацію підтверджено і рукописною схемою: «Przed szlakiem pusty plac zwany Gosciowski, a po tym Paiączkowski».

Для церкви (Cerkiew Bohojawłenska z cementarzem) на плані виділено значну територію, а в шосі — окремий пункт, що вказує на її визначальне значення для терену. На підставі картографічного аналізу прийнято вважати, що церква була на місці сучасного скверу між вулицями Князя Романа, Герцена, Фредра; метод ретроспективної локалізації вказує на територію сучасних будівель на вул. Івана Франка, 14–16. На підставі інтерпретації шосу та плану ці два трактування узгоджуються, об'єднуючи чималу територію, на південь від якої були ще дві пусті ділянки («plac Gosciowski» і «Paiączkowski»), назви яких, очевидно, мали посесивний характер. Якщо ж повертатися вздовж вулиці назад, то першим є наділ «S Popowskiego Iwan Bildaha», а останнім — «Andrzej Garbaty łąziebnik mieszczi na rogu od Garbarskiej ulicy»¹⁸). Остання позиція цього підпункту збігається зі сьогоднішнім стином вул. Князя Романа і пл. Галицької.

На схемі між написами, які маркують два боки вул. Гончарської, нанесено напис «Dawny meat rzeki Seret spływającej na młyn Kanoniczy». На час написання шосу С. Ансеріна вздовж сучасної вул. Князя Романа пролягала природна течія річки Серету¹⁹, яка з'єднувалася з іншою складовою Полтви (попередньо каналізованою) нижче течією від Канонічного млина (сучасна адреса — пл. Галицька, 15). Уздовж обидвох берегів Серету розташовувалися домогосподарства, віднесені обидвома документами до вул. Гончарської. Графіка схеми, де перетинаються лінії, що зображають це русло і правий бік Гончарської вулиці, переконує, що русло (або млинівка) повертало і проходило вздовж частини сучасних вул. Нижанківського і вул. Кривої до Канонічного млина.

¹⁶ Мар'яна Долинська, «Верифікація розташування окремих топографічних об'єктів і деяких назв галицького передмістя Львова станом на 1607–1608 роки», в *Зітиски Наукового товариства імені Шевченка*, т. 275: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін (Львів, 2022), 380–381.

¹⁷ *Описи передмість Львова*, 148.

¹⁸ Там само, 149.

¹⁹ Штучне русло притоки Серет найімовірніше прокладено (викопано) в проміжку від 1607 р. до 1668 р.

3.2.3. Шос не виділяє окремо описаного далі відрізка («Wyjazd z ulicy Garnczarskiej na gosciniec publiczny»). На відміну від писемного документа, рисувальник виділив відрізок тодішньої вул. Гончарської, де вона плавно повертає до Волоського шляху (нині — початок вулиці Івана Франка). Лінія «виїзду» є гіпотенузою трикутника, утвореного нею, Волоським шляхом і муром кармелітанського монастиря («Mury karmelitanski»). У трикутник паралельно до відрізка Волоського шляху з півночі на південь вписано ділянки з цифровими позначеннями: «1. Spital ruski, 2. Grycko Stawinoga, 3. Bratskie u szkoła ruska». У шосі братський ґрунт і руська школа займають дві останні позиції лівого боку Гончарської вулиці, що збігається з виділенням окремо поворотом цієї ж вулиці на схемі. На протилежному правому боці повороту Гончарської вулиці навпроти умовного трикутника і перпендикулярно до названих вище парцель розташовані також три ділянки: «5. Popowskie, Mikołay Spaniel, 6. Mikrocowski [grunt]». Із шосом збігається ділянка Попівська, яка в 1607 р. була власністю Івана Білдаги.

Приблизно на центр аркуша рукописного плану припадає місце стику Гончарської вулиці, Волоського шляху і річки Серету, поруч розташована Богоявленська церква і парцелі її школи та шпиталю. Навіть сьогодні це місце є стиком декількох старих і нових вулиць, створюючи важливий і непростий транспортний вузол, що інтерполюється і на ранньомодерний час. Паралельно до довгих сторін ділянок Богоявленського братства на плані нанесено частину укріплення Галицького передмістя, т. зв. четверту бастионну лінію оборони Яна Бернса²⁰, названу на плані-схемі «Szance czyli fortyficia fossa de anno circiter 1680». Можна припустити, що автору схеми йшлося про бастион на нинішній вулиці Академіка Богомольця і шанці на розі вул. Олександра Фредра і просп. Тараса Шевченка²¹. Зрозуміло, що про укріплення не могли згадувати урядники С. Ансеріна, бо на той час їх навіть не проектували. Про фортифікаційні роботи в хроніці Юзефовича сказано: «Він (коронний гетьман Станіслав Яблоновський) розпочав ще в 1678 році зміцнення міста через спорудження бастионів (prorignaculorum) і валів на порожніх ділянках. Однак у тому 1682 році він набагато більше досягнув після зруйнування будинків...

²⁰ Ігор Оконченко та Ольга Оконченко, «Укріплення Львова XVII ст.», в *Атлас українських історичних міст*, т. 1, ред. М. Капраль (Київ: ДНВП Картографія, 2014), 45–50, карта-реконструкція 3.6. Локалізація оборонних укріплень Львова XIII–XVIII ст., схема 2.

²¹ Долинська, «Верифікація розташування», 380–381.

наказав звести значний — і довгий, і широкий, і високий — вал від монастиря кармелітів босих аж до монастиря кармелітів взутих, на взірєць заслони (*cortinae*) для розташування значного війська. Отож розвалювали коштовні та просторі будинки багатьох людей, хатки убогих передміщан, двори по городах з великим жалем і плачем розкидали, переносили; одним платили за ґрунт, іншим — нічого. Відповідно до топографічного плану (*delineatio*) підносилися насипи валів, а будівлі пропадали»²². Тож братство при церкві Богоявлення до моменту виконання рукописної схеми-плану втратило немалу частину своєї нерухомості²³.

3.3. *Вулиця Слюсарська і Котлярська (при королівському млині [який розташований] перед Полтвою. І ще задня вуличка за [домогосподарствами слюсарів і котлярів у напрямі до гарбарів по іншому березі Полтви]).*

3.3.1. *Один передній бік вулиці, ідучи до королівського млина.* Після 14 домогосподарств уписаний «*Młyn królewski s trzecią miarą ich mci praetow*»²⁴, тобто згаданий вище Канонічий млин. Далі за млином «*za tym młynem*» прелати володіють домом, потім розташований подвійний гостинний дім, далі — «*tamże na rogu pani Andrzeiowa Slegelowa p. Caspra doctora matka. I za nią pani Wolffowa stara nad starym meatem Połtwi*»²⁵. На рукописному плані зображено тільки одну лінію з підписом «*Slosarska u Kotlarska ulica*», яка відповідає тільки першим двом підпунктам щодо цієї вулиці в шосі. Характерно, що на плані лінія парного (другого) боку Гончарської безпосередньо продовжується лінією Котлярської і Слюсарської вулиць, що вказує на нерухомості від стику вулиць Князя Романа і Остапа Нижанківського, але всередині площі, обмеженої вул. Остапа Нижанківського і Кривою, будинками 14 і 15 на пл. Галицькій і непарним боком просп. Тараса Шевченка. Запис про те, що дім Вольфів розташовувався над старим руслом Полтви, демонструє, що станом на 1607 р. урядник однаково називав природні русла і об'єднаної Полтви, і її притоки Серету. А йшлося про те, що Вольфи жили над млинівкою (Серетом) королівського Канонічного млина.

3.3.2. *Звідси, перейшовши дорогу* (мабуть, продовження вул. Чайковського, що нині не

існує), урядник фіксує ще три домоволодіння, останнє з яких — «*Stanisław Krakowianin na rogu drugim nad Połtwą*»²⁶.

Далі шос описує домоволодіння, розташовані поза межами рукописної схеми. Опорними лініями їхнього розташування були старе і нове русла Полтви. Обидві ці водні артерії нанесені на рукописну схему вздовж лівої сторони аркуша, що відповідає заходу. Існування і пролягання старого і нового русел описані в літературі²⁷. На схемі з нижнього лівого кута аркуша (з південного заходу) є плавна вигнута лінія з послідовними написами: «*Meat rzeki Poltew*», «*Poltew*». На рівні широти церкви Богоявлення від неї в північно-західному напрямі відходить лінія «*Meat dawny koło 1600*», а основна лінія супроводжується написом «*Meat poznieszy teuze Poltwie*». Розташування русел збігається з реконструкцією гідрологічної ситуації²⁸. Цікаво було б проінтерпретувати зазначену дату — 1600 рік. Оскільки схему викреслювали на вісім із половиною десятиліть пізніше, то, можливо, на той час вважали, що русло мало якимось функціональне значення тільки до початку XVII ст.

Починаючи від позначки Галицької брами («*Brama Halicka*») півною дугою, а далі прямою лінією, з півночі на південь тягнеться, позначений двома паралельними лініями, зважаючи на свою вагомість, Волоський гостинець («*Gosciniac Wołoski alias Szeroka ulica*», «*Wołoski most*», «*Wołoski slak*», «*Gosciniac Wołoski*»). Дуральність назви Широкої вулиці і Волоського гостинця, а також порівняння з мапою фон Міга підказують, що Широка вулиця — це частина сьогоденішньої пл. Галицької, Волоський шлях — вул. Івана Франка (від цієї площі і включно з вул. Зеленою); міст мав покривати потік Серет на початку нинішньої вул. Костя Левицького, сляк — це рогатка перед різким поворотом Волоського гостинця (стик вулиць Івана Франка і Зеленої)²⁹. У правому нижньому куті (південний схід) Волоський гостинець переходить у виїзд Сихівського гостинцю («*Wywazy goscinca Sychowskiego*»), що свідчить про завершення території Галицького передмістя.

Крім найдавнішої і найщільніше заселеної частини т. зв. особливої третьої осади на рукописну схему нанесено західну і південну пери-

²² Ян Томаш Юзефович, *Історія Львівського архієпископства (1614–1700)*, упоряд. М. Капраль, І. Клименко, пер. М. Капраль (Львів, 2024), 689.

²³ Мирон Капраль, *Богоявленське братство Львова у XVIII ст.: дослідження та матеріали* (Львів, 2016), XXXVI, 265–271.

²⁴ *Описи передмість Львова*, 149.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Долинська, *Історична топографія*, 207–208; Ї ж, «Верифікація розташування», 380.

²⁸ Карта-реконструкція 3.4. Просторовий розвиток Львова від XIII до 1772 р.: адміністративний поділ, в *Атлас українських історичних міст*, т. 1, ред. М. Капраль (Київ: ДНВП Картографія, 2014).

²⁹ Долинська, «Верифікація розташування», 381.

ферії другої осади, яка межувала з третьою уздовж лінії Волоського шляху, по обидва його боки. В шосі сказано, що друга осада розкинулася на Фрайборковських ланах, які місто викупило; осаду поділено на три вулиці³⁰. На рукописній схемі у верхньому правому куті є напис, що доповнює інформацію щодо другої осади на Фрайборковських ланах: осада «de a[nn]o] 1609 go[ku] do 1686. Ma alie trzu». Можливо, кресляр хотів зазначити, що відображена топографічна ситуація була актуальною між поданими датами.

Щодо першої вулиці, або алеї, фіскальний документ подає, що вона починається від кінця Широкої вулиці, за бернардинським костелом біля Песього ринку. Назва [цієї вулиці] походить від [прізвища] мешканця – Пальчиковська, як на початку, так і в кінці так називається. В її тилах є Вороблячий млин. Крім того, писемний документ поділяє вулицю на дві частини:

2.1.1. Передня вулиця Пальчиковська, яка починається біля городу Івана Білдаги;

2.1.2. Тильна вулиця Пальчиковська.

І у цьому випадку кресляр наслідує стиль урядника і рисує дві лінії, підписані як «Pierwsza ulica na laniech Freiborkowskich Polczykowska» і «Druga tylna ulica Polczykowska». Незважаючи на докладний перелік розташування нерухомості і прикметних об'єктів, на підставі шосу складно локалізувати Пальчиковську вулицю, передусім тому, що незрозуміло, який зміст Ансеріновий урядник вкладав у поняття «передня» і «тильна» вулиці. Якщо подивитися на рукописну схему і згадати поняття «чільна кам'яниця» і «тильна офіцина», що в тім самім часі використовували для щільно забудованого середмістя, то можна припустити, що передня вулиця означала вихід фасадів будинків із входами або парцель з основними воротами, а на тильну входили задні подвір'я.

Ще однією вулицею зі співзвучною в обох документах назвою є «Ulica do Wróblecego młyna», нанесена на схему паралельно до течії Серету, тобто вздовж нинішньої вул. Костя Левицького. В куті, утвореному нею і Волоським шляхом, зазначено цифру «4» і два прізвища — «Kuryło piekarz, Gabryel Langisz». У шосі пояснюється, що «wedle tego Kuryła iest uliczka do Wroblecego młyna, a za nią na tylney Palczykowsiey ulicy» перелічено домогосподарства, які тягнуться до межі Песього ринку³¹. Пекар Курило в шосі 1607 р. приписаний до передньої Пальчи-

ковської вулиці на наріжній ділянці. Як випливає зі схеми, цей ріг утворювала нинішня Костя Левицького і вулиця, що тягнулася під невеликим кутом майже паралельно до Волоського шляху (вул. Івана Франка). Локацію і сусідство домогосподарств пекаря Курила і Гаврила Лангіша підтверджує і актом дарування від 1622 р. кутового будинку навпроти церкви Богоявлення, недалеко від Курилового дому, звідки Волоський шлях прямує на вулицю Вороблячу³². Перелічені уточнення і нагадування, що перед створенням схеми по деяких мастностях поблизу церкви Богоявлення прокотилася хвиля вилучень землі і фортифікаційних робіт (що відображено і на рукописній схемі), яка знищила тодішню містобудівну ситуацію, дають змогу тільки приблизно відтворити пролягання вулиці Пальчиковської.

Домогосподарства і пекаря Курила, і Лангіша на плані зображено в оточенні початків «обох» вулиць Пальчиковських, вулички до Вороблячого млину і бастіону (вул. Академіка Богомольця), звідки «фронт»-перед Пальчиковської вулиці можна нанести від парного боку вул. Пекарської до непарного боку вул. Костя Левицького. Оскільки тильною стороною урядник рухається від периферії (згаданих домогосподарств Курила і Лангіша) до міста в мурах, то зауваження, що недалеко від останнього господарства тильної вулиці починаються тили володінь Смешка, які доходять до шпитальної межі та Песього ринку, підказують, що тильна вулиця Пальчиковська тягнулася від нинішньої вул. Костя Левицького до вул. Пекарської по діагоналі сучасного кварталу, а протилежну діагональ називали вулицею до Вороблячого млина. Така локалізація узгоджується з розташуванням Песього ринку на пл. Митній і вул. Митній до непарного боку нинішньої вул. Пекарської³³.

У реєстрі шосового податку 1607 р. до другої осади належать місцевості, що простягалися на схід від Волоського гостинця (частина вул. Івана Франка) і на південь від його продовження — Соколовської вулиці (вул. Шота Руставелі). На рукописній схемі нанесено тільки декілька пунктів з довгого переліку писемного документа. По-перше, це лінія з написом «Sokolowka uliczka nad meatem Połtwie», що відповідає гіпотетичному розташуванню вулиці Соколівки на відрізьку нинішньої вулиці Шота Руставелі від вул. Зеленої до вул. Олександра Архипенка, як зазначено в тексті про другу осаду: п. 2.3. Третя [вулиця] вгорі, яку називають Соколівка (Соколівська

³⁰ Описи передмість Львова, 143.

³¹ Там само.

³² Капраль, Богоявленське братство, XXXIII, 275.

³³ Долинська, «Верифікація розташування», 379.

вуличка). [Забудована] тільки одна сторона [вздвож] тих самих Фрайборковських ланів [і тягнеться] над руслом Полтви. По-друге, це двічі використана на рукописній схемі загадкова назва «Скалка». Місце на рукописній схемі, назване «Ogrody na łaniech przy Skałce», на південь від церкви Богоявлення поміж Соколовською вулицею і Полтвою, підтверджує тезу І. Крип'якевича, що місце розташування Скалки зберіглося в назві вулиці Скельної³⁴ (з'єднує вулиці Івана Франка і Шота Руставелі). Поруч на схемі показана «Krupica Skałka», що дає змогу поставити питання щодо природи об'єкта, названого Скалкою. Традиційно її вважають горою, а у документах XVII ст. назву вжито без денота-та³⁵. Позначення Скалки криницею є унікальним трактуванням.

На рукописній мапі також зазначено: «Tu koniec łanom Frayborkowskim i osadzie drugieju», — напис зроблено паралельно до лінії Волоського шляху (вул. Зелена) і перпендикулярно до відрізка Соколовської вулиці. А в шості при описі нерухомості на цій самій вулиці після фіксації 11 домогосподарств указано: «Na ktorem yuz koniec łanom Freiborkowskim stanął. A dalej poczynaia się ogrody przy Skałce na łaniech, ktore p. Maleckowski wielki rządca cracowski na spital s. Stanisława darował»³⁶. Межу між Фрайборковським і Малечковським ланами можна сумістити з сучасною вул. Олександра Архипенка.

Нанесення на сучасну топогеодезичну підоснову об'єктів, вибраних рисувальником

³⁴ Іван Крип'якевич, *Історичні проходи по Львові* (Львів, 1991), 107.

³⁵ *Описи передмість Львова*, 145, 211, 228–229, 235–236, 238.

³⁶ Там само, 145.

у 1686 р., переконує, що основним завданням створення плану була проблема, пов'язана з нерухомістю Богоявленського братства на Галицькому передмісті тогочасного Львова. Композицію плану-схеми побудовано так, що в його центрі зосереджено найважливіші об'єкти братства, а їх позначення рідшає в напрямку до периферій рисунку.

Позначені елементи четвертої лінії фортифікацій переконують, що план-схему було виконано, щоби продемонструвати втрачені передміщанами частини їхніх домогосподарств, імовірно для судових справ щодо компенсації магістратом цих втрат.

Бастіонна система, як показано на плані, перерізала вже складену на той час систему вулиць, зокрема Пальчиковську, проте нанесені лінії її частин допомагають локалізувати вулицю, а також інтерпретувати вжиті поняття «передньої» і «тильної» частин вулиці.

План-схема показує невідомі з інших джерел шанці на розі сучасних вул. Олександра Фредра і просп. Тараса Шевченка, а також криницю Скалку.

Схема дає змогу зробити висновок, що на час її створення межі між осадами були достатньо умовними, а перша, друга і третя осади творили єдиний забудований простір.

Крім того, попри достатню достовірність розташування топографічних об'єктів, рукописний план-схема має також функцію ментальної мапи для громади передміщан-українців, де «центром» їхнього світу є церква Богоявлення з подвір'ям-цвинтарем і прилеглими ділянками школи, шпиталю і домогосподарств братчиків.

Bibliographic References

- Dolynska, Maryana. *Istorychna topohrafiia Lvova XIV–XIX st.* Lviv: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu “Lvivska politekhnika”, 2006.
- — —. “Istorychna topohrafiia samovriadnykh peredmist mista Lvova XVI – XVIII st.”. *Drohobytskyi kraieznavchyyi zbirnyk 9* (2005): 214–224.
- — —. “Neopublikovanyi spysok ‘Holovnoho inventaria sta laniv...’ 1608 r. dlia mista Lvova”. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakltetu Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka: Zbirnyk naukovykh prats 7* (2005): 89–105.
- — —. “Retseptsiia kulturnoho kraievdydu Halytskoho peredmistia Lvova u fiskalnykh dokumentakh 1607–1608 rr.”. *Ukrainian Historical Review | Ukrainykyi istorychnyyi ohliad 2* (2023): 121–137.
- — —. “Veryfikatsiia rozstashuvannia okremykh topohrafichnykh obiektiv i deiakykh nazv halytskoho peredmistia Lvova stanom na 1607–1608 roky”. V *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. T. 275. Pratsi Komisii spetsialnykh (dopomizhnykh) istorychnykh dystsyplin, 377–382. Lviv, 2022.
- Kapral, Myron. *Bohoiavlenske bratstvo Lvova u XVIII st.: doslidzhennia ta materialy*. Lviv, 2016.
- Krypiakievych, Ivan. *Istorychni prokhody po Lvovi*. Lviv, 1991.
- Kryshchalovych, Uliana. “Lviv u kartohrafichnykh dzherelakh XIV — seredyny XX st.”. V *Atlas ukrainskykh istorychnykh mist*. T. 1. Lviv. Red. M. Kapral, 4–14. Kyiv: DNVP Kartohrafiia, 2014.
- Kyrchiv, Markiiian-Liubart “The Main Inventory of the One Hundred Lans...” of Lviv (1608) by Stanislav Anserin: Re-Publication and Translation”. *Ukrainian Historical Review | Ukrainykyi istorychnyyi ohliad 2* (2023): 101–120.
- Okonchenko, Ihor, & Olha Okonchenko. “Ukriplennia Lvova XVII st.”. V *Atlas ukrainskykh istorychnykh mist*. T. 1: Lviv. Red. M. Kapral, 45–50. Kyiv: DNVP Kartohrafiia, 2014.
- Opysy peredmist Lvova XVI–XVIII stolit*. Ed. Andrii Feloniuk. Lviv, 2014.
- Yuzefovych Yan Tomash. *Istoriia Lvivskoho arkhiepyskopstva (1614–1700)*. Red. Kapral, Myron, Klymenko, Iryna, pereklad Kapral M. Lviv, 2023.

M. Dolynska, M.-L. Kyrchiv

SPATIAL LOCALIZATION OF TOPOGRAPHIC OBJECTS ON LVIV'S HANDWRITTEN SCHEMATIC MAP OF 1686

For historians in historical topography and historical geography studies cartographic materials, along with traditional written sources, are equally valuable sources. The handwritten schematic map of the northern part of the Halych's suburb of Lviv dated 1686 is a unique and valuable monument for studying the administrative and topographic structure of this suburb during the Magdeburg period. The pencil-drawn map on a sheet of paper has ink inscriptions and notes with no title or heading. A comparison of this handwritten map with a remarkable, non-standard fiscal document, the tax register from 1607, written either under the guidance of the Lviv governor Stanislav Anserin or by him, allows us to localize or specify the location of all topographical objects on the map. This concerns the lines of communications: streets "from the Bernardine Church", Shyroka, Honcharska, "Sliusarska and Kotliarska streets", Palchykovska, "street to Wróblowy mill", Sokolivska, Wallachian road, Wallachian bridge, Wallachian entrance gates. The scheme portrays the flow of waterways: the main (old) and artificial channels of the Poltva River, the main channel of its tributary, named Seret in the map, and the Canon's and Wróblowy mills. The map also depicts the locations of the Church of the Epiphany with the cemetery (yard), school, hospital, and households of the brothers of the Epiphany Brotherhood. There is a unique reproduction of sconces and ramparts of the fourth line of fortifications by Jan Burns and the wall of the newly built monastery of the Carmelites. Besides microtopographical clarifications in the northern part of Halych's suburb of Lviv, the analysis of the handwritten map of 1686 and its comparison with the tax register of 1607 allows us to propose a more generalizing hypothesis, in particular, regarding the early modern dual perception of the concept of "street" as a linear or polygonal formation, as well as an explanation of the terms "front street" and "back street" used in contemporary documents. Composition of the map suggests the version that it was executed on the order of the Epiphany brotherhood, whose church was the mental center of the world for the brothers.

Keywords: handwritten map, tax register, early modern Lviv, Halych's suburb, historical topography, street, old channel, Epiphany brotherhood.

Матеріал надійшов 01.04.2024

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Пана І. Ю.

ОПИС ЛЬВОВА 1711 РОКУ В ДАНСЬКОМУ ТРАВЕЛОЗІ: ПЕРЕКЛАД І КОМЕНТАР ¹

Публікація містить опис Львова 1711 року данською мовою і переклад українською мовою, який уперше зроблено з мови оригіналу. Також у супровідному тексті проаналізовано історичний контекст появи подорожнього щоденника Юста Юля і Расмуса Еребо та подано короткий аналіз цього історичного джерела.

Ключові слова: Юст Юль, Расмус Еребо, історія Львова, XVIII століття, Велика північна війна, подорожній щоденник, данська дипломатична місія (1709–1711).

Данська дипломатична місія (1709–1711)

Данці, на відміну від більшості європейських мандрівників, залишили не так багато писемних джерел про подорожі центром і сходом Європи у ранньомодерну добу ². Міжнародні відносини та економічні інтереси були основними причинами поїздки королівських посланців і торговельних представників до Московії, яка була давнім торговельним партнером і політичним союзником Данії у Балтійському регіоні у різних військових конфліктах, особливо проти Швеції.

Передумовами данської дипломатичної місії 1709–1711 рр., яку очолив Юст Юль, було повернення Данії на арену Північної війни. На думку істориків, найімовірніше цю місію було задумано як своєрідну розвідку та пошук переконливих аргументів для данського короля Фредерика IV і його радників, які ще вагалися щодо військового потенціалу царської Росії у цій війні та «влучності моменту» для повернення Данії на воєнну арену. Початком цієї мандрівки можна вважати декілька дат: 8 квітня 1709 р. (перший запис у щоденнику Юста Юля, у якому згадано про

пропозицію очолити місію), 11 червня 1709 р. (дата офіційної королівської інструкції для королівського посланця) або ж 17 червня 1709 р., яке було фактичним початком цієї мандрівки. Офіційним завершенням місії було відкриття Юста Юля 21 грудня 1711 р.

У дипломатичній місії Юста Юля можна виокремити декілька етапів, які мають чіткі хронологічні й географічні межі, які були зумовлені як перебігом Північної війни, так і іншими обставинами (наприклад, російсько-турецькою війною 1710–1711 рр.), що впливали на його мобільність та локацію. Перша частина цієї мандрівки тривала з початку літа до осені 1709 р. й географічно пролягла теренами Данії, Пруссії і балтійськими територіями, які вже були відвоювані у шведів (наприклад, Нарва). З осені 1709 р. до початку літа 1711 р. данський посланець перебував при царському дворі у Москві, часто відвідував Петербург, Новгород та інші російські міста. Цей період місії був насичений спілкуванням із царем і російською елітою, європейськими послами при дворі Петра I, відвідуванням православних святинь і знайомством із тогочасними росіянами і їхньою культурою. Наступна частина дипломатичної місії тривала від початку червня до середини серпня 1711 р. За ці три місяці данському посланцеві вдалося відвідати «Російську», «Козацьку» і «Польську» України ³. Останній етап подорожі данців припав на кінець серпня — осінь 1711 р. і географічно охопив також інші терени Речі Посполитої,

¹ Ця стаття частково містить матеріали, що були використані у англійській публікації авторки: Iryna Para, “Vejen over Lemberg: A Dane’s Impressions of Lemberg/Lviv in 1711: Just Juel and His Travels through the Polish–Lithuanian Commonwealth”, *Studia Scandinavica (Online)* 25, no. 5 (2021): 63–73.

² За укладеною американським істориком Маршалом По бібліографією існує 638 джерел (так звана *Foreign Moscovitica*), які з’явилися у період з початку XV ст. до 1700 р. та присвячені опису Російської держави іноземними мандрівниками. Аналіз авторів у бібліографії Маршала По дав нам змогу виявити лише 24 данські «позиції». Більшість із них — це звіти дипломатів і декілька подорожніх емоційно-наративів. Найвідоміший із них — тревелог Якоба Ульфелдта “Hodoerogicon Ruthenicum” (див.: Marshall Poe, *Foreign Descriptions of Muscovy: An Analytic Bibliography of Primary and Secondary Sources* (Columbus, Ohio: Slavica Publishers, 1995)).

³ Українські території, які були частиною Речі Посполитої та Російської держави, отримали у данському тревелозі такі окреслення: «Російська Україна» (“Ryssziske Ukrainien”), «Польська Україна» (“Pohlske Ukranien”) та «Козацька Україна» (“Cosaquiske Ukranien”) або «Козацька держава/земля» (“Cosaquenland”).

звідки Юст Юль розпочав своє повернення до Данії з огляду на завершення місії та офіційне відкликання.

Щоденник Юста Юля і Расмуса Еребо як історичне джерело

Точкою відліку в історії появи цього джерела формально можна вважати королівську інструкцію⁴ (датовану 11 липня 1709 р.), в якій Юсту Юлю наказано описувати все те, що трапиться з ним під час виконання дипломатичної місії, а також *in publicis*⁵. Отже, форму та зміст цього джерела визначили данський король Фредерик IV і його таємні радники.

Опис данської дипломатичної місії 1709–1711 рр. було втілено у формі «подорожнього щоденника». Цікаво, що у данському оригіналі для характеристики жанру цього его-нарративу по чергово використовують французьке слово *journal* (укр. «журнал», «щоденник») і данське словосполучення *daglige fortællinger* (укр. «щоденні записки»). Проте вже у вступній статті до публікації цього джерела наприкінці XIX ст. Г. Грове використовував інший данський термін — *dagbogsopptællinger* (укр. «щоденникові записки»).

Подорожній нарратив данського мандрівника Юста Юля формувался на основі чернеток його щоденних записок. На жаль, оригінали першої версії щоденника не збереглися до наших днів, їх не було виявлено серед архівних матеріалів. Цей факт установив ще Г. Грове під час підготовки джерела до публікації. Так само тоді було встановлено і факт втрати чистової (тобто третьої) версії тексту, яку переписував королівський секретар для короля Фредерика IV⁶. Тож єдину збережену версію цього щоденника можна вважати «другою чернеткою», яка була синтезом подорожніх нотаток із виправленнями та коментарями.

Рукописний оригінал щоденника зберігається в Копенгагені, у Національному архіві Данії (Rigsarkivet)⁷. Матеріали дипломатичної місії

Юста Юля зібрано в окремій архівній колекції: Just Juels gesandtskabsarkiv (1709–1712)⁸. У подібний спосіб систематизовано матеріали інших данських посольств до російських правителів, які зберігаються у великому фонді під назвою «Німецька канцелярія. Відділення закордонних справ» (Tyske Kancellis Udenrigske Afdeling (TKUA)) у спеціальній колекції «Росія» (Rusland).

Архівний рукопис джерела має форму книжки, яка складається із 261 аркуша. На окремих аркушах рукопису є подвійна нумерація, яка може свідчити про спроби опрацювання джерела данськими архіваріусами в різні часи. На палітурці є паперова наклейка із написом данською мовою «Росія. Юст Юль. Щоденник 1709–1711». Щоденні записи розташовані хронологічно та об'єднані за назвами місяців року. Перший запис у щоденнику датовано 8 квітня 1709 р., останній — 24 квітня 1713 р. Ці дати можна вважати «хронологічними рамками» щоденника Юста Юля.

Події у щоденнику Юст Юль датував за григоріанським календарем (тобто за новим стилем). У царській Росії та Гетьманщині, як відомо, використовували юліанський календар, який у XVIII ст. відставав від григоріанського на 11 днів. Під час читання можна виявити, що немає регулярних щоденних записів у певні періоди місії. Такі «пробіли» в тексті виникали (за поясненнями самих данських мандрівників) через різні форс-мажорні обставини їхньої мандрівки (наприклад, похмілля, хвороби, довгі перезди тощо). Крім цього, ці записи мають, зазвичай, різний обсяг та зміст: від одного речення до кількох сторінок, що, в свою чергу, вимагає уважного читання і детального аналізу їхнього змісту для формування певних припущень чи висновків.

У тексті є численні маргіналії і виправлення, які зроблено почерком, що відрізняється від основного тексту. На думку Г. Грове та інших дослідників, це засвідчує той факт, що Юст Юль і Расмус Еребо спільно конструювали текст цього щоденника.

Постать Расмуса Еребо окреслюється в нарративі Юста Юля на самому початку. Подорожній щоденник уперше згадує його як студента, якого найняли на посаду «писаря або секретаря для особистого листування» в червні 1709 р. Так випускник богословського факультету Копенгаген-

⁴ Оригінал інструкції зберігся до наших днів, проте в поганому стані. Текст цього документа німецькою мовою опублікував Г. Грове як додаток до тексту щоденника Ю. Юля (Grove, *En Rejse til Rusland*, 463–473).

⁵ Цю умову місії згадано у 15-му пункті королівської інструкції (Grove, *En Rejse til Rusland*, 472–473). Також Ю. Юль згадує про це у вступі до свого щоденника (Grove, *En Rejse til Rusland*, 1).

⁶ Grove, *En Rejse til Rusland*, III.

⁷ Arthur G. Hassø, Erik Kroman, *Danish Department of Foreign Affairs until 1770* (Cph: Rigsarkivet, 1973); E. Gigas, *Katalog over Det store kongelige Bibliotheks Haandskrifter vedrørende Norden, særlig Danmark* (Kbh., 1903); Daniel H. Thomas and Lynn M. Case, *The New Guide to the Diplomatic Archives of Western Europe*. 1st ed. (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, Inc, 1975); Patricia

Kennedy Grimsted, *Archival Rossica/Sovietica Abroad: Provenance or Pertinence, Bibliographic and Descriptive Needs. Cahiers Du Monde Russe*, vol. 34 (PERSEE: Université de Lyon, CNRS & ENS de Lyon, 1993).

⁸ Just Juels gesandtskabsarkiv (1709–1712) VA XI, Tyske Kancelli II, s. 280. TKUA, Speciel del, Rusland 104–107.

ського університету став членом дипломатичної місії. Щоденникові згадки про діяльність Расмуса Еребо написав, імовірно Юст Юль, який досить часто згадує його, на відміну від решти членів цієї місії. Малоймовірно, що сам Расмус Еребо вписував себе в канву цієї історії без погодження з данським посланцем.

Спектр обов'язків Расмуса Еребо під час місії був доволі широкий, як свідчить джерело. Він був не тільки секретарем, а й перекладачем, кур'єром, гувернером, а також проповідником. Найбільшим очевидним його внеском у цій місії, на нашу скромну думку, є компонування фінального тексту подорожнього щоденника. Рукописне джерело дає нам змогу побачити ремарки та виправлення Юста Юля в наративі, який імовірно написав Расмус Еребо після повернення з Росії у 1713 р.

Мова оригінального джерела — данська із використанням окремих слів, висловів і фраз із німецької, латинської, французької мов. Також у тексті щоденника трапляються слова і речення кирилицею, а також старослов'янські або російські слова і словосполучення, транслітеровані латиницею.

Відомо, що до моменту публікації цього щоденника данським істориком-архіваріусом Г. Грове у 1893 р. він зберігався в королівському архіві Німецької канцелярії і не був відомий історикам та іншим дослідникам. Подорожній щоденник Юста Юля було вперше опубліковано мовою оригіналу під розлогим заголовком, який, імовірно, сконструював сам Г. Грове: «Подорож до Росії в часи Петра Великого. Подорожні записки віцеадмірала Юста Юля, данського посланця в Росії, 1709–1711»⁹. У передмові данський історик зазначив, що ця публікація є намаганням «висвітлити»¹⁰ джерело, яке майже 200 років перебувало у спокої». Данське видання щоденника містить коментарі Г. Грове, алфавітний покажчик згаданих імен, географічних об'єктів і важливих понять. Наприкінці книжки є аркуш з одруківками та помилками, що трапляються в друкованому тексті.

Публікація джерела Г. Грове стала поштовхом до появи численних журнальних і газетних рецензій різними мовами, а це також посприяло публікації перекладу російською мовою, який виконав Ю. Щербачов¹¹. Пізнішим спробам надрукувати щоденник Юста Юля у ХХ ст. бракувало ґрунтовності та критичності через компілятивність коментарів і фрагментарність опубліко-

ваного тексту джерела¹². Тому більшість істориків досі користуються виданням Г. Грове або російським перекладом Ю. Щербачова. Переклад фрагментів українською мовою, який виконано з російського перекладу, опубліковано у працях Володимира Січинського¹³ та Дмитра Наливайка¹⁴. Немає повного українського перекладу цього джерела з мови оригіналу. Тому в цій публікації здійснено спробу опублікувати переклад фрагмента щоденника з данської мови.

Передумови візиту данців до Львова у 1711 р.

Візит членів данської місії до Львова відбувся певною мірою завдяки загостренню російсько-турецьких відносин, яке призвело до Прутського походу Петра I і відповідно вимушеної мандрівки данського посла за російським царем. Як відомо, військове протистояння тривало з 29 червня до 10 липня і завершилося перемовинами та укладанням Прутського трактату 12 липня 1711 р.

Проте через досить довгу дорогу з Києва про всі ці події данський посланець дізнався лише 2 серпня 1711 р. від царського гінця, і лише 10 серпня мав нагоду особисто поспілкуватися на цю тему з Петром I в Могилеві. Трохи згодом (14 серпня) данський посланець також отримав нові завдання та розпорядження від канцлера Гаврила Головкина щодо подальшої мандрівки та нової зустрічі з Петром I. Як пише Юст Юль у своєму подорожньому щоденнику, йому рекомендували «прямувати через Лемберг до Ярослава» (ориг. «tage vejen over Lemberg til Jaroslaw») ¹⁵.

Юст Юль розпочав свою мандрівку після завершення Прутської кампанії за новим маршрутом 16 серпня у Шаргороді. Проте до Львова/Лемберга данський посланець прибув лише 30 серпня. На цьому відтинку маршруту він згадував запустілі й зруйновані населені пункти (переважно малі містечка та села), нарікав на погані умови ночівлі та різні проблеми в дорозі (зокрема брак провіанту та фуражу). Як відомо з тексту джерела, Юст Юль втратив свого перекладача та декількох людей, які померли в дорозі. На цьому етапі подорожі данець часто нарікає на виснажливість мандрівки і проблеми із власним здоров'ям. Як свідчать нотатки, від 30 серпня до 6 вересня він перебував у Львові через хворобу його секретаря та інших членів почту¹⁶.

¹² J. Danielsen, *Just Juels rejse til Moskva 1709–11* (København, 1975).

¹³ В. Січинський, *Чужинці про Україну* (Авгсбург, 1946).

¹⁴ Дмитро Наливайко, *Очіма Заходу: реценція України в Західній Європі XI–XVIII ст.* (Київ, 1998).

¹⁵ Grove, *En Rejse til Rusland*, 424.

¹⁶ *Ibid.*, 430.

⁹ Just Juel, *En Rejse til Rusland under Tsar Peter: Dagbogsop-tegnelser*. København: Gyldendal, 1893.

¹⁰ Дослівно в тексті — «принести до світла».

¹¹ Юст Юль, *Записки датского посланника при Петре Великом (1709–1711)* (Москва, 1900).

Львів/Лемберг на сторінках данського джерела

Опис Львова займає лише два аркуші в рукописі щоденника (арк. № 235, 236). У структурі опису можна виокремити зовнішню (вали, мури, замок) і внутрішню (будинки, церкви, вулиці) характеристику міста; опис населення (одяг, гендерний склад, місцева влада); політичний і міжнародний контекст у 1711 р. (Велика Північна війна, відносини короля Августа II і царя Петра I).

У данському оригіналі тогочасне місто Львів називають Лембергом (Lemberg). Як засвідчує *Moths Ordbog* (данський словник початку XVIII ст.), це місто було відоме данцям під різними назвами (наприклад, Лемборг, Лембург та ін.). Цікаво, що «данське сприйняття» Львова за структурою та описом нагадує подорожні враження інших європейських мандрівників про це місто¹⁷. Також опис міста трохи нагадує те, що відомий дослідник мобільності Дж. Уррі називає «поглядом туриста»¹⁸, оскільки члени данської дипломатичної місії не мали чітких інструкцій щодо опису територій за межами царської Росії. Отже, опис Львова у 1711 р. членами данської дипломатичної місії (Юстом Юлем і Расмусом Еребо) на сторінках подорожнього щоденника є цікавим доповненням до історії Львова у часи Північної війни, яка була причиною тривалої кризи і відповідно браку писемних джерел до історії цього міста.

Фрагмент щоденника Юста Юля та Расмуса Еребо данською мовою

Just Juel, August-September 1711, ff. 235236
August 1711

...

d: 29. Kom morgenen 1 miil til Glina, en med gode volde befæstet og beboet stad, og endnu samme afften 5 miile viidere til Lemberg og fick herberge der i forstaden.

d: 30. Rygte Jeg med mit tøg nærmere ind til byen og tog et herberge strax ved porten af byen i forstaden. Samme forstad seer ickun meget ilde ud, saasom de Svenske 8 aar tilforrn med stormer haand indtoge den og opbrændte forstæderne.

Byen er med stoere høje volde rundt om befæstet, men dend inderste deel af byen har alleene nogle smaa gammeldags muure og taarne om sig. Staden i sig selv er den skønneste af liige størrelse, som mand vil ønske at see, der udj ere mangfoldige skønne Pallatser, huusene ere meesten alle 5 lofft høje med stoere Pillarer af 4 kantet udhugne steene, overalt med skønne Zirater af Steen- huggerarbeid, vindverne ere med jernloger eller Sprinckeler forvarede.

Dog ere huusene her og der forfaldne, saasom Krigen har forarmet de fornemmeste indbyggere, at de ej kand holde deris huuze ved liige. I byen er en besynderlig prægtig bygning med en Kircke, hvor Jesviterne har deris Collegium. Kongen af Sverrig hafde ved denne byes erobring og udplyndring faet saa meget bytte, at hånd self skal have sagt, at der ej var saa meget sølf og guld udj hans heele riige, som band her i een bye hafde fundet. De Svenske toge og ud af alle Kirckerne og Klostrene alle guld og sølf Zirater, og foere over alt gruelig af stæd, dog ved stormen skaanet menniskene.

Alle mandfolck ere her klædte paa Pohlsk, derimod alt Fruentimmeret paa Fransk, saa mand intet mindre end Pohlensk væsen kunde see paa dem.

Lemberg har et Castell, beliggende paa et overmaade højt bierg, højere end de højeste spiire paa Kirckerne i byen, det er omringet med ringmuur og endeel taarne og kand beskyde alle gaderne i byen.

Her saae Jeg, hvorleedis en tsarens general, naffnlig Janus, hafde ladet et tryekt patenter udgaae i Pohlen, hvorudj band forbød, at ingen uden godsis, æris og livs fortabelsze maatte slaee sig til det Svenske partie, deslige patenter icke engang Kongen af Pohlen self uden Republicuens samtycke kand lade udgaae, hvilcket, saavel som meget andet meere forvoldte, at dend største deel af Pollackerne gandske paa Rysszerne ere forbittrede, saa de og ingen hemmelighed giøre deraf, at de ere gode Svenske, ihvorvel de Svenske med hofflighed har taget meget meere her i landet end Rysszerne med grovhed. Pollackerne gave og denne aarsag til, hvorfore de paa Rysszerne meere end paa de Svenske vare forbittrede nemlig, at de Svenske vare ankomne som tiender, og aftvungen dem stoere penge, mens, naar de hafde bragt til veje, hvis dem var paalagt, hafde hver beholdt det, hånd hafde over, i roelighed og sickerhed som i dybeste fred. Rysszerne vare derimod komne som venner, hafde dog og udskreven skatter, hvilcke, effter at de vare betalte, hafde de icke dis mindre faret fort med rofven, plyndren, stiaelen og ald offentlig vold, bortført af huusene, hvor de hafde ligget, alt hvis der var i dem.

Ja, naar de laae nogen stæder i fastetiider, paa hvilcken de ej maatte æde kiød, hafde de været saa

¹⁷ В. Січинський, «Чужинці про Львів», в *Наш Львів: ювілейний збірник 1252–1952* (Нью-Йорк: Червона Калина, 1953), 184–188; Alois Woldan & John Czaplicka, «The Imagery of Lviv in Ukrainian, Polish, and Austrian Literatures: From the Sixteenth Century to 1918», *Harvard Ukrainian Studies* 24 (2000): 75–93.

¹⁸ John Urry, *The Tourist Gaze*. 2 ed. (London: Sage, 2002).

skarnvuren, at de hafde slagtet kvæget, kastet kiødet for hundene, for at selge skindet, og forøvet meget andet meere, som vilde være alt for viidtløftigt at erindre og fortælle. Der til lagde Pollackerne dette, at deris Konge Augustus i alt dette ej hafde taget dem i forsvar, men ickun ladet tsaren raade effter eget tycke, fengsle de fornemmeste i landet uden lov og dom, som aldrig nogen tiid fra Republikens begyndelse var bort.

Commandanten her i Lemberg var en indfødt Svenske, nafnlig Cappinghausen, som var bleven catholsk. Jeg maatte her i byen blive beliggende, for at faae mine folck, som meest alle vare syge og umuelig i slig tilstand kunde reise med mig, paa foede og til sundhed igien for vildere at fortsætte min reise.

September 1711

d: 6. Begav jeg mig paa reiden igien, fick til vagt paa vejen med mig 4 dragouner af administratoren i Lemberg, en Pollaek ved nafn Oselinsky, som var en meget hofflig mand...

Переклад фрагмента щоденника Юста Юля і Расмуса Еребо українською мовою

Серпень 1711

...

29 серпня. Проїхав зранку 1 милю до Гліни (Глиняни), укріпленого хорошими валами і заселеного міста. Того ж вечора проїхав ще 5 миль до Лемберга і зупинився там у передмісті.

30 серпня. Прибув я зі своїм багажем ближче до міста і оселився відразу на передмісті біля брами. Це передмістя виглядає не так уже й погано, хоча 8 років тому шведи захопили його штурмом і спалили.

Місто укріплене великими високими валами навколо, але внутрішня частина міста має лише кілька невеликих старовинних/давніх стін/мурів і веж навколо. Саме місто є найкрасивішим з усіх, які тільки можна побачити, тут багато красивих палаців, будинки здебільшого 5-поверхові, з міцними колонами, з різьбленими/тесаними з 4 кутів каменів, скрізь є гарна кам'яна різьба, на вікнах залізні решітки або ґратчасті віконниці.

Однак будинки тут подекуди напівзруйновані, оскільки війна призвела до зубожіння основних мешканців, і вони не можуть підтримувати свої будинки в належному стані. У місті є напрочуд розкішна будівля з церквою, де єзуїти мають свій колегіум. Король Швеції, завоювавши і пограбувавши це місто, здобув стільки здобичі, що, за переказами, власноручно сказав, що в усьому його королівстві не було стільки срібла і золота,

скільки він знайшов тут, в одному місті. Шведи забрали і винесли з усіх церков і монастирів всі золоте і срібне начиння, і скрізь був жакхливий безлад, але облога не завдала шкоди людям.

Всі чоловіки тут одягнені по-польськи, а жінки по-французьки, тому нічого польського на них не можна побачити.

У Лемберзі є замок, розташований на дуже високій горі, вищій за найвищі шпилі церков міста, він оточений муром і кількома вежами та може обстрілювати усі вулиці міста.

Тут я бачив, як царський генерал, на ім'я Янус, видав у Польщі патент, який забороняв, під страхом втрати майна, честі і смерті, приєднуватися до шведської сторони, таких патентів навіть сам король польський без згоди Республіки видавати не може.

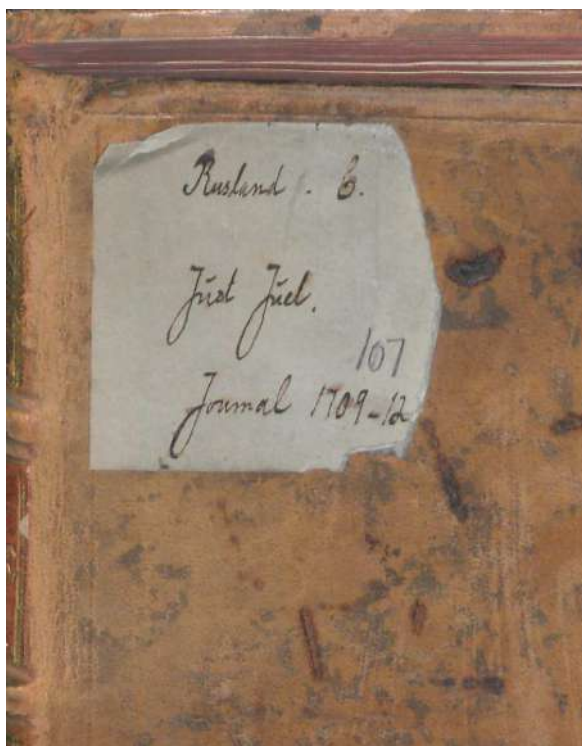
Це, а також багато іншого, викликало у більшої частини поляків неприязнь до росіян, так що вони не приховують, що вони прихильні до шведів, оскільки шведи взяли в цій країні набагато більше ввічливістю, ніж росіяни грубістю. Поляки також називали таку причину, чому вони більше невдоволені росіянами, ніж шведами, а саме: шведи прийшли як збирачі десятини і вимагали від них більше грошей, тоді як, виконавши те, що від них вимагалось, кожен залишив собі те, що йому належало, у спокої і безпеці, як у наймирніший час. Росіяни ж прийшли як друзі, але наклали податки, після сплати яких тим не менше вдалися до грабунків, розбоїв, крадіжок і всякого публічного насильства, забираючи з будинків, де вони були, все, що в них було.

Коли вони (росіяни) були в деяких місцях під час посту, коли їм не можна їсти м'яса, вони були такі злі, що різали худобу, кидали корів собакам, щоб продати шкури, і робили багато інших речей, про які було б занадто довго згадувати і розповідати. До цього поляки додавали, що їхній король Август у всьому цьому не став на їхній захист, а лише дозволяв цареві правити, як йому заманеться, ув'язнюючи найшляхетніших у країні без суду і слідства, чого ніколи, від початку Республіки, не було.

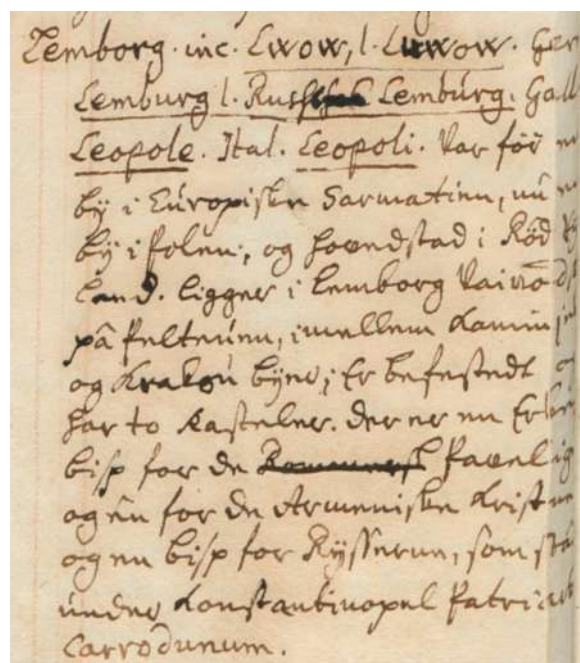
Комендантом тут, у Лемберзі, був корінний швед, на прізвище Капінгаузен, який став католиком. Я мусив залишитися у місті, щоб мої люди, більшість з яких захворіли і не могли в такому стані подорожувати зі мною, одужали, і могли продовжити мандрівку.

Вересень 1711

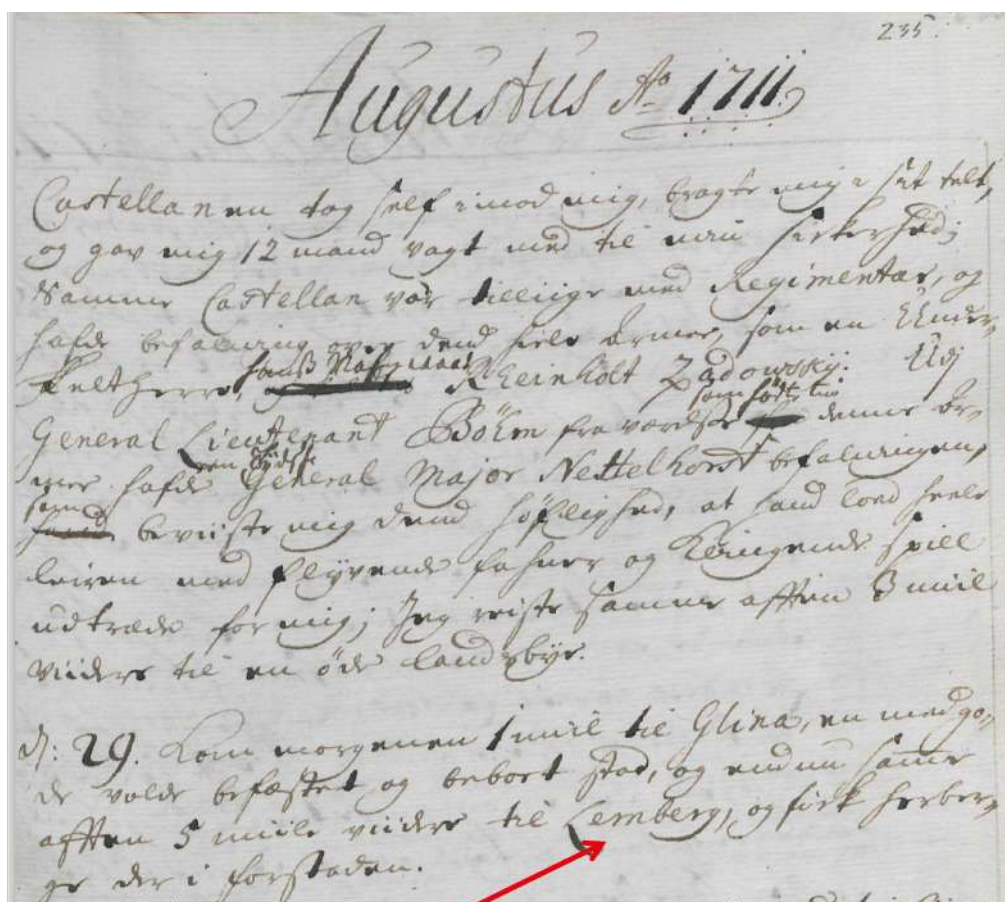
6 вересня. Я знову вирушив у дорогу, мене охороняли 4 драгунів адміністратора Лемберга, поляка, на ім'я Оселінський, дуже поважної людини.

Додаток 1. Паперова наклейка на щоденнику. Напис данською мовою: «Rusland. JustJuel. Journal 1709-12»

Додаток 2. Стаття про Львів у MothsOrborg

Додаток 3. Фрагменти аркушів № 235 і 236, де міститься опис Львова

Bibliographic References

- Danielsen, J. *Just Juels rejse til Moskva 1709–11*. København, 1975.
- Gigas, E. *Katalog over Det store kongelige Bibliotheks Haandskrifter vedrørende Norden, særlig Danmark*. Kbh., 1903.
- Grimsted, Patricia Kennedy. *Archival Rossica/Sovietica Abroad: Provenance or Pertinence, Bibliographic and Descriptive Needs*. Cahiers Du Monde Russe. Vol. 34. PERSÉE: Université de Lyon, CNRS & ENS de Lyon, 1993.
- Hassø, Arthur G., & Erik Kroman. *Danish Department of Foreign Affairs until 1770*. Cph: Rigsarkivet, 1973.
- Juel, Just. *En Rejse til Rusland under Tsar Peter: Dagbogsoptegnelser*. København: Gyldendal, 1893.
- Yul, Yust. *Zapiski datskogo poslannika pri Petre Velikom (1709–1711)*. Moskva, 1900.
- Nalyvaiko, Dmytro. *Ochyma Zakhodu: retseptsia Ukrainy v Zakhidnii Yevropi XI–XVIII st.* Kyiv: Osnovy, 1998.
- Papa, Iryna. “Vejen over Lemberg: A Dane’s Impressions of Lemberg/Lviv in 1711: Just Juel and His Travels through the Polish–Lithuanian Commonwealth”. *Studia Scandinavica (Online)* 25, no. 5 (2021): 63–73.
- Poe, Marshall. *Foreign Descriptions of Muscovy: An Analytic Bibliography of Primary and Secondary Sources*. Columbus, Ohio: Slavica Publishers, 1995.
- Sichynskyi, V. “Chuzhyntsi pro Lviv”. V *Nash Lviv: yuvileinyi zbirnyk 1252–1952*. New York: Chervona Kalyna, 1953.
- — —. *Chuzhyntsi pro Ukrainu*. Augsburg, 1946.
- Thomas, Daniel H., & Lynn M. Case. *The New Guide to the Diplomatic Archives of Western Europe*. 1st ed. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, Inc, 1975.
- Urry, John. *The Tourist Gaze*. 2 ed. London: Sage, 2002.
- Woldan, Alois, & John Czaplicka. “The Imagery of Lviv in Ukrainian, Polish, and Austrian Literatures: From the Sixteenth Century to 1918”. *Harvard Ukrainian Studies* 24 (2000): 75–93.

I. Papa**A DESCRIPTION OF LVIV IN 1711 IN A DANISH TRAVELOGUE:
TRANSLATION AND COMMENTARY**

The article contains a description of Lviv in 1711 in Danish and a translation into Ukrainian, which is made for the first time from the original language. The introductory text also analyzes the emergence of the travel diary written by Just Juel and Rasmus Ærebo, and provides a brief overview of this primary source.

Keywords: Just Juel, Rasmus Ærebo, history of Lviv, 18th century, Great Northern War, travel diary, Danish diplomatic mission (1709–1711).

Матеріал надійшов 14.03.2024

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Борицук Я. В.

ПАРТИЗАНСЬКА РАДІОГРАМА М. С. ХРУЩОВУ ВІД 29 ТРАВНЯ 1943 р. ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН 1940-х рр.

Кривавий міжнаціональний конфлікт між українцями і поляками в роки Другої світової війни ще тривалий час буде дражливою темою у спільній історії обох народів. Національні історіографії напрацювали власні узагальнені погляди на ці події, а політичні декларації польського парламенту остаточно звузили поле для інтерпретацій. У цьому контексті подано до уваги вихідну радіограму партизанського з'єднання ім. Берії, в якій коротко, але дуже влучно розповідається про їхнє бачення та перспективу «міжусобної різанини», а також про можливі варіанти залучення загону до цих процесів.

Ключові слова: архівні джерела, советські партизани, Волинська трагедія, україно-польські взаємини, ОУН і УПА.

Україно-польські взаємини періоду Другої світової війни мають кілька дражливих питань, стосовно яких національні історіографії, за винятком окремих дослідників, перебувають на протилежних позиціях, і будь-яке зближення трактувань із деяких питань, навіть у середньостроковій перспективі, залишається малоімовірним. До цього кола належать, наприклад, питання щодо кількості жертв у конфліктах на україно-польському прикордонні в 1940-х рр., першопричини та приводи кривавих подій, а також термінологія, якою користуються дослідники в обох країнах, — від концепції «геноциду польського народу»¹ до війни між українцями та поляками².

Особливе місце в дослідженні україно-польських взаємин того періоду посідає дискусія про те, чи був «наказ» вищого керівництва ОУН і УПА про масове винищення поляків. Процес пошуку доказових письмових джерел у польській історіографії є визначальним для обґрунтування концепції геноциду і спрямований на доведення факту масового та добре організова-

ного знищення польського населення. На основі такого документа міжнаціональний конфлікт на Волині ще більше підпадає під визначення геноциду, запропонованого Рафаелем Лемкіним після завершення Другої світової війни³.

Найбільш розлого й детально польську позицію в цьому питанні представив Гжегож Мотика. У своїй монографії «Від Волинської різанини до операції “Вісла”» він розкрив цю проблематику в розділі під назвою «Український план “усунення” поляків»⁴. Якщо коротко, то основним підтвердженням наявності «наказу» про знищення поляків є протокол допиту радянськими спецслужбами одного з волинських командирів УПА Юрія Стельмашука «Рудого», в якому останній отримав усний наказ від Кліма Савура (Дмитро Клячківський, один із керівників УПА-Північ)⁵. Описово наведено також аргумент про згадку про наказ у листі Стельмашука до Миколи Лебеда. Серед українських істориків таку версію подій підтримує львівський історик Ярослав Грицак⁶.

Найпомітнішим опонентом такої інтерпретації подій виступив Володимир В'ятрович, який на основі критичного методу роботи з джерела-

¹ W. Siemaszko & E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, t. 1, 2 (Warszawa, 2000); A. Korman, *Ludobójstwo UPA na ludności polskiej* (Wrocław, 2003); “Prof. Grzegorz Motyka: zbrodnia wołyńska spełnia definicję ludobójstwa”, accessed June 20, 2024, <https://dzieje.pl/aktualnosci/prof-grzegorz-motyka-zbrodnia-wolynska-spelnia-definicje-ludobojstwa>.

² Л. Зашкільняк, «Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині та у Східній Галичині в 1939–1944 роках», *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 16 (2008): 396–403; В. В'ятрович, *Друга польсько-українська війна: 1942–1947* (Київ, 2012).

³ R. Lemkin, *Axis Rule in occupied Europe. Laws of occupation. Analysis of government. Proposals for redress Carnegie Endowment for international peace, Division of international law* (1944), 79–80.

⁴ Г. Мотика, *Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр.*, пер. А. Павлішина (Київ: Дух і Літера, 2013), 77–84.

⁵ Мотика, *Від Волинської різанини до операції «Вісла»*, 81.
⁶ Я. Грицак, *Коротка історія насильства*, дата звернення 20 червня 2024, <https://zbruc.eu/node/108782>.

ми представив детальний опис згаданого допиту Стельмашука. Він проаналізував заявлені першоджерела в Галузевому архіві СБУ та вказав на той факт, що цитований уривок узято з документа «Секретні директиви про знищення польського населення», саме в ньому міститься виписка з протоколу допиту Юрія Стельмашука від 28 лютого 1945 р. Однак коли для дослідження було взято особову справу Стельмашука, то виявилось, що немає протоколу допиту від 28 лютого 1945 р.⁷ Такого самого висновку дійшов Сергій Рябенко⁸.

Про такий наказ мало би бути широко згадано в документальній спадщині діяльності ОУН і УПА, однак тривала пошукова робота в архівних фондах як польських, так і українських дослідників не дає жодних підтверджень про існування такого документа. Виходить, що така потужна і розгалужена організація, як УПА, яка, якщо вірити польським дослідникам, організувала «геноцид поляків на Волині», виявилася неспроможною поширити серед своїх низових структур наказ верховного керівництва про фізичну ліквідацію польського населення. До прикладу, копії постанов III Надзвичайного великого збору ОУН (б) досить часто трапляються в різноманітних архівних справах, що свідчить про практику поширення найважливіших документів від центрального проводу до локальних структур. Одразу випереджаючи закид про нібито бажання керівництва УПА «приховати» антипольську акцію, зазначу, що накази місцевих керівників українського підпілля про знищення окремих польських сіл чи колоній або й про проведення антипольської акції в окремих районах Волині досить легко можна віднайти серед архівних документів. І тут постає запитання, чому наказ верховного керівництва так старанно вдалося приховати, а місцеві накази часто видавали в письмовій формі, що й призвело до того, що частина з них потрапила в руки радянських каральних органів та в оригінальному вигляді дійшла до нас.

Окремо також слід порушити проблему достовірності такого типу архівних документів, пам'ятаючи не лише про зовнішню, а й про внутрішню — основну — критику джерела як базову засаду будь-якого історичного дослідження⁹.

Втім рівень заполітизованості та суспільної ваги до Волинської трагедії стає на заваді фаховим дослідженням і призводить до абсолютизації джерел, які так пасують під власні уявлення про ті події, що навіть найменшу критику джерел часто-густо просто відкидають¹⁰.

Тому й постають запитання, наскільки ми можемо безапеляційно довіряти, як це роблять наші польські колеги, уривку з допиту Стельмашука, якщо самого допиту із зазначеною датою не було? І взагалі, знаючи методи роботи радянської репресивної системи під час допитів, наскільки такі зізнання можуть бути достовірними й використовуватися в реконструкції подій минулого? Навіть якщо припустити, що провідники ОУН і УПА видали усний наказ про знищення польського цивільного населення, намагаючись втаємничити свої дії, і їм це вдалося в 1943 р., то після війни, поряд з свідченнями Ю. Стельмашука, ми би мали отримати аналогічні свідчення про цей усний наказ від інших керівників середньої ланки, які потрапили до рук радянських спецслужб. Однак інших подібних протоколів допитів, які свідчать на користь концепції геноциду поляків і перегукуються зі свідченням Стельмашука, не було знайдено.

Загалом, така гонитва за наказом провідників ОУН і УПА про знищення польського населення на Волині розмиває загальне тло конфлікту, адже, хоч би якими потужними були структури українського націоналістичного підпілля, воно значно поступалося у впливі на ситуацію як нацистській у 1943 році, так і радянській окупаційній адміністрації на Волині в 1944 р. Будь-яка підпільна структура не може зрівнятися з силовим апаратом тоталітарних держав, якими були Третій райх і СРСР. У контексті пошуків нових джерел, які могли б суттєво посилити або підважити ту чи ту концепцію, значний потенціал для пошукової роботи мають документи радянських партизанів. Цей напрям також можна в перспективі окреслити як дослідження документальних джерел, які висвітлюють позицію керівництва СРСР щодо діяльності партизанських структур на території Західної України, в т. ч. стосовно відносин між українцями та поляками. Проблематики залученості радянських партизанів до Волинської трагедії у своїх працях торкалися Ігор Ільюшин, Леонід Зашкільняк, Ярослав Антонюк, Оксана Каліщук, Богдан Гудь та багато ін.

У цій короткій розвідці ми сконцентруємося на фонді 88 Центрального державного архіву

⁷ Володимир В'ятрович: «Волинська трагедія — частина польсько-української війни», дата звернення 20 червня 2024, <https://www.istpravda.com.ua/articles/4e1c07cfdc581/>.

⁸ Чи існував наказ УПА про винищення поляків на Волині? дата звернення 20 червня 2024, https://galinfo.com.ua/articles/chy_isnuvav_nakaz_upa_pro_vynyshchennya_polyakiv_na_volyuni_261721.html.

⁹ Н. Яковенко, *Вступ до історії* (Київ, 2007), 238–240.

¹⁰ Н. Яковенко, «Лише наївний історик сліпо вірить джерелу, натомість фахово зрілий — ніколи», дата звернення 20 червня 2024, <http://archeos.org.ua/?p=12698>.

громадських об'єднань та українці України «Партизанське з'єднання ім. Л. П. Берії. Командир А. Грабчак (1943–1944)», хоча вся документальна спадщина радянських партизанських загонів, які діяли на території Західної України, потенційно може пролити світло на перебіг Волинської трагедії.

Зокрема, справа 8 цього фонду «Журнал записей содержания входящих радиogram ЦК КП(б)У, УШПД и исходящие штаба соединения в УШПД (09.02.1943 — січень 1944)» (укр. «Журнал обліку змісту вхідних радиogram ЦК КП(б)У, УШПР та вихідних штабу з'єднання в УШПР (09.02.1943 — січень 1944)») містить дуже цікаву і промовисту вихідну радиogramу, яка безпосередньо стосується Волинської трагедії та зачіпає питання позиції Москви в цьому міжнародному конфлікті. Багато дослідників гортали сторінки цієї справи до мене, але достатньої уваги цьому документу надано не було, тому вважаю, що існує потреба ввести його в науковий обіг і наголосити на непересічній важливості. Ось оригінальний текст радиogramи ¹¹:

«Хрущеву (29.05.1943 г.)

Дайте установку как действовать в следующей обстановке:

с каждым днем назревают события между-усобицы оуновцев и поляков. Немцам способствует эта резня. Поляки вынужденно завтра перейдут на сторону немцев, если мы не возьмем их сегодня. Однако взять поляком можно при тех условиях, если Москва обеспечит значительным количеством оружия, ибо перевес на стороне оуновцев. В силу чего установка, которую мы даем полякам организовывать в отдельные отряды неправильна и мы имеем случаи когда поляки организовано обращаются то к немцам, то к нам за помощью. Немцы реальной помощи сегодня не дают, но завтра они ее дадут и в результате родится третья сила или против нас или за нас.

Грабчак

Подкортов».

Переклад:

«Хрущову (29.05.1943 р.)

Дайте директиву як нам діяти в наступній ситуації:

З кожним днем назрівають події міжусобиці оунівців та поляків. Німцям вигідна ця різня. Поляки вимушено завтра перейдуть на сторону

німців, якщо ми їх не візьмемо сьогодні. Однак взяти поляків можна лише за тих умов, якщо Москва забезпечить їх значною кількістю зброї, адже перевага на стороні оунівців. В силу чого вказівка, яку ми даємо полякам на організацію в окремі загони неправильна і ми маємо випадки, коли поляки організовано звертаються то до німців, то до нас за допомогою. Німці реальної допомоги сьогодні не надають, але завтра вони її нададуть і в результаті з'явиться третя сила або проти нас, або за нас.

Грабчак

Подкортов».

Показово, що цей документ від 29 травня 1943 р. адресовано навіть не Українському штабу партизанського руху, а одразу першому секретареві ЦК КП(б)У Микиті Хрущову. Він дійшов до нас у вигляді короткого повідомлення в журналі записів вхідних радиogram ЦК КП(б)У, Українського штабу партизанського руху (УШПР) та вихідних штабу з'єднання в УШПР.

На перший погляд, це непримітний за обсягом документ, який досі не отримав належної уваги дослідників україно-польських взаємин 1940-х рр. Однак він є унікальним як за часом створення, так і за змістом. До його створення причетні червоні партизани, які перебували в той момент на Волині, були свідками передумов і перебігу міжнародного конфлікту в регіоні та стояли перед вибором подальшої моделі поведінки в конфлікті між українцями та поляками.

Унікальність часу створення цього документа полягає в тому, що його написано орієнтовно за півтора місяці до апогею масових етнічних чисток польського населення влітку 1943 р. на Волині. Це дає нам змогу припустити, що вище партійне керівництво в Москві добре знало про ситуацію в регіоні й про можливі подальші сценарії розвитку подій, принаймні, ще в травні 1943 р.

Ще більшу цікавість для дослідників Волинської трагедії становить текстова частина цієї радиogramи. Спочатку слід звернути увагу на її авторів, які в документі представлені підписом «Грабчак. Подкортов». Особу партизана «Подкортова» встановити не вдалося, можливо це був Подкоритов Геннадій Карпович ¹², однак ця теза потребує подальшого обґрунтування. Натомість щодо «Грабчака», то, найімовірніше, це є герой Радянського Союзу Андрій Михайлович Грабчак ¹³.

¹² Подкоритов Геннадій Карпович, дата звернення 20 червня 2024, <https://partizany.by/partisans/60070/>.

¹³ Андрей Михайлович Грабчак, дата звернення 20 червня 2024, <https://esu.com.ua/article-26787>.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань та українці. Ф. 88, оп. 1, спр. 8, арк. 63.

Згідно з офіційною радянською версією, у січні 1943 р. десантно-диверсійну групу із шести осіб під командуванням Грабчака перекинули вглиб німецького тилу¹⁴. Поступово вона розрослася до партизанського з'єднання, яке налічувало понад тисячу осіб особового складу. Основним місцем диверсійної діяльності партизанів Грабчака була північ Житомирщини, а також прилеглі до неї райони Волині, сучасна Рівненська область, тобто вздовж залізничної лінії Сарни — Коростень. Отже, час і місце діяльності цих загонів радянських партизанів і в хронологічному, і в географічному вимірі збігаються з подіями україно-польського міжнародного конфлікту, а тому вони були щонайменше живими свідками тих подій і могли мати значний масив інформації про реальний стан справ у регіоні або й були безпосередніми учасниками масових етнічних чисток на Волині.

Отже, що нам дає цей документ? По-перше, вже початкове запитання «Дайте установку як діяти в наступних обставинах» указує на той факт, що партизани були добре поінформовані про зростання напруженості між українцями і поляками. В цій ситуації вони вирішили не бути просто статистами подій довкола, а зробили пропозицію щодо активних дій, адресовану тогочасному керівникові радянської України Микиті Хрущову.

По-друге, керівництво партизанського загону ім. Берії зазначає, що нацисти також були зацікавлені стороною в розбурхуванні цього конфлікту, який називали різнею. Тобто офіційна на той час влада на цій території не жила кроків для наведення порядку і припинення знищення цивільного населення.

По-третє, радянське бачення ситуації описано як «міжособицю», що передбачає наявність двох зацікавлених сторін. При чому чітко вказано, що польська сторона є слабшою, а тому зроблено прогноз, що в протидії українцям вони підуть на союз або з німцями, або з радянськими партизанами.

По-четверте, ми бачимо чітку вказівку, що переманити поляків на радянську сторону можливо в разі, якщо «Москва забезпечить їх значною кількістю зброї», щоб знівелювати перевагу онувців.

По-п'яте, вже на момент травня 1943 р. між польським рухом на Волині та радянськими партизанами була співпраця. На це вказує фрагмент, який розповідає нам, що місцеві поляки отримували

вали накази від партизанів організуватися в окремі загоны, однак зазначено, що така позиція є неправильною, адже поляки звертаються по допомогу як до радянської, так і до німецької сторони.

По-шосте, волинських поляків названо «третьою силою» в регіоні, які можуть бути або за радянських партизанів, або проти них.

Загалом, згаданий документ дає нам чітке бачення міжнародних відносин на початок літа 1943 р. з погляду радянських партизанів. Воно полягає в тому, що і українці, і поляки поступово рухалися до конфлікту або хтось спрямовував їх саме у такому напрямі, адже німецький і радянський фактори могли стати визначальними. Польська сторона початково була слабшою, однак пропонувалося врівноважити цей дисбаланс значними обсягами постачання зброї. Зробити будь-які вагомні висновки на основі цієї вихідної діаграми неможливо. Безперечно, для цього потрібно віднайти, яку ж відповідь з Москви отримали партизани загону ім. Берії на чолі з Андрієм Грабчаком. Станом на тепер пошукова робота успіхом не увінчалася, однак є великий потенціал для подальших досліджень у цьому напрямі. Невипадково «український архів» Микити Хрущова, в якому точно зберігалися відповіді на радіограми керівництва УШПР в ЦК КПУ, було завчасно перевезено до Росії. Проблеми реституції цього архіву та його цінність добре описав Руслан Пиріг¹⁵. Ми ж повинні розуміти, що ймовірний наказ із Москви на підтримку поляків і постачання їм значних обсягів зброї міг мати вирішальний вплив на події Волинської трагедії, або ж, навпаки, заборона на постачання зброї та підтримку поляків могла ще більше їх ослабити та обмежити їхні дії у протистоянні з українськими націоналістами. З упевненістю можемо припускати, що радянські партизани таки отримали відповідь із Москви з наказом, як же їм діяти в умовах різанини українців з поляками.

На жаль, такого типу директивні документи радянських партизанів перебувають поза увагою наших польських колег. Це контрастує з їхніми дослідженнями, які сконцентровані на пошуку наказу командування ОУН і УПА про знищення польського населення, часто нехтуючи при цьому двома іншими акторами цієї трагедії — нацистами й радянськими партизанами.

¹⁴ Андрей Михайлович Грабчак, дата звернення 20 червня, 2024, https://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=2448.

¹⁵ Р. Пиріг, «“Український архів” Микити Хрущова: проблеми відновлення та використання», в *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи* 6 (1996): 182–187.

Bibliographic References

- Chy isnuvav nakaz UPA pro vynyshchennia polakiv na Wolyni? Accessed June 20, 2024. https://galinfo.com.ua/articles/chy_isnuvav_nakaz_upa_pro_vynyshchennya_polyakiv_na_volyni_261721.html.
- Hrytsak, Y. Korotka istoria nasylstva. Accessed June 20, 2024. <https://zbruc.eu/node/108782>.
- Korman, A. *Ludobójstwo UPA na ludności polskiej*. Wrocław, 2003.
- Lemkin, R. *Axis Rule in occupied Europe. Laws of occupation. Analysis of government. Proposals for redress Carnegie Endowment for international peace, Division of international law*. 1944.
- Motyka, G. *Vid Volynskoi rizanyiny do operacii "Visla"*. Polso-ukrainskyi konflikt 1943–1947 rr. Kyiv: Duh i Litera, 2013.
- Prof. Grzegorz Motyka: zbrodnia wołyńska spełnia definicję ludobójstwa. Accessed June 20, 2024. <https://dzieje.pl/aktualnosci/prof-grzegorz-motyka-zbrodnia-wolynska-spelnia-definicje-ludobojstwa>.
- Pyrlih, R. "«Ukrainskyi arkhiv» Mykyty Khrushchova: problemy vidnovlennia ta vykorystannia". V *Povernennia kulturnoho nadbannia Ukrainy: problemy, zavdannia, perspektyvy* 6 (1996): 182–187.
- Siemaszko, W., & E. Siemaszko. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*. T. 1, 2. Warszawa, 2000.
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky. Fond 88.
- V'iatrovych, W. *Druha polsko-ukrainska viyna: 1942–1947*. Kyiv, 2012.
- Wolodymyr V'iatrovych: "Volynska tragediia — chastyna polsko-ukrainskoi viyny". Accessed June 20, 2024. <https://www-istpravda.com.ua/articles/4e1c07cfdc581/>.
- Yakovenko, N. "Lyshe naiivnyi istoryk slipo viryt' dzherelu, natomist' fahovo zrylyi — nikoly". Accessed June 20, 2024. <http://archeos.org.ua/?p=12698>.
- — —. *Vstup do istorii*. Kyiv: Krytyka, 2007.
- Zashkilniak, L. "Nevidoma viyna: ukrainsko-polski stosunki na Wolyni ta Shidniy Halychyni v 1939–1944 rokah". *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionakna swidomust', derzhavnist*. 16 (2008): 396–403.

Y. Borshchuk

**PARTISAN RADIOGRAM TO M. S. KHRUSHCHEV DATED
29 MAY 1943 AS A SOURCE FOR THE STUDY
OF UKRAINIAN-POLISH RELATIONS IN THE 1940S**

The bloody inter-ethnic conflict between Ukrainians and Poles during the Second World War will be a sensitive topic in the combined history of both nations for a long time to come. National historiographies developed their own generalized views on these events, and the political declarations of the Polish Parliament ultimately sounded a field for interpretations. In this context, the original radiogram of the Soviet partisans is presented, which briefly but very aptly talks about their vision and perspective of "interpersonal massacre", as well as about the options for their own involvement in these processes.

Keywords: archival sources, Soviet partisans, Volhynia tragedy, Ukrainian-Polish relations, OUN and UPA.

Матеріал надійшов 29.06.2024

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Мицик Ю. А.

ІЗ ДОКУМЕНТАЦІЇ КОРОЛЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЯНА ІІІ СОБЕСЬКОГО

У публікації подано сім документів короля Речі Посполитої Яна ІІІ Собеського, виявлених у архівосховищах Польщі і вперше введених до наукового обігу. У супровідному тексті проаналізовано документи, які дають змогу пролити додаткове світло на українсько-польські дипломатичні відносини, боротьбу Речі Посполитої з турецьким нашествям 70–80-х рр. ХVІІ ст.

Ключові слова: Річ Посполита, Гетьманщина, козаки, дипломатія, джерела, епістолії.

Ян ІІІ Собеський, король Речі Посполитої у 1674–1696 рр. — один із найвидатніших польських державних і військових діячів, який уславився зокрема перемогою над турецькими військами під Віднем у 1683 р. Для українців важливим є те, що в його жилах текла і українська кров (русином-українцем вважав його зокрема видатний польський художник, який писав історичні полотна, Ян Матейко), і те, що він мав певний сантимент до України: любив українські пісні й танці, і особливо те, що він хотів розширити автономію Правобічної Гетьманщини. Звісно, його постать привертала велику увагу істориків, починаючи з сучасних йому хроністів. У наш час вийшла капітальна монографія видатного польського історика Збігнева Вуйціка, присвячена життю й діяльності цього короля¹. Виходили з друку й публікації листів та універсалів Яна ІІІ², але це тільки невелика частина його документальної спадщини, яка розпорошена по різних архівосховищах Польщі.

Під час праці в архівах і відділах рукописів головних наукових бібліотек Польщі нам удалося виявити низку невідомих універсалів і листів Яна ІІІ, а також листів до нього. Серед останніх зокрема варто відзначити листи до Яна Собеського (тоді ще великого гетьмана коронного) кримського хана Мурад-Гірея³, гетьманів України Петра Дорошенка⁴, Юрія Хмельницького (вже як архимандрита Гедеона)⁵. В останньому

Хмельниченко з гіркою іронією згадує про своє ув'язнення в Мальборку — колишній столиці Тевтонського ордену і пише, що «краще вже пити турецьку каву, ніж німецький бір» (нім. Bier — «пиво»), прозоро натякаючи на зміну своїх зовнішньополітичних пріоритетів. Частину з цих виявлених листів Яна Собеського ми вже надрукували⁶.

Тут наводимо тексти семи листів 1670–1688 рр. Яна Собеського, які певною мірою стосуються України. Деякі листи подано в польському оригіналі, деякі — в перекладі. Останнє зумовлено тим, що рукопис № 176, у якому вони зберігаються в копіях, написаний каліграфічним почерком кінця ХVІІІ ст., оцифровано польськими архівістами, тож кожен може його легко знайти на сайті Бібліотеки Чарторийських. Це дає змогу зекономити обсяг цієї статті. Слід сказати, що частину листів ми виявили у т. зв. теках Адама Нарушевича. Останній, визначний просвітителі ХVІІІ ст., був ініціатором створення копій документів, оригінали яких пізніше загинули, як-от з архіву короля Станіслава-Августа Лещинського. Зазначимо також, що лист Яна ІІІ до уніатського митрополита у 1674–1693 рр. Кипріяна Жоховського від 28 вересня 1682 р. ми занотували дуже стисло. У ньому йдеться про арешт турками Юрія Хмельницького. Ми надрукували також лист Яна ІІІ до Інокентія Гізеля початку 80-х рр. ХVІІ ст.⁷

Отже, під № 1 у цій публікації розміщено універсал великого коронного гетьмана Яна Собеського. Цей документ — проїжджий універсал (глейт), виданий у Тереховлі 20 вересня

¹ Z. Wójcik, *Jan Sobieski 1629–1696* (Warszawa, 1983).

² A. Grabowski, *Ojczyznie spominki w pismach do dziejów dawnej Polski*, t. 2 (Kraków, 1845). Тут надруковано 24 листи Яна Собеського за 1670–1686 рр.; J. Sobieski, *Listy do żony Marii Kazimierzy* (Kraków, 1860); J. Sobieski, *Listy do Marysienki*, t. 1–2 (Warszawa, 1973).

³ Бібліотека Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів (далі – БЧ. ВР). № 165. Арк. 869.

⁴ Там само. № 161. Арк. 5. Лист від 1.09.1666 р.

⁵ Там само. № 165. Арк. 669. Лист 1669 р.

⁶ Ю. Мицик, «3 документації гетьмана Петра Дорошенка», в *На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа* (Київ, 1990), 70–102.

⁷ БЧ. ВР. № 179. Арк. 131; Архів Головний Актів Давніх. Архів Замойських. № 3036. Арк. 246–247.

1670 р., адресовано коронному війську, яке стояло в Україні. Універсал було дано поручникові Криштофу Ласко, який їхав як королівський посланець до Білої Церкви, де мав провести переговори з представниками гетьмана Петра Дорошенка. Історик Дмитро Дорошенко згадує Ласка, коли пише про події листопада 1670 р., але він не знав цього проїжджого листа⁸. Цього листа побіжно торкнулися В. Смолій і В. Степанков⁹, але й цього разу він залишився недрукованим.

Документи № 2 і 3 написав король 23 жовтня 1674 р. у Брацлаві. Перший із них — це великий за обсягом універсал. Ян III пояснює тут військову ситуацію, яка склалася після турецького наступу в Україну (падіння Умані й Ладжино і низки інших подільських міст), інформує про місію свого посла Карвовського до Дорошенка, про непевність Московської держави як союзника. Одночасно було направлено листа до гетьмана Петра Дорошенка. У ньому містилася подяка за посольство Івана Момота, який говорив про можливу пропольську орієнтацію Дорошенка, всупереч укладеному раніше підданству Османській імперії. У відповідь Ян III відправив до Чигирини посольство на чолі зі львівським єпископом Йосифом Шумлянським і холмським підстолиєм, полковником Станіславом Морштином.

Лист № 4 подано у вигляді реґесту, оскільки тільки незначну його частину присвячено Україні. Це лист Яна III від 29 листопада 1674 р. з Брацлава до литовських гетьманів Міхала Казимира Паца (великий гетьман у 1667–1682 рр.) і Казимира Яна Павла Сапіги (польний гетьман у 1681–1682 рр.). Тут король закликав гетьманів до виступу в похід для оборони Речі Посполитої.

Три наступні листи (№ 5, 6 і 7) було адресовано згаданому вище К. Я. П. Сапізі, литовському гетьману польному у 1681–1683 рр. і гетьману великому у 1683–1703 рр. У першому з них Ян III згадує про успіхи австрійського імператора Леопольда I у боротьбі з турецьким нашествям, пише, що турки не хочуть покинути Кам'янець-Подільський, незважаючи на втрати. У другому листі від 1686 р. (№ 6) Ян III закликав Сапігу до виступу в похід, тим більше, що папа римський обіцяв грошову допомогу. Слід врахувати, за словами короля, що новий турецький паша йде до Кам'яця-Подільського, туди стягу-

ються і татарські орди. Як тільки виросте трава, вони підуть у наступ. Нарешті у третьому листі 1688 р. (№ 7) король сповіщає Сапігу про надіслання йому якоїсь документації «з відомого предмета» і висловлює надію, що Сапіга застосує необхідних заходів. Сповіщає також про отримання відомостей із Москви.

Отже, наведені документи не тільки доповнюють уведену до наукового обігу спадщину Яна Собеського. Вони дають змогу повніше уявити польсько-українські дипломатичні відносини 70-х рр. XVII ст., заходи Речі Посполитої з організації боротьби з турецьким нашествям 70–80-х рр. XVII ст.

Зазначимо, що латинські слова й вирази переклав Максим Мешков, за що висловлюємо йому велику вдячність.

№ 1

1670, вересня 20. Теребовля. Універсал — проїжджий лист великого коронного гетьмана

Jan na Złoczowie i Zołkwi Sobieski, marszałek i hetman wielki koronny, jaworowski, stryjski, kałuski, barski etc starosta.

Wszem wobec i każdemu z osobna, komu by o tym wiedzieć należało, osobliwie jednak pp. pułkownikóm, setnikom, asawuóm, atamanom horodowym i ich nakaznym Wojska Zaporozkiego, po horodach, miasteczkach i wsiach w Ukrainie mieszkającym, przy powinszowaniu zdrowia dobrego niniejszym pismem moim oznajmuje, iż j. m. pan Krzysztoph Łasko, porucznik rotty panczernej jaśnie oświęconego księżęcia j. m. Ostrowskiego a comissarz od k. jo. mści naznaczony, idzie tak do j. m. pana Piotra Doroszenka, hetmana Wojska j. k. mści Zaporozkiego, jako też do Białej Cerkwie dla uznania krzywd różnych, spisania szkód i uczynienia słusznej inquisitiej; względem (te)go wszystkiego cobykołwiek tamże w Białej Cerkwi i z jakiej przyczyny stało. Przetoż aby wszedł pomieniony j. m. pn. comissarz w sprawie pokoju do Białej Cerkwie idący po horodach, miasteczkach i wsiach, z należytą ludzkością i zwyczajną wygodą bez wszelakiej trudności i omieszkania był przymowany, pilnie żądam i proszę. Wyświadczoną ludzkość i obserwacją pp. posłowie i wszelki człowiek od Wojska Zaporozkiego przechodzący, wzajemnie przy wszelakim bezpieczeństwie od nas w tych tu krajach uznawać zawsze będzie. Na co się ręką własną dla niewątpliwej wiary podpisawszy i piewczęć moje przycisnąć rozkazałem.

Datt w obozie pod Trębowłą d. 20 7bris anno 1670.

(Бібліотека Варшавського університету. ВР)

⁸ Д. Дорошенко, *Гетьман Петро Дорошенко* (Нью-Йорк, 1985), 321, 323.

⁹ В. Смолій і В. Степанков, *Петро Дорошенко. Політичний портрет* (Київ, 2011), 266.

№ 2

1674, жовтня 23. Брацлав. Універсал короля Яна III

З рукопису архіву короля Станіслава Августа. Ян III з милості Божої польський король.

Вельможні, уродзоні, люб'язно і вірно нам милі. Дійшов до нас лист люб'язності і вірності вашої з доказом піклування, котру люб'язність і вірність ваша старається виявити суспільному благу. Це приймаємо вдячно, думаючи, що люб'язність і вірність ваша вступ до належного трактату значно прибрали (?). З листів в[еликого] канцлера В[еликого] кн[язівства] Лит[овського] і уродзого Венцлавського ми зрозуміли, що на столицю ще не прийшла відомість, що турецький султан не до нас, до Львова, обернув всі свої сили, але в Україну проти Москви. Ми не дивуємось тоді, що Москва і допомоги не давала і заради збройного союзу з нами не об'єднувалась. Хотіла отже у нас щось ви торгувати на допомогу своїм намірам. Тепер коли ми вже не в Поділлі або Руському воєводстві не собі, але зарада допомоги їм хочемо з'єднуватися в Україні, і розуміємо, що ця угода, котра до вподоби і смаку їх є, як стагоwnісу (?) мала піти, відклавши тоді головну справу зичимо в порозуміння з ними увійти і сказати, що ми зразу після елекції відправили до візира уродзого Карвовського, повідомляючи йому про наше обрання так, як і до всіх монархів, пропонуючи при цьому йому нашу схильність до миру, однак на підставі таких умов, щоб все захоплене повернули; і щоб Москва у цьому мирному договорі була разом з нами згадана. На доказ того, що ми з ними щиро вчиняємо, посилається копія перекладеного листу візира. Третя умова була, щоб цей мир в Молдавії був трактований, а після цього турецький султан не рушав далі Цецори. Але коли уродзоний Карвовський для безпечнішого проїзду на Семигородську землю мусив об'їжджати, то султана не застав у Молдавії і наздогнав його аж під Стіною. Аж тоді цьому уродженому Карвовському була дана аудієція і його було затримано на п'ять тижнів. Були взяті штурмом Умань, Стіна, Косниця, Тростянець і т. д., а через підданство — Брацлав, Могилів, Кальник, Шаргород і чимало інших міст. Хоч тоді уродзого Карвовського було відправлено і обіцяно, що турки повернуть все Поділля, крім Кам'янця, але турки домагалися певних міст в Україні. Ми однак, жаліючи великого пролиття християнської крові і багатьох душ, відкуплених дорогою кров'ю нашого Спасите-

ля і забраних в неволю, [обернених?] на поганську віру, будучи при цьому надихані плачем над неволею бідного християнства святого отця і його благословенням, зичимо обрати війну, щоб покласти здоров'я й життя на цій святій війні. Однак щоб цар й. мосьть, коли нам вже йдеться про спільну віру і спільний інтерес, інакше хотів діяти, не через калмиків і непевні диверсії запорозьких і донських козаків, але своїми сильними московськими військами і щоб інша була довіра між народами, з частою і відвертою кореспонденцією між вождями з обох сторін. Щодо цього пункту, то щоб ми могли довіряти і вірити, нехай цар й. мосьть сам подасть способи, але не такі, щоб тільки одній стороні була користь і доступ до таємниць. Ми з свого боку готові вжити всіх засобів. Щодо кореспонденції з вождями, то досі не було щирої, бо хоч цар й. мосьть писав, але наш резидент повідомив, що дано наказ Ромодановському, Трубецькому і задніпрському гетьману з столиці, щоб не зносилися довірко; і про частих посланих до нас послах, від яких ми не отримували жодної відповіді крім довгих титулів та [слів], що нібито ще не маємо указу або ще по них посилаємо. Було цього разів два, що на писану інструкцію не давалось жодної письмової відповіді, тільки голослівно відповідали. І тепер уродзоний Сколимовський, посланник Дмитра В[ишневецько]го, польного гетьмана, над Дніпром під Черкасами князя Ромодановського і під Каневом Димитрашка, і при них було військо як московського, так і козацького, понад двісті тисяч (що бачив на власні очі і вважай порахував). Згаданим вождям він повідомив про наш намір з'єднатися з ними не задля Львова, Поділля, руських країв, але України; для вигнання неприятеля не тільки нашого, але й московському і християнському ворогу, дати йому відсіч. Тоді посол був прийнятий вдячно, особливо військом, його вояки вітали, підносячи руки до небес і просячи Господа Бога, щоб християнські сили якнайшвидше злучились і дали відсіч цьому поганству в християнських краях і помстилися за невинно пролиту християнську кров. Тоді князь Ромодановський показуючи, що далі відступати не думає, цієї ж години при посланнику наказав окопуватися і протягом вважай одного дня були викопані окопи, бо жовніри охочо взялися за таку святу і побожну працю. Але на другий день зразу після від'їзду цього посланця, війська почали переправлятися за Дніпро і ці вали послужили хіба що для безпечнішої переправи. Оперлося тоді так потужне, з артилерією і всім воєним

реквізитом, військо аж під Ірклієвом (Herklém) у кількох милах за Дніпром. Коли ця відомість дійшла до турецького султана, то слухаючи її, він довго не міг цьому повірити, бо так турки були заскочені московським військом, що всі там з султаном вважали свої війська втраченими. Однак тоді не сумніваємось, що цей неприятель з усією потугою тепер обернеться проти нас, не маючи вже, що робити в Україні. Ми ж, хоч це так тяжко, бо сили непорівнянні, готові стати [до битви] і самі витримати, [поки] цар й.м. вже в міцне і таке, як належить зброєю і духом увійде в з'єднання з нами. Про це нам давати знати якнайшвидше, аби частіше у цьому місці отримувати пошту. Зичимо тоді відкласти головну справу, а це насамперед трактування про союз, або вже останню – чого сподіватися? Отримати декларацію, щоб наше згідно з їхньою відповіддю могли обмірковувати наміри Московських комісарів для переговорів з турками присилати тепер непотрібно, відкласти це до весни, а тепер і зимою доречніше, щоб зберегти це ніж сили знеможеного неприятеля, котрого воювати нам допоможе і наше небо. Нехай цар й. мость, якщо вже тепер не може дати більше війська, накаже тим, що при князю Ромодановському і при задніпрському гетьмані, щоб нас слухали. Побачить цар й. мость яку ми вчинимо послугу насамперед Господу Богу, а потім — всьому християнству. Ця акція принесе царю й. мості безсмертну славу своєму імені, а цьому поганству страх, що війна перенесеться вже на їхні власні землі. Ця трохи детальніша інформація робиться люб'язностям і вірностям вашим, бо пізніше відбудеться конференція, а це річ важлива. Тоді люб'язності і вірності ваші по можливості ці всі пункти панам московським комісарам якнайретельніше розяснити і по тому, що представлено, відібрати від них відповідь. Зичимо теж і вдруге цареві й. мость, щоб він якнайшвидше відправив послів до персидського шаха заради спільного союзу і якнайчастіше відомостями спонукали його до успіху справи. Ми б теж це охоче вчинили з свого боку, але відправлений через Москву кілька років тому наш посол досі не повертається. Бо вже рік всупереч міжнародному праву як в Астрахані він затриманий тамтешнім воєводою, на котрого можете люб'язності і вірності ваші перед пп. комісарами від нашого імені скласти скаргу. За цим зичимо доброго здоров'я.

(БЧ. ВР. № 174. Арк. 589–593. Копія кінця XVIII ст.)

№ 3

1674, жовтня 23. Брацлав. Лист короля Яна III до гетьмана Петра Дорошенка

Уродзоний вірно нам милий. Ніскільки не затримався вірність твоя в милості нашій батьківський, хоч з півдня приходиш до Вінниці [для] порятунку християнських народів, коли вірністю, зичливістю щиро обіцяєш честь фортуни, здоров'я і збереження України і говіння нагороджувати. Знаємо, що і Бог, наш Творець і Спас, відкриває пресвяті рани для спасіння людей і чимало грішних, покійно щиро зітхне. Тоді не (...) * і серце вірності твоєї відкриває наше серце всьому Війську і всій Україні. Хочемо почути чого ви, дідичні піддані власного і справжнього пана, сини однієї матері, милої вітчизни, будете вимагати від батьківської милості. Принаймні нашому маєстату донесено вдячне ваше підданство листами посольства через шляхетного військового товариша Момота. А як раніше, будучи ми ще гетьманом, обдумували у найясніших наших попередників права і вольності, так і тепер ми хочемо утвердити і якнайкраще уgruntувати їх. А щоб вашій вірності і всьому Війську було досконало відомо, посилаємо з свого боку до вірності твоєї велебного отця Шумлянського, львівського єпископа, з уродзоним Станіславом Морштиним, холмським підстолиєм, нашим дворянином і покоєвим полковником найяснішої нашої к[оролеви] мил[остивої] пані, для того, щоб те, що пишемо, вони ширше розповіли від нашого імені; запевняємо, що все вирішене з ними, вірність твоя донесеш через них, вкладеш в батьківське серце, тільки на доказ твоєї вірності й щирості. При цьому нодмінно зичим вірності твоєї доброго здоров'я.

Дано у Брацлаві 23 дня місяця грудня року Божого 1674, панування нашого 1 року.

(БЧ. ВР. № 174. Арк. 599–600. Копія кінця XVIII ст.)

№ 4

1674, листопада 29. Брацлав. Лист короля Яна III до литовських гетьманів М. К. Паца і К. Я. П. Саниги (регест)

З рукопису архіву короля Станіслава Августа. Ян III etc, etc, etc.

Вельможним люб'язно нам милі etc. Після вчорашньої перестороги щодо неприятеля і власних, котрі як (у) обережних вождів мусіли б бути, сьогодні від самих же немирівських міщан прийшла достовірна відомість: коли після старання і працювитій під Баром згубі з ризарством

умові, ми великодушні сподівалися від люб'язній в[ельможностей] в[аших] декларації і звичного військового духу про готовність до бою з неприятелем, з котрою ми ще не освоїли виданих Річчю Посполитою на затяги війська мільйонів. Аж після впертої (зжалься Боже) неохоті рицарства і швидше назад до відпочинку на зимових квартирах оберненому АФЕКТИ беремо пересторогу. Це нас дуже засмутило; не тільки розчарували Річ Посполиту, але до загибелі її наближаємо, бо її не тільки від ворогів не можемо закрити грудьми своїх синів, котрі на сеймах найбільше до цієї війни закликали Багато тижнів вона походами знищена, даремно послуги замість успіху рубці і не скоро... загальний... голод, йти пустою миль сто... якщо ж ані любов і синівський обов'язок щодо матері-своєї вітчизни, святих костелів, ані порятунок християнських душ, ані ім'я народу, сором або слава... вплине на люб'язних в. в. як вождів... вчинить же люб'язні в. в. з вродженої любові до РП і для слави своїх імен.

Щодо гарнізонів у Брацлаві, не думаємо, щоб мав боронити провіант вельможний серадзький воєвода, як і в Барі її не боронили. Але мав пильнувати, щоб бідних людей не мучили, не пекли, як бувало в різних місцях, щоб найгіршим прикладом така жорстокість не перешкодила підданству інших міст. За цим доброго здоров'я etc. (БЧ. ВР. № 174. Арк. 553–555. Копія кінця XVIII ст.)

№ 5

1682, вересня 15. Золочів. Лист Яна III Собеського до польного гетьмана литовського, віленського воєводи Казимира Яна Павла Сапіги

Jan III (далі йде повний королівський титул. — Ю. М.).

Jaśnie wielmożny uprzejmie nam miły.

Jako P. Bóg poszczęścił wojskom cesarza j.mści nad tureckimi, wyrozumiesz uprz. w. z przydanej tu copiej, a oraz uważysz jako się tam turcy teraz brać zechcą do pokoju. Pewnie się tam z kierują za sprzyjliwych umów, a nas jako łacniejszych na rękę swoje będą chcieli zapomnieć. Rzecz bowiem osobliwej uwagi godna, co to jest, że w tak wielkich swoich z tamtej strony utrudnienях, gdzie się im prawie już do serca zbliżają, a przecie się temi siłami, które tu dla Kamieńca z tak wielką pilnością trzymają, ratować nie chcą i wolą się tracić i gubić, niżeli tu zapomnieć, a przynamni na jakikołwiek czas odbieżeć Kamieńca. Zkąd się dochodzić może, jeżeli go łącno oddać chcą. Co wszystko uprz. w.

doskonale i wczasno бути розсудженим możesz, któremu dobrego od P.Boga życzymy zdrowia. Dan w Złoczowie dnia 22 miesiąca września 1682 p.n. 15.

Jan król.

Adpeca: Jaśnie wielmożne[mu] Kazimierzowi Sapiezie, wojewodzie wileń[skiemu], hetmanowi p[olnemu] litt[ewskiemu], uprzej[mie] nam miłemu. (БПАН. ВР. № 353. Арк. 115. Оригінал)

№ 6

1686, березня 21. Жовква. Лист короля Речі Посполитої Яна III Собеського до польного гетьмана литовського, віленського воєводи Казимира Яна Павла Сапіги.

Jan III (далі йде повний королівський титул. — Ю. М.).

Jaśnie wielmożny uprzejmie nam miły.

Nie przestaje nas Rzym zagrzewać do jak najprętszej campaniej. Swiežo teraz przysedł respons przez umyślnego naszego curiera od ojca św., który lubo się wymawia wielkimi витратами, a małemi przyбутками z desyatini, obiecuje jednak takowąż summą, co i roku przeszłego, wojska nasze posiłić i pieniądze już przez Amsterdam przeprawują. J.m. ks. nuncyusz, który tu jest präsens, gdyśmy z nim ekspostulowali o wojsko W. Ks. L., odpowiedział, że i na to wojsko lubo go większa część przeszłej campagniej nie była in opere belli, udzieli tej ojca św. щедрости, ale aż wszystko w tych tu w obozie stanie krajach. Tata-skie zagony nie ustają tak z Kamieńca, jako z Budziaku i Białogrodu. Teraz się wielkiego na днях spodziewamy, gdyż niemała część ordy prowadzi paszę nowego Kamieńca, mając ordinans od Porty, aby nas ustawicznymi infestowali zagonami i byłe się trawa pokazała, han sam z paszą, który teraz był na Kamieńcu, a seraskierem uczyniony, pójdzie prosto pod Kamieniec, aby się wojskom naszym kupić nie dopuszczali. Jakośmy tedy tak wie razy pisali, tak i teraz toż powtarzamy, aby się wojska litewskie ruszały, nie czekając trawy. Dosyc że kiedy tu staną, już trawę zastaną. Co imieniem miłości chrześciańskiej, ojczyzny i cokołwiek w niej найдорожчого jest, jak najpręcej załecając, dobrego uprz. wej. od Pana Boga życzymy zdrowia.

Dan w zamku naszym Żółkiwskim dnia 21 mca marca roku Pańskiego 1686 panow[ania] n[aszego] 12.

Jan król.

Adpeca: Jaśnie wielmożnemu Kazimierzowi Sapiezie, wojewodzie wileńskiemu, hetmanowi W ks.L[itewskiemu], uprzejmie nam miłemu.

(БПАН. ВР. № 353. Арк. 95. Оригінал)

№ 7

1688, вересня 22. Зборів. Лист Яна III Собеського до польного гетьмана литовського, віленського воєводи Казимира Яна Павла Сапіги

Jan III (далі йде повний королівський титул. — Ю. М.)

Jaśnie wielmożny uprzejmie nam miły.

Posyłając uprz. wej. циркуляри, a oraz list z відомого предмету żalu naszego, nic nie wątpimy, że tyle pokazać zechcesz z affectu swojego zasobów (?), ile my już przyjęli o szczerzej i prawdziwej

uprz. wej. ku nam przychylność. Z Moskwy jakie nas doszły wiadomości покажуть uprz. wej. od wielmożnego wojewody ruskiego. A teraz dobrego uprz. wej. od Pana Boga żeczemy zdrowia.

Dan w Zborowie dnia 22 miesiąca septembra roku Pańskiego 1688 panowania naszego 14 roku.

Jan król.

Адреса: “Jaśnie wielmożne[mu] Kazimierzowi Sapiezie, wojewodzie wiłeń[skiemu], hetmanowi p[olnemu] litt[ewskiemu], uprzej[mie] nam miłemu. 1688.

(БПАН. ВР. № 353. Арк. 111. Оригінал)

Bibliographic References

Doroshenko, D. *Hetman Petro Doroshenko*. New-York, 1985.

Grabowski, A. *Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski*. T. 2. Kraków, 1845.

Mytsyk, Yu. “Z dokumentatsii hetmana Petra Doroshenka”. V *Na poshanu 80-richchia profesora Teodora Matskiva*. Kyiv, 1990.

Smolii, V., & V. Stepankov. *Petro Doroshenko. Politychnyi portret*. Kyiv, 2011.

Sobieski, J. *Listy do żony Marii Kazimierzy*. Kraków, 1860.

— — —. *Listy do Marysieńki*. T. 1–2. Warszawa, 1973.

Wójcik Z. *Jan Sobieski 1629-1696*. Warszawa, 1983.

Y. Mytsyk

FROM THE RECORDS OF THE KING OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH JAN III SOBIESKI

The publication presents seven documents by King Jan III Sobieski of the Polish-Lithuanian Commonwealth discovered in Polish archives. They are being brought into scholarly circulation for the first time. The accompanying text analyzes the documents, which shed additional light on Ukrainian-Polish diplomatic relations and the Rzeczpospolita's struggle against the Turkish invasion in the 70s and 80s years of the seventeenth century.

Keywords: Polish-Lithuanian Commonwealth, Hetmanate, Cossacks, diplomacy, sources, epistles.

Матеріал надійшов 20.12.2023

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

УДК 655.55 (474.5) +(1–16) 93/94 “XIX–XX ст.”
DOI: 10.18523/2617-3417.2024.7.151-154

Шандра В. С.

ПРО ПРИЧИНИ НЕВДАЧ НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ ЛИТВИ

Рецензія-огляд: Дарюс Сталюнас. Польша или Русь. Литва в составе Российской империи. Автор. пер. с литовского Т. Тимченка. Москва: Новое литературное обозрение, 2022. 376 с. (Серия Historia Rossica)

У рецензії-огляді монографії знаного литовського дослідника Дарюса Сталюнаса розглянуто історію перебування у Російській імперії Литви як складової Північно-Західного краю. Звернуто увагу на концепції, які обслуговували імперську експансію, а також на заходи, до яких вдавалася російська держава, прагнучи русифікувати місцеву людність, зокрема литовців, поляків, білорусів і євреїв. Зауважено, що автору вдалося простежити, що цей процес відбувався паралельно з деполонізацією, з насадженням православ'я, заміною латиниці кирилицею та запровадженням російської мови до католицького і юдейського богослужіння. Визначено, чому імперія не досягла бажаної русифікації. Підкреслено, що скрупульозне дослідження складних проблем збереження етнічних ідентичностей, а згодом і націєтворення, робить науковий доробок Дарюса Сталюнаса цінним для поглибленого вивчення подібних процесів і для українських історичних регіонів XIX — початку XX століття.

Ключові слова: Дарюс Сталюнас, Литва, Північно-Західний край, русифікація.

Низка досліджень про історію набутих Російською імперією регіонів¹ поповнилася новим виданням про Литву, автором якого став авторитетний історик Дарюс Сталюнас. До заголовка він виніс дещо прямолінійні, але виразні метафоричні слова ще вчора морського офіцера, а в 1868–1869 рр. віленського губернатора Івана Шестакова, який висловився, що Литва — це частина або Росії, або Польщі. Так само вважали немало й інших російських сановників та інтелектуалів. Тож автор присвятив монографію дослідженню того, як Велике князівство Литовське втратило державність, а литовці — етнічну ідентичність, і завдяки яким дослідникам та під

впливом яких процесів вони знову з'явилися на мапах, набули територію власного постійного проживання з писемною графікою. Для цього йому довелося залучати численні джерела та апробовані методики, які, помножені на інтелект, дослідника посприяли тому, що книжка вийшла напрочуд новаторською і цікавою.

Як і годиться, автор проаналізував спершу історіографічну ситуацію, з'ясував, як змінювались оцінки перебування історичних литовських земель у складі Російської імперії, пояснив спільне і розбіжне бачення цього питання литовськими, польськими і білоруськими істориками і особливо відзначив внесок у вивчення Російської імперії авторів із віддаленого зарубіжжя. Зауважено, що ті по-різному визначали ступінь дискримінації місцевих литовців, білорусів і поляків. З інтересом сприймаються авторські спостереження за зміною назв набутих імперією західних територій і спробами вловити їхній символічний підтекст. Можна лише пошкодувати, що автор не завжди вказує на конкретні законодавчі документи, які регламентували їх використання. Наприклад, згадку про імператорський указ 1840 р. про невживання назв Білорусії і Литви не підкріплено відсиланням до повного

¹ *Западные окраины Российской империи*, под ред. А. И. Миллера и М. Д. Долбилова (Москва: Новое литературное обозрение, 2006); *Северный Кавказ в составе Российской империи*, под ред. В. О. Бобровникова и И. Л. Бабич (Москва: Новое литературное обозрение, 2007); *Сибирь в составе Российской империи*, под ред. А. В. Ремнева и Л. М. Дамешке (Москва: Новое литературное обозрение, 2007); *Центральная Азия в составе Российской империи* (Москва: Новое литературное обозрение, 2008); А. Кушко и В. Таки, *Бессарабия в составе Российской империи 1812–1917* (Москва: Новое литературное обозрение, 2012); М. Рольф, *Польские земли под властью Петербурга. От Венского конгресса до Первой мировой* (Москва: Новое литературное обозрение, 2020); *Регионы Российской империи: идентификация, репрезентация, (на) значение*, ред. Е. Болтунова и В. Сандерленд (Москва: Новое литературное обозрение, 2021) та ін.

зібрання законів (с. 57)², хоча саме з нього розпочинається забуття історичної назви держави Великого князівства Литовського.

У розділі про формування концепції Західної Русі Д. Сталюнас переповів наукові концепції Сергія Уварова і Ніколая Устрялова, що, на нашу думку, й спричинили появу імператорського указу та надовго законсервували міф про російський характер Великого князівства Литовського. У наступному розділі йдеться про важливість етнографічних аргументів для з'ясування етнічних ідентичностей місцевого люду. Їх зауважували під час статистичних і географічних описів Російської імперії. Першим, хто звернув серйозну увагу на литовців, був Павел-Йозеф Шафарик, який відніс їх до балтів, а на мапу ареал їхнього проживання наніс лише в 1848 р. Петро Каппенен. Не менш інформативними є й дані про атласи, в яких, за уважним аналізом автора, наводили перебільшену чисельність локального російського населення. Причиною цього було політичне прагнення обґрунтувати правомірність імперії на витіснення поляків із краю.

Важливою сторінкою книжки стало дослідження ролі Російського географічного товариства, яке залучало до вивчення цього історичного регіону незаангажованих дослідників (не поляків і не німців). Зібрані ним дані використовували для окреслення території проживання етносів, мов їхнього спілкування та визначення заходів для піднесення їхнього благоустрою. Не останньою чергою їх запозичували російські сановники: спираючись на присутність російського населення, доводили його російське походження.

Розділ про значення адміністративно-територіального поділу, який автор вважає важливим інструментом національної політики, привертає особливу увагу. Бо нещодавно самій довелося звертатися до цього питання на українських теренах³. Д. Сталюнас дійшов висновку, що на адміністративно-територіальні поділи в Литві впливали різні чинники, серед яких історичні і етнокультурні, зручність комунікацій, обмеження значення Вільно, зменшення домінування поляків і посилення російського впливу тощо. Вважалося, що об'єднання в одну адміністративну одиницю різних територій із призначенням центром російського міста зменшить притя-

гальну здатність старих столиць. І все ж, на його переконання, найбільш дієвими були ідеї територіальної етнічності.

Пошуку концепцій національної політики в Північно-Західному краї напередодні Січневого повстання 1863 р. автор присвятив дещо менше тексту, обмежившись проєктами віленського генерал-губернатора Владіміра Назімова і попечителя однойменного навчального округу Александра Ширинського-Шихматова. Та виявив, що жоден із цих проєктів не набув законодавчої чинності, бо посаду генерал-губернатора обійняв Ніколай Муравйов, який вважав, що він одноосібно вирішуватиме будь-які проблемні питання краю. Можна лише пошкодувати, що дослідник не зауважив, коли і хто ініціював назву «Північно-Західний край», адже Симон Рубінштейн нею жодного разу не скористався⁴.

Надзвичайно цікавим виявився розділ, присвячений поняттю «обрусение», адже його зміст був багатозначним і його по-різному розуміли політики, чиновники, літератори і публіцисти: відштовхуючись від православної конфесії, етнічного походження до російськомовного спілкування. Щоби зрозуміти його функціональне призначення, автор паралельно розглянув не менш вживане поняття «ополячівание» (яке, як тоді пояснювали, застосували вперше езуїти), а також важливий термін «деполонізація». Уважний погляд на тодішні риторики, як-от «лицо польського походження и католического вероисповедания», та практики їх вживання змусив автора розрізняти вже новочасні терміни, такі як акультурація, асиміляція і інтеграція. Не залишилися непоміченими й відтінки дефініцій щодо назви поляка, якого розрізняли і за етнічним, і за територіальним критеріями. Висвітлюючи проєкти й дискусії, які тривали в бюрократичному і літературному середовищах щодо термінів, пов'язаних із ополяченням і русифікацією, автор дещо залишає в стороні питання литовського етносу, а паралельно у цьому розділі і надалі аналізує становище білорусів і євреїв. Разом з тим для більшої переконливості наслідків русифікації не зайвим би було назвати саме тут прізвиська поляків-католиків, які перейшли в православ'я і в такий спосіб стали росіянами.

З'ясовуючи національні питання урядової політики, зокрема якою мовою навчати дітей в школах і як усунути польську мову як мову навчання і предмета вивчення, автор запропону-

² 1840 г., июля 18. Об именовании губерний Белорусских и Литовских каждую отдельно Витебскою, Могилевскою, Виленскою и Гродненскою. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. Т. 15. Отд. 1. № 13678.

³ Валентина Шандра, «Формування адміністративно-територіального устрою українських земель як засіб інтеграції до складу Російської імперії (кінець XVIII — початок XX століття)», в *Росія — Україна: зради, союзи, війни* (2022), 102–133.

⁴ Симон Рубінштейн, *Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 год* (Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1894).

вав досить нетрадиційний висновок. Численні заходи адміністрації вживали не для русифікації поляків, а для захисту від полонізації литовців. Далі автор заглиблюється в проблему лінгвістичної інженерії, яка стає зрозумілою через запровадження кирилиці в литовське письмо, що до того послуговувалося латинською графікою. Як стверджує автор, литовська інтелігенція підтримала кирилізацію, вважаючи її надійним захистом від польських впливів і сприятливою можливістю для розвитку литовської літератури. Проте питання ускладнювалося запровадженням російської кирилиці на литовське письмо, яке, до всього іншого, потребувало ще й введення нових літер для передавання литовської фонетики. Своєю чергою, російська держава потурбувалась про підготовку вчителів для народних шкіл, які б могли викладати у них литовською мовою за умови благонадійності й православного віросповідання. А оскільки таких у достатній кількості не знайшлося, то справа пішла утормованим шляхом: учителями ставали педагоги із внутрішніх російських губерній, які, на переконання реформаторів, краще знали російську мову, ніж місцеві росіяни. А щодо письма, то імперські чиновники вирішили запроваджувати літери російської абетки, свято вірячи, що вона відіграє інтеграційну роль і полегшить опанування російської мови. Переходове призначення литовської мови призвело до того, що вже на початку 1870-х рр. для литовців і латишів не видавали ні релігійну літературу, ні календарі, не кажучи вже про її витіснення і з народної школи. Автор, спираючись на численні факти, довів, що зміна абетки стала підготовчим етапом на шляху від акультурації до асиміляції і до насадження литовцям православ'я. Викликає заперечення часте вживання автором означення «Малоросія», особливо тоді, коли йдеться про запровадження до навчальних програм місцевих мов. Воно було б коректним до історичного регіону Малоросія, але ж українське населення проживало не лише в ньому, а й на Правобережжі та на півдні України.

Окремий розділ присвячено білорусам, частина з яких були католиками, частина — православними, і які перебували у віданні віленських вищих посадовців: генерал-губернатора і попечителя навчального округу. Ті до певного часу вважали, що особливо і не варто перейматися становленням білоруської мови. За їхнім розумінням, перспектив у мови не було, бо не існувало білоруської художньої літератури. Це тривало доти, доки поляки не почали друкувати нею книжки латинською абеткою. На думку автора,

питання також загострилося після спроби запровадити російську мову до католицького богослужіння. На таке рішення влади неабияк вплинули ідеї Михаїла Каткова, який вважав на часі визначити етнічну належність не за віросповіданням, а за належністю до російської культури, яка буде поширюватися завдяки російській мові. Натомість більшість все ще дотримувалася релігійної концепції російськості.

Логіка дослідження спонукала автора розглянути явище масового навернення місцевих католиків у православ'я впродовж 1860-х рр. Для цього було виявлено офіційну інтерпретацію цього неординарного соціального прояву та зауважено різні ролі місцевої і центральної влади. Серед причин, мене, як читачку, найбільше вразило масове закриття католицьких храмів і перетворення їх на православні церкви, не менше — переселення навернутих для віддалення їх від компактного місця проживання католиків. Однак, як доводить Д. Сталюнас, заходи конфесіональної інженерії не набрали масового характеру через побоювання, що примус призведе до небажаних у пограничних районах протиурядових настроїв.

Соціальна конфігурація місцевої людності була б неповною, якби автор не звернувся до чисельної групи, яка вирізнялась від інших етноконфесійних етносів, а саме євреїв. На відміну від інших розділів, у присвяченому євреям значну увагу надано загальній урядовій політиці та чинникам, які вплинули на відмінне від європейських монархів ставлення до єврейського етносу. Автор визначив цю політику як чергування дискримінаційних і інтеграційних заходів, що після повстання 1863 р. сконцентрувалися на обов'язковості для єврейських дітей світської російської освіти, яка передбачала введення російської мови для викладання «єврейських предметів» і для юдейського богослужіння. Однак, як переконує автор, ініціативи місцевих чиновників не було підтримано «нагорі», оскільки вищі урядовці вважали, що варто більше перейматися освітою росіян, а не євреїв.

Метафора, винесена до заголовка книжки, як виявляється, стала показником великого часового відрізка, про що засвідчує останній розділ праці, присвячений викликам революції 1905 р. Час, що минув після повстання 1863 р., децю змінив ситуацію: дискримінаційні заходи відійшли на задній план. За цей проміжок сформувалася литовська літературна мова, якою було дозволено вивчати католицький закон Божий і яка стала предметом вивчення у середній школі. Більше того, вона проникала і у діловодство

державних установ, зокрема у Ковенській губернії. Модернізація з її мобільністю, прогресом освіти, самоідентифікацією етносів однак не змінила ставлення чиновників до поляків як до ворогів російської державності. До них напередодні Першої світової війни було віднесено і прибалтійських німців, а згодом і литовців, яких начебто не варто було підтримувати через їхній сепаратизм у майбутньому. А тому, на думку автора, імперська національна політика, яку він визначає як націоналістичну, майже не змінилася, хоча й стала стратегічно більш розважливою, адже сподівалася на польсько-литовські конфлікти, які повернуть людність до Росії.

Оригінальними виявилися й авторські висновки, сформульовані як відповідь на запитання, чому Російська імперія не досягла бажаних асиміляційних успіхів. Адже, незважаючи на численні заходи, відбулося становлення литовського національного руху, діячі якого прагнули до створення власної держави.

Натомість білоруське націєтворення відставало з різних причин, однією з головних було названо брак власної церкви, яка мала б стати, але не стала унійною. Д. Сталюнас зробив логічний підсумок, що імперська влада Росії не мала ефективної національної політики, тому що боялась сепаратизму, часто розраховувала лише на військовий примус. Вона не змогла зупинити колонізацію і як наслідок не досягла успіхів, навіть оголосивши православне населення росіянами. Ба більше, євреї, які не ставили перед собою жодних сепаратистських цілей, зазнавали дедалі більшої дискримінації.

Читаючи дослідження литовського історика, постійно ловила себе на думці, що інтерпретація імперських державців про народи на західному порубіжжі були і схожими, і відмінними як для Північно-Західного, так і Південно-Західного краю. Відтепер їх вивчення можна поглиблювати, спираючись на монографію Д. Сталюнаса.

Bibliographic References

- Centralnaya Aziya v sostave Rossijskoj imperii.* Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2008.
- Kushko, A., & V. Taki. *Bessarabiya v sostave Rossijskoj imperii 1812–1917.* Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2012.
- Regiony Rossijskoj imperii: identifikaciya, reprezentaciya, (na) znachenie.* Red. E. Boltunova & V. Sanderlend. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2021.
- Rolf, M. *Polskie zemli pod vlastyu Peterburga. Ot Venskogo kongressa do Pervoj mirovoj.* Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2020.
- Rubinshtejn, Simon. *Hronologicheskij ukazatel ukazov i pravitel'stvennyh rasporyazhenij po guberniyam Zapadnoj Rossii, Belorussii i Malorossii za 240 let, s 1652 po 1892 god.* Vilna: Typ. A. G. Syrkina, 1894.
- Severnyj Kavkaz v sostave Rossijskoj imperii.* Pod red. V. O. Bobrovnikova i I. L. Babich. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2007.
- Shandra, Valentyna. "Formuvannia administratyvno-terytorialnoho ustroiu ukrainykykh zemel iak zasib intehratsii do skladu Rossijskoj imperii (kinets XVIII — pochatok XX stolittia)". *V Rositiia — Ukraina: zrady, soiuzy, viiny*, 102–133. (2022).
- Sibir v sostave Rossijskoj imperii.* Pod red. A. V. Remneva i L. M. Damesheka. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2007.
- Zapadnye okrainy Rossijskoj imperii.* Pod red. A. I. Millera i M. D. Dolbilova. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2006.

V. Shandra

ABOUT THE REASONS FOR THE FAILURES OF THE NATIONALIZATION OF LITHUANIA BY THE RUSSIAN EMPIRE

Review: Darius Staliunas. *Poland Or Rus. Lithuania As Part Of The Russian Empire.* Authorized Translation From Lithuanian By T. Timchenko. Moscow: New Literary Review, 2022. 376 p. (Series Historia Rossica)

The review of the monograph of the well-known Lithuanian researcher Darius Stalyunas examines the history of Lithuania's stay in the Russian Empire, as a component of the North-West Region. Attention is drawn to the concepts that served the imperial expansion, it also points to the measures that the Russian state resorted to, seeking to Russify the local population, in particular Lithuanians, Poles, Belarusians and Jews. It is noted that the author was able to trace that this process took place in parallel with depolonization, with the propagation of Orthodoxy, the replacement of the Latin alphabet with Cyrillic and the introduction of the Russian language into Catholic and Jewish church services. It is also determined why the empire did not achieve the desired Russification. It is emphasized that a scrupulous study of the complex problems of preserving ethnic identities, and subsequently of nation-building, makes the Stalyunas' study valuable for the in-depth research of similar processes in Ukrainian historical regions of the 19th and early 20th centuries.

Keywords: Darius Stalyunas, Lithuania, North-West Region, Russification.

Матеріал надійшов 31.01.2024

Пилипенко В. Г.

**«ТУТ ПРИСУТНЄ ВСЕ — І ТРАВМА, І СМІХ».
ДЕКОЛОНІЗАЦІЙНА ТА ІНШІ ОПТИКИ КРУГЛОГО СТОЛУ
«РАДЯНСЬКЕ “Я” І РАДЯНСЬКЕ “МИ”»
(Київ, НаУКМА, 2 липня 2024 р.)**

Широкомасштабне вторгнення Російської Федерації стало «точкою неповернення» як для української, так і для зарубіжної наукової спільноти. Почали переосмислювати притрушені багатоміліонною консервативною пилюкою наративи, здійснювали спроби вивчити/пізнати «природу» сьогочасного конфлікту. Разом з тим, світ (пере) відкривав Україну, а Україна, «підштовхнута» агресією Росії, усе більше інтегрувалася в контекст тогочасних дискусій Європи та Америки.

Одними з перших пізнати «український феномен» спробували дослідники Russian/Soviet studies. Серед них чільне місце посіли Енн Епплбом, Шейла Фіцпатрік, Лін Віола, Карл Шльогель, Гіроакі Куромія, Анна Рейд. «Законсервований» Росією радянський нарратив, за їхніми спостереженнями, аж ніяк не зіставний із європоцентричним політичним шляхом України, що, як і її східний сусід, походила від такого політичного організму, як Радянський Союз. Врешті, така політична багатовекторність колишніх радянських республік змушувала переглянути «тоталітарну» природу СРСР і змінити дослідницький акцент з «центру» управління — російської Москви, до «периферії» — українського Києва. Гідним відгуком на такі дослідницькі дискусії став проєкт, запропонований українськими дослідниками — круглий стіл «Радянське “я” і радянське “ми”».

Організатором круглого столу стала кафедра історії НаУКМА, а саме її представниці — професорка Наталя Шліхта та старша викладачка кафедри Тетяна Бородіна. Захід відбувся у змішаному форматі в Музеї НаУКМА: учасники брали участь у дискусії онлайн (Zoom-конференція) та офлайн. Завдяки формату круглого столу слухачі не тільки могли почути тези учасників, а й висловлювали свої ремарки, коментарі і, навіть, вступали в дискусії з доповідачами.

Визначними рисами круглого столу стали його дослідницька багатовекторність і мульти-

регіональність. На зустрічі були присутніми історики й історикині, соціологи й соціологині (Ольга Іващенко), фахівці з документознавства (Віталій Скальський), а також представники й представниці різноманітних наукових осередків України — Ірина Склокіна, Оксана Кісь (Львів), Роман Любавський (Харків), Ольга Колястрок (Вінниця), Нані Гогохія (Луганськ), Олександр Шишко (Одеса). Не минули події і представники та представниці закордонних українознавчих інституцій — Олександр Панкєєв (Канадський інститут українських студій, Альберта), Катерина Єремєєва (Мюнхенський університет Людвіга-Максиміліана). Про успіх і велелюдність події свідчить той факт, що протягом восьми із половиною годин дискусії участь у круглому столі взяли понад 50 науковців і науковиць!

Круглий стіл «Радянське “я” і радянське “ми”» складався з чотирьох блоків. Перший із них був пов’язаний із презентацією однойменної колективної монографії українських і зарубіжних дослідників і дослідниць «Радянське “я” і радянське “ми”». Між ідеологією та реальністю», виданої у видавництві «Дух і Літера» в 2024 р. Було відзначено мультидисциплінарне наповнення цієї праці (Наталя Шліхта, Ольга Іващенко, Олександр Панкєєв), її радянознавчу «українську» перспективу (Тетяна Бородіна), вплив на нівелювання «упослідженості, периферійності» нашої історії (Олег Бажан). Олена Стяжкіна зацентрувала увагу на новаторності дослідження (студії репресій, урбаністичні студії), а також «проривній» тематиці, що випереджає консервативні дослідження російських учених. Також зауважено пов’язаність тематики монографії з сучасною українською історією (Олександр Шишко, Мирослав Мельник).

Другий блок (панельна дискусія 1) стосувався формування «українського» виміру Soviet studies. Олена Стяжкіна, опонуючи тезам Іллі

Герасимова, виступила за неподільність національного та радянського в радянськомудослідженнях. Вважаючи сучасні постколоніальні та радянські студії невід'ємною частиною «імперського лібералізму», вона запропонувала перехід до «деколоніального» вивчення тематики. Серед пропонуванних доповідачкою підходів: розширені хронологічні рамки (XVI–XVIII століття), дослідження національного в радянському, взаємна інтеграція національностей / «банальний націоналізм» (росіянин, що їсть борщ), увага не тільки на примусі над національним суб'єктом, а й на його добровільній участі у формуванні тоталітарних структур.

Ольга Коляструк, як дослідниця повсякдення, зацентувала увагу на щоденних практиках радянського часу, консервування їх та їхній конфлікт з європоцентризмом в сучасному українському соціумі. Оксана Кісь запропонувала відкинути русоорієнтованість джерел Soviet studies у контексті вивчення системи ГУЛАГу і звернути увагу на документи, табірну поезію, его-джерела «непочутих» націй (естонці, українці, казахи).

Для Тамари Вронської важливим є питання радянської термінології, яка зберігає місце в українському соціумі в умовах сучасної війни («колективна відповідальність», «депортація», «оунівці», «етап»). Її «історико-правовий» підхід передбачає заміну старих словосполук на сучасні й актуальні для теперішнього часу дефініції (не депортація дітей, а викрадення дітей).

Тематика радянського українського дитинства, на думку Нані Гогохії, невід'ємно пов'язана з сучасною політикою Російської Федерації. За спостереженнями дослідниці, як у радянському, так і в російському соціумі крізь призму різноманітних піонерських таборів, дитячої літератури відбувається мілітаризація молоді.

Панельна дискусія 2 («Радянське минуле в ширших контекстах») характерна тим, що зібрала дослідників і дослідниць, не пов'язаних із вивченням радянського. Цей блок почався з доповіді Олі Гнатюк. Апелюючи до «концепту пам'яті», запропонованого Сергієм Плохієм, доповідачка робить акцент на викресленні радянською владою з українського нарративу історій інших етносів/національностей у Другій світовій війні (зокрема євреїв). У такому «стиранні пам'яті» пані Оля бачить причину надмірної «україноцентричності» сучасних радянських студій.

Максим Яременко зауважує помітні зміни в теперішніх Soviet studies. На його думку, таку ситуацію зумовлено розривом у підходах між

різними поколіннями радянськомудослідників і радянськомудослідниць. Також доповідач пропонує розширити рамки радянськомудослідницьких студій і пов'язати їх не тільки з вивченням «українського», а й із кейсами, які стосуються безпосередньо Росії (чи РСФСР).

Ірина Склокіна, своєю чергою, запропонувала звернутися до закордонної європейської практики. На думку доповідачки, варто розглядати не тільки окремі кейси в межах Радянського Союзу, а й схожі ситуації за кордоном. Прибічниця концепту «солідарності периферій», пані Ірина пропонує розглядати кейс УРСР як радянської прикордонної території, невід'ємно від імперського прикордоння Галичини чи Адріатики. Не менш важливо акцентувати на вивченні самотності таких теренів, уникаючи класичного поділу «центр — периферія».

Пропозиція Володимира Маслійчука полягала не так у хронологічній чи територіальній видозміні, як в інших підходах до вивчення соціальної та культурної історії. Наприклад, формування студій радянської літератури або ж творення радянського міського простору та соціуму.

Останній блок (панельна дискусія 3) тематично пов'язаний із впливом радянської спадщини/досвіду/практик на сьогоднішній день. Доповідь Олега Бажана стосувалася комеморативних практик стосовно репресованих радянським режимом у Росії та Україні. Доповідач доходить думки, що російський досвід пам'яті, попри початкову участь правозахисних організацій («Меморіалу») та церкви, не позбувся радянського нарративу. Водночас в Україні така практика набула різноманітних форм, починаючи від Дня шанування жертв політичних репресій і закінчуючи законами декомунізації 2015 р.

Для Оксани Хом'як досвід пам'яті радянського пов'язаний із практикою колекціонування спогадів безпосередніх учасників подій минулого. Як і в умовах теперішньої війни, першочерговими свідченнями про Другу світову війну чи Афганістан мають стати спогади, документи, листи невідомих раніше українських комбатантів, а не популяризовані мемуари військово-службовців російського походження.

Тематика радянської архітектури чітко простежується у доповіді Романа Любавського. На думку дослідника, «радянський» тип міста на кшталт Харкова чи Запоріжжя слід сприймати не стільки як спадок тоталітарного режиму, скільки як новацію свого часу. Особливо показовим, на думку пана Романа, є діяльність «Гипрограда/Діпроміста», чий проєкти неодноразово

вигравали міжнародні виставки (проект «Велике Запоріжжя»).

Катерина Єремєєва бачить радянський спадок в анекдотах, які все ще існують на побутовому рівні як в Україні, так і в Росії. Для доповідачки радянські анекдоти є одним із самобутніх елементів радянської культури. Разом з тим, такий «фольклор» у сучасному слововжитку стає елементом політичної боротьби. В Україні радянські анекдоти виконують роль своєрідної сатири над східним сусідом, натомість у Росії з їхньою допомогою інтегрують молодь «у радянський спосіб життя».

Для останньої доповідачки цього блоку, Оксани Клименко, важливими є підходи, якими користується сучасна закордонна школа Soviet

studies. За спостереженнями дослідниці, в американській та європейській радянознавчій історіографії колишні республіки (наприклад, Азербайджан або Грузію), переважно, трактують як «російську» територію (крізь призму візії офіційних «радянських» джерел). Тож єдиним виходом є популяризація української тематики й широке залучення українських дослідників і дослідниць у закордонному науковому дискурсі.

Підсумки круглого столу підбили Наталя Шліхта і Тетяна Бородіна. Було відзначено міждисциплінарність і багатовекторність підходів у дослідженнях. Врешті, поступово вибудовується український дискурс радянського минулого, засвідчений як у презентованій монографії, так і в доповідях учасників круглого столу.

V. Pylypenko

**“EVERYTHING IS PRESENT HERE — TRAUMA AND LAUGHTER”.
DECOLONISING AND OTHER OPTICS
OF THE ROUNDTABLE DISCUSSION “SOVIET SELF AND SOVIET WE”
(KYIV, NaUKMA, 2 JULY 2024)**

Матеріал надійшов 12.07.2024

КОСТЯНТИН ГЛОМОЗДА

Костянтин Юхимович Гломозда народився 3 травня 1958 року в місті Києві. Після закінчення середньої школи № 115 вступив на історичний факультет Київського педагогічного інституту імені Максима Горького (нині Український державний університет імені Михайла Драгоманова), який закінчив 1979 року, отримавши диплом із відзнакою. Відтак працював учителем історії в рідній школі, 1982 року перейшов на роботу до київського міського Палацу піонерів і жовтенят (нині Київський Палац дітей і юнацтва). Пізніше працював в Інституті історії, в 1986 році захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, проводив дослідження у галузі джерелознавства, геральдики, історії військового однострою.

1990 року Костянтин Юхимович спільно з Данилом Яневським написав статтю «Українська національно-державна символіка: особливості історичної традиції», яка побачила світ у часописі «Філософська і соціологічна думка». Ця праця стала підґрунтям для комплексу з 33 кольорових художніх сувенірних листівок «Клейноди України. З історії державної і національної символіки», виданого 1991 року редакцією журналу «Філософська і соціологічна думка» за участю Видавництва гуманітарної літератури «Абрис». На момент виходу і впродовж багатьох наступних років ця серія листівок-малюнків була найповнішим відтворенням історії становлення державної і національної символіки України, мала безпосередній вплив на розроблення символіки незалежної України.

На світанку незалежності України Костянтин Юхимович брав активну участь у розбудові української державності, працюючи в Інституті історії, Інституті археографії, Міністерстві оборони. 1996 року почав працювати викладачем історії у відродженій Києво-Могилянській академії, 2000 року здобув вчене звання доцента. Викладав історію України, спеціальні історичні дисципліни, історію воєн і імперій, теорію і практику історичної науки, не полишаючи справу виховання нових поколінь науковців до останніх днів життя.

Люблячий і люблений чоловік, батько і дідусь, Костянтин Юхимович був у всіх сенсах непересічною та багатогранною особистістю, у якій професійні якості вченого-дослідника поєднувалися із непохитними моральними чеснотами безкомпромісного шукача істини, жертівністю, самозреченням, готовністю допомагати словом і ділом не тільки рідним і близьким, а й усім, хто цього потребує. Хоч би скільки такі люди, як він, прожили, усе буде мало, бо мрій і творчих планів у них на багато-багато життів. І коли такі люди йдуть, це трагедія і горе не лише для їхніх родичів і друзів, а й для всієї країни і цілого світу.

Дмитро Костянтинович Гломозда

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Борщик Ярослав Вікторович* — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин НаУКМА
- Гордієнко Дмитро Сергійович* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, провідний науковий співробітник Національного заповідника «Софія Київська»
- Дерши Богдана Володимирівна* — бакалавр історії НаУКМА
- Довженко Надія Дмитрівна* — викладачка підготовчого відділення НаУКМА
- Долинська Мар'яна Львівна* — доктор історичних наук, доцент кафедри реставрації та реконструкції архітектурних комплексів Інституту архітектури НУ «Львівська політехніка», професор кафедри історії Українського католицького університету
- Кирчів Маркіян-Любарт Володимирович* — магістр історії, керівник проєктів та програм Центру розвитку навчання та викладання Українського католицького університету
- Малая Ганна Дмитрівна* — магістр історії, аспірантка Інституту історії України НАН України, випускниця НаУКМА
- Маслійчук Володимир Леонтійович* — доктор історичних наук, доцент кафедри історії НаУКМА
- Мищик Юрій Андрійович* — доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, заслужений діяч науки і техніки України
- Орел Юлія Володимирівна* — кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу використання інформації документів Центрального державного історичного архіву України, старший викладач кафедри політології НаУКМА
- Папа Ірина Юріївна* — магістр історії, викладач кафедри історії Українського католицького університету
- Пилипенко Владислав Георгійович* — магістр історії, випускник НаУКМА
- Положай Костянтин Віталійович* — магістр історії, аспірант Докторської школи імені родини Юхименків НаУКМА
- Ситор Антон Володимирович* — магістр історії, аспірант Докторської школи імені родини Юхименків НаУКМА
- Стафійчук Маргарита Владиславівна* — магістр історії, аспірантка Докторської школи імені родини Юхименків НаУКМА, асистентка кафедри історії НаУКМА
- Тесленко Ігор Анатолійович* — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії НаУКМА, керівник Центру вивчення спадщини князів Острозьких Національного університету «Острозька академія»
- Шандра Валентина Степанівна* — доктор історичних наук, старша наукова співробітниця відділу історії України XIX — початку XX ст. Інституту історії України НАН України, професор кафедри історії НаУКМА
- Шліхта Наталія Василівна* — кандидат історичних наук, PhD, професор кафедри історії НаУКМА
- Яцук Євген Романович* — магістр історії, аспірант факультету історії Оксфордського університету, випускник НаУКМА

NOTES ABOUT AUTHORS

Yaroslav Borshchuk — PhD, Senior Lecturer at the Department of International Relations, NaUKMA

Bohdana Derysh — BA in History, NaUKMA

Maryana Dolynska — Doctor hab. of History, Associate Professor of the Department of Restoration and Reconstruction of Architectural Complexes at the Institute of Architecture, Lviv Polytechnic National University, Professor of the Department of History at the Ukrainian Catholic University

Nadiia Dovzhenko — Lecturer at the Preparatory Department of NaUKMA

Dmytro Hordienko — PhD in History, Senior Research Fellow of the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies, NAN of Ukraine, Leading Research Fellow at “Sofia Kyivska” National Reserve

Markiyan-Lubart Kyrchiv — MA in History, Manager of Projects and Programs in the Center of Development and Teaching, Ukrainian Catholic University

Hanna Malaia — MA in History (NaUKMA), PhD candidate of the Institute of History of Ukraine, NAN of Ukraine

Volodymyr Masliichuk — Doctor hab. of History, Associate Professor of the History Department, NaUKMA

f. Yurii Mytsyk — Doctor hab. of History, Professor, Leading Research Fellow of the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies, NAN of Ukraine

Iulia Orel — PhD in History, Chief Specialist of the Department of Information Use at the Central State Historical Archive of Ukraine, Senior Lecturer at the Department of Political Science, NaUKMA

Iryna Papa — MA in History, Lecturer of the History Department, Ukrainian Catholic University

Vladyslav Pylypenko — MA in History, NaUKMA

Kostiantyn Polozhai — MA in History (NaUKMA), Doctoral Candidate of the Yuhymenko Family Doctoral School (NaUKMA)

Anton Sytor — MA in History (NaUKMA), Doctoral Candidate of the Yuhymenko Family Doctoral School (NaUKMA)

Marharyta Stafichuk — MA in History (NaUKMA), Doctoral Candidate of the Yuhymenko Family Doctoral School (NaUKMA), Assistant Professor of the History Department (NaUKMA)

Ihor Teslenko — PhD in History, Associate Professor at the History Department (NaUKMA), Director of the Princes Ostrogski’s Legacy Research Center, the National University of Ostroh Academy

Valentyna Shandra — Doctor hab. of History, Senior Research Fellow of the Department of History of Ukraine in the 19th –beginning of 20th Century, Institute of History of Ukraine, NAN of Ukraine, Professor of the History Department (NaUKMA)

Natalia Shlikhta — PhD, Professor of the History Department, NaUKMA

Yevhen Yashchuk — MA in History, Doctoral Candidate of the Faculty of History, Oxford University, Alumnus of NaUKMA

ЗМІСТ

Слово головної редакторки	3
---------------------------------	---

ПАМ'ЯТІ МИХАЙЛА КІРСЕНКА І ТЕТЯНИ БАЛАБУШЕВИЧ

<i>Кірсенко М. В.</i> Доля Криму і міжнародний мир	5
<i>Балабушевич Т. А., Глісон В., Кірсенко М. В.</i> Магістеріум із новочасної історії Європи і України (НаУКМА, кафедра історії, 1996 р.)	11
Родинні історії Тетяни Балабушевич і Михайла Кірсенка: бесіда з Надією Довженко (розмову вів Ярослав Борщик)	14
Історії та анекдоти про Професора і Доцента від колег та студентів	21
Історії про Тетяну Аркадіївну Балабушевич	23
<i>Гордієнко Д. С.</i> Образи незабутніх учителів	25
<i>Шліхта Н. В.</i> Світлій пам'яті моїх наставників і колег	30

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ: ВІД РАННЬОМОДЕРНОГО ДО НОВІТНЬОГО ЧАСУ

<i>Маслійчук В. Л.</i> Тор і Бахмут у XVIII ст.: промисел, місто, екологія (До питання про початки міського життя на Донбасі)	32
<i>Положай К. В.</i> Образ Кабула в газеті <i>Times</i> і спогадах британців першої половини XIX ст.	40
<i>Яциук Є. Р.</i> Продати «Східне питання»: реклама у британській копійчаній пресі у часі Великої східної кризи 1870-х рр.	47
<i>Орел Ю. В.</i> Діяльність Полтавського комітету Революційної української партії у 1902–1903 рр.	55
<i>Пилипенко В. Г.</i> Діяльність «лівого» крила (КП(б)У) в контексті політичного та збройного протистояння на північно-східному кордоні Української держави у вересні — жовтні 1918 р.	66
<i>Ситор А. В.</i> Єврейська тематика й антисемітизм у публіцистиці Євгена Онацького 1930-х рр. у контексті підготовки та здійснення антисемітського повороту в Італії	78
<i>Дершиш Б. В.</i> Українська еміграція в міжвоєнній Чехословаччині: репрезентація українського питання... 87	
<i>Малая Г. Д.</i> Події «Празької весни» у світлі мемуаристики та епістолярію українських дисидентів	95

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПИТАННЯ. ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

<i>Стафійчук М. В.</i> Образ і за образом: побожність князя Станіслава Радзивіла (1559–1599) в історіографії та релігійних практиках	102
<i>Тесленко І. А.</i> У переддень першого повстання (Два джерела про активність козаків навесні — влітку 1591 року)	111
<i>Долинська М. Л., Кирчів М.-Л. В.</i> Локалізація топографічних об'єктів на рукописному плані-схемі Львова 1686 року	123
<i>Папа І. Ю.</i> Опис Львова 1711 року в данському травелозі: переклад і коментар	132
<i>Борщик Я. В.</i> Партизанська радіограма М. С. Хрущову від 29 травня 1943 р. як джерело для дослідження україно-польських взаємин 1940-х рр.	140
<i>Мицик Ю. А.</i> Із документації короля Речі Посполитої Яна III Собеського	145

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

<i>Шандра В. С.</i> Про причини невдач націоналізації Російською імперією Литви. Рецензія-огляд: Дарюс Сталюнас. Польша или Русь. Литва в составе Российской империи. Автор. пер. с литовского Т. Тимченка. Москва: Новое литературное обозрение, 2022. 376 с. (серия <i>Historia Rossica</i>)	151
<i>Пилипенко В. Г.</i> «Тут присутнє все — і травма, і сміх». Деколонізаційна та інші оптики круглого столу «Радянське “я” і радянське “ми”» (Київ, НаУКМА, 2 липня 2024 р.)	155

IN MEMORIAM

Костянтин Гломозда	158
Відомості про авторів	159

CONTENTS

A Word from the Editor-in-chief.....	3
--------------------------------------	---

IN MEMORY OF MYKHAILO KIRSENKO AND TETIANA BALABUSHEVYCH

<i>Kirsenko M.</i> The Fate of Crimea and International Peace	5
<i>Balabushevych T., Gleeson W., Kirsenko M.</i> Master's Degree in Modern History of and Ukraine (NaUKMA, Department of History, 1996)	11
Family stories of Tetiana Balabushevych and Mykhailo Kirsenko: an Interview with Nadiya Dovzhenko (Conducted by Yaroslav Borshchuk)	14
Stories and Anecdotes about Professor and Associate Professor from Colleagues and Students.....	21
Stories about Tetiana Balabushevych	23
<i>Hordienko D.</i> Images of My Unforgettable Teachers	25
<i>Shlikhta N.</i> In Loving Memory of My Mentors and Colleagues	30

HISTORY OF UKRAINE IN THE EUROPEAN CONTEXT: FROM EARLY MODERN TO MODERN PERIOD

<i>Masliichuk V.</i> Tor and Bakhmut in the XVIII Century: Trade, City, Ecology (on the Question of the Beginnings of Urban Life in Donbas).....	32
<i>Polozhai K.</i> The Image of Kabul in <i>The Times</i> Newspaper and the Memoirs of the Brits of the First Half of the Nineteenth Century	40
<i>Yashchuk Y.</i> To Sell the 'Eastern Question': Advertising in the British Penny Press During the Great Eastern Crisis of the 1870s.....	47
<i>Orel I.</i> The Activities of the Poltava Committee of the Revolutionary Ukrainian Party in 1902–1903	55
<i>Pylypenko V.</i> The Activities of the "left" Wing (Cp(B)u) in the Context of Political and Armed Confrontation on the Northeastern Border of the Ukrainian State in September – October 1918	66
<i>Sytor A.</i> Jewish Themes and Anti-semitism in the Journalism of Yevhen Onatsky in the 1930s in the Context of the Preparation and Implementation of the Anti-semitic Turn in Italy	78
<i>Derysh B.</i> Ukrainian Emigration in Interwar Czechoslovakia: Representation of the Ukrainian Question.....	87
<i>Malaia H.</i> The Events of the "Prague Spring" in the Perspective of Memoirs and Correspondence of the Ukrainian Dissidents.....	95

HISTORIOGRAPHICAL AND SOURCE STUDIES ISSUES. PUBLICATIONS OF SOURCES

<i>Stafiichuk M.</i> Image and Behind the Image: The Piety of Prince Stanisław Radziwiłł (1559–1599) in Historiography and Religious Practices.....	102
<i>Teslenko I.</i> On the Eve of the First Uprising (Two Sources on Cossack Activity in the Spring and Summer of 1591).....	111
<i>Dolynska M., Kyrchiv M.-L.</i> Spatial Localization of Topographic Objects on Lviv's Handwritten Schematic Map of 1686	123
<i>Papa I.</i> A Description of Lviv in 1711 in a Danish Travelogue: Translation and Commentary.....	132
<i>Borshchuk Y.</i> Partisan Radiogram to M. S. Khrushchev Dated 29 May 1943 as a Source for the Study of Ukrainian-Polish Relations in the 1940s	140
<i>Mytsyk Y.</i> From the Records of the King of the Polish-Lithuanian Commonwealth Jan III Sobieski	145

REVIEWS

<i>Shandra V.</i> About the Reasons for the Failures of the Nationalization of Lithuania by the Russian Empire. Review: Darius Staliunas. Poland or Rus. Lithuania as Part of the Russian Empire. Authorized Translation From Lithuanian by T. Timchenko. Moscow: New Literary Review, 2022. 376 p. (Series Historia Rossica).....	151
<i>Pylypenko V.</i> "Everything is Present Here — Trauma and Laughter". Decolonising and Other Optics of the Roundtable Discussion "Soviet Self and Soviet We" (Kyiv, NaUKMA, 2 July 2024)	155

IN MEMORIAM

Kostiantyn Hlomoza	158
Notes about autors	159